

Bohusläns museum

RAPPORT 2022:22

Maritima ristningar på Hamnholmarna

Arkeologisk dokumentation

Vedholmen 1:1

Kville socken, Tanums kommun

Ingela Lundin, Linnea Nordell & Lars Strid

BOHUSLÄNS
MUSEUM

Bohusläns museum

RAPPORT 2022:22

Maritima ristningar på Hamnholmarna

Arkeologisk dokumentation

Vedholmen 1:1

Kville socken, Tanums kommun

Ingela Lundin, Linnea Nordell & Lars Strid

Bohusläns museum
Museigatan 1
Box 403
451 19 Uddevalla
tel 0522-65 65 00
info@bohuslansmuseum.se
www.bohuslansmuseum.se

ISSN 1650-3368

Författare Ingela Lundin, Linnea Nordell & Lars Strid

Redaktör Linnea Nordell

Redaktör rapportserie Magnus Rolöf

Grafisk form Lisa K Larsson

Layout och teknisk redigering Lars Strid

Omslagsbild Framsida: Salomos knut. Baksida: Hamnholmarna från ovan. Foton: Lars Strid.

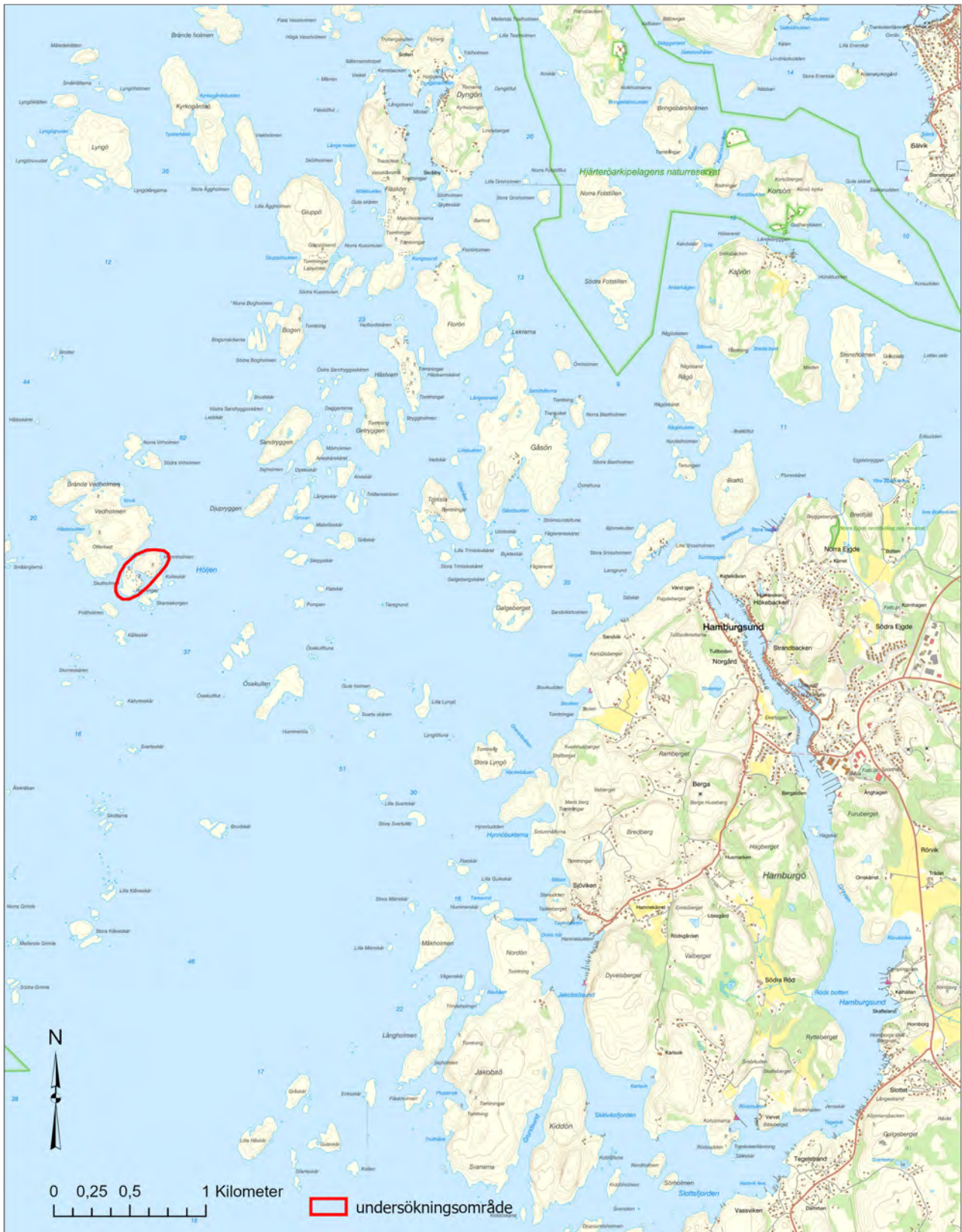
Tryck Risbergs tryckeri Uddevalla 2023

Upphovsrätt Om inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY. <http://creativecommons.org>

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket medgivande 90.8012

Innehåll

Sammanfattning.....	6
Tack.....	7
English summary.....	8
Inledning.....	11
Hamnholmarnas historia.....	22
Kring en hamn.....	28
Årtalsristningarna på Hamnholmen och Skutholmen.....	34
Varifrån kom de?	39
Vapensköldarnas gåta.....	48
Resultat.....	59
Område 100 (L1969:6873).....	61
Bildkatalog område 100.....	65
Tabell över ristningarna inom område 100.....	79
Område 200 (L1969:7658).....	89
Bildkatalog område 200.....	92
Tabell över ristningarna inom område 200	103
Område 300 (L2022:10692).....	111
Bildkatalog område 300.....	115
Tabell över ristningarna inom område 300	135
Område 400 (L1969:6932).....	149
Bildkatalog område 400.....	153
Beskrivning av sköldarna kring sköldhällen.....	161
Tabell över ristningarna inom område 400.....	165
Område 500 (L2022:10693)	168
Bildkatalog område 500.....	171
Tabell över ristningarna inom område 500.....	175
Ensamliggande ristningar.....	178
Bildkatalog ensamliggande ristningar.....	180
Tabell över de ensamliggande ristningarna.....	181
Tekniska och administrativa uppgifter.....	182
Bilagor.....	182

Figur 1. Karta med platsen för undersökningen markerad.

Figur 2. Översikt över hamnområdet vid Hamnholmen och Skutholmen, med ristningsområdena markerade.

Sammanfattning

Inristade i klipporna kring naturhamnen mellan Hamnholmen och Skutholmen finns en stor mängd maritima ristningar. Bland motiven finns bomärken, initialer, årtal, namn, ortnamn, kompassrosor och sköldar. Materialet dateras genom årtalsristningarna främst till 1500- och 1600-talet, men några ristningar kan utifrån form och stil dateras till 1400-talet.

Bohusläns museum och Vitlycke museum har tillsammans genomfört en arkeologisk dokumentation av ristningarna under 2014–2022, med stöd från C.J. Lindebergs fornminnesfond. Syftet med insatserna var att dokumentera samtliga ristningar på dessa båda öar, för att kartlägga deras omfattning och motivinnehåll. Utöver detta har syftet också varit att vårda ristningarna för att säkerställa ett framtida bevarande, samt att tillgängliggöra och sprida kunskap om ristningarna på olika sätt. Förhoppningen är att dokumentationsmaterialet sedan ska kunna utgöra ett kunskapsunderlag för fördjupade studier kring ristningarna.

Arbetet inleddes med en förstudie och en bedömning av ristningarnas skick, utförd av en stenkonservator. Ristningarna rengjordes från lavar med etanollösning och dokumenterades sedan med hjälp av traditionellt foto, inmätning med GPS, 3D-foto samt även laser-skanning på utvalda ytor. Slutligen målades ristningarna i med vit färg. Att ristningarna skulle vara synliga bedömdes som viktigt, eftersom hamnen har många båtbesökare under sommarmånaderna.

Under projektiden har en utställning, två filmer och en rad populärvetenskapliga artiklar producerats. Utöver detta har en rad föredrag hållits, både för lokala intressegrupper och inom ramen för arkeologiska konferenser.

Totalt har 1240 ristningar dokumenterats. Av dessa ligger 980 på Skutholmen och 260 på Hamnholmen. Initialer är den vanligaste ristningskategorin, följt av bomärken och årtalsristningar. Bland ristningarna märks elva senmedeltida vapensköldar, en vapensköld från 1600-talet, två kompassrosor, en skeppsrising och minst en symbol som i medeltida kyrkor använts som skydd mot det onda. Beskrivningar av ristningsområdena samt bildkatalog återfinns i rapportens resultatdel.

Rapporten inleds med fyra tematiska artiklar, som analyserar resultaten av dokumentationen. I artikeln *Kring en hamn* visar Linnea Nordell att ristningarnas placering inte är slumpartad. Ristningarna är ofta grupperade i

mindre grupper och är tänkta att ses av dem som besökte hamnen. Hela 80–90 % av ristningarna signalerar ristarens identitet, tillhörighet och härkomst.

Lars Strids genomgång av årtalsristningarna visar att hamnen varit särskilt intensivt brukad under 1590–1670-talet och att det främst är händelser i det danska området som påverkar årtalsristandet på Hamnholmarna. Krigshandlingar och andra händelser i Bohuslän tycks ha fått mindre genomslag, med undantag av 1600-talets sillperiod.

Ingela Lundin har fördjupat sig i de ristade ortnamnen, som alla kommer från Danmark. Hamnholmarnas betydelse för handels- och fraktsjöfarten från de danska köpstäderna blir tydlig och Lundin argumenterar för att skuthandeln från Læsø ligger bakom en betydande del av ristningarna.

De senmedeltida vapensköldarna och vilka adelsätter som kan ligga bakom dem har studerats av Nordell. Artikeln föreslår att ursprunget ska sökas hos en rad dansk-norska adelsläkter, som alla haft medlemmar med stort inflytande i det skandinaviska politiska maktspellet under 1400-talets slut och 1500-talets början. De representerade släkterna har haft betydande släktband eller andra allianser med varandra.

Sammantaget har Hamnholmarna haft en stor betydelse som transithamn för i synnerhet handels- och fraktsjöfarten mellan Danmark och Norge under medeltid och fram till cirka år 1700. Bland besökarna i hamnen finns främst sjömän, skeppare, handelsfolk och adelspersoner från Danmark. Identiteten på enskilda personer är idag svåra att fastslå, men tydligt är att det varit betydelsefullt för dåtidens sjöfarare att visa upp sig och sin identitet för de andra besökarna till hamnen.

Tack

Ett stort tack riktas till C.J. Lindebergs fornminnesfond, som genom beviljade anslag gjort dokumentationen av Hamnholmarnas maritima ristningar möjlig. Särskilt glädjande var det att få visa resultatet av vårt arbete för fondens styrelse under en exkursion till Hamnholmarna den 10 maj 2022.

Projektgruppen vill också tacka Viktoria Säldeberg och Anders Säldeberg på Dyk-Leif AB i Hamburgsund som stått för många av våra transporter till Hamnholmarna. Tack för er flexibilitet och hjälpsamhet i alla möjliga sammanhang!

Vi vill också tacka alla som deltagit i fältarbetet vid olika tillfällen: Thomas Bergstrand, Staffan von Arbin, Marie Jonsson, Kristina Lindholm, Cecilia Wingård, Christina Toreld, Peder Lindblom, Anders Säldeberg, Maja Gustafsson, Hans Lundenmark och Henrik Zedig. Era insatser är ovärderliga!

Tack också till alla er som gjorde utställningen Spåren efter sjöfararna möjlig: Sofie Henryson, Pia Hansson, Birgitta Åhlund och Håkan Larsson.

Vi vill även tacka Bengt Larsson, Patrik Wingård, Per Joel Andersson och Florina Lachmann på Väst kuststiftelsen och Viveka Overland (Bohusläns museum) för gott samarbete kring vården och tillgängliggörandet av ristningarna.

Slutligen vill vi tacka för allt stöd och all uppmuntran vi fått: både internt på Bohusläns museum och Vitlycke museum och från alla er därute som är intresserade av Bohusläns maritima historia.

Figur 3- Imålning av ristningar på Hamnholmen en kväll i maj 2021. Foto: Linnea Nordell.

English summary

Translation: Judith Crawford

The site

Inscribed in the rocks around the natural harbour between the two islands Hamnholmen and Skutholmen is a large amount of historic graffiti. The motifs include merchants' marks, initials, dates, names, place names, compass roses and heraldic shields. Inscribed years, mainly from the sixteenth and seventeenth centuries, provide a date for the historic graffiti, although a few motifs can be dated to the fifteenth century based on shape and style. The site is located on the islands named Hamnholmarna, the harbour islands, in the outer archipelago of the Swedish west coast in County Bohuslän. The harbour is marked as a sheltered anchorage on historical charts dating from the mid-sixteenth century and onwards. On the bottom of the harbour, a large number of potsherds, clay pipes and animal bones have been left by the seamen who anchored in the harbour. Two cemeteries can be found on the neighbouring island Vedholmen. One contemporary source mentions that the cemeteries were used by fishermen and sailors in the late sixteenth century.

The archaeological remains and historical sources show that the islands of Hamnholmarna were of considerable importance as a transit port for trade and shipping, particularly between Denmark and Norway, during the Middle Ages and continuing until around 1700. There are no signs of buildings at the harbour, but it was a suitable place for staying overnight and was sheltered in rough weather. Traces of a fireplace along with fragments of clay pipes and pottery dating from the sixteenth to eighteenth centuries were discovered in crevices in the rock near the harbour. Chipped flint from lighting fires with flint and steel was also discovered. Such finds show that food was cooked on land and not only onboard the ships.

Visitors to the harbour were mainly seamen, shipmasters, merchants and people of the nobility. It is difficult now to determine the identity of individuals, but the inscriptions show that it was important for the seafarers to make themselves and their identity visible for others who came to the harbour.

Archaeological documentation

Over the years 2014-2022, Bohuslän Museum and Vitlycke Museum have jointly carried out archaeological documentation of the historic graffiti. The purpose of this work was to record all the historic graffiti on both these islands and to determine the quantity and content of the motifs. A further goal was to conserve the historic graffiti for the future, but also to make them accessible and increase knowledge of them in various ways.

An initial study was carried out by a stone conservator to assess the state of the historic graffiti. The inscriptions were cleaned with an ethanol solution to remove lichen, and the documentation was carried out by means of photographs, GPS measurements, 3D-photo as well as laser scanning of selected surfaces. Finally, the inscriptions were filled in with white paint. An important point was to make them visible for the many boaters who come to the harbour during the summer months.

A total of 1240 inscriptions were documented; 980 on Skutholmen and 260 on Hamnholmen. Initials were the most common category, followed by merchants' marks and inscribed years. Particularly remarkable were eleven late medieval heraldic shields, one heraldic shield from the seventeenth century, two compass roses, and one depiction of a ship. There was also at least one apotropaic mark used in medieval churches to ward off evil. A catalogue of the inscriptions can be found at the end of the report. The results of the documentation are analysed in four thematic articles:

The Surroundings of a Harbour

In this article, Linnea Nordell shows that the historic graffiti was not randomly placed. The motifs were inscribed close to the harbour or near the places that people went to; it is clear that they were meant to be seen by those who visited the harbour. The inscriptions often occur in smaller groups of 2-7 merchants' marks or initials, believed to be from crews having made their own marks close to each other. Marks signalling the identity of the inscribers, where they belonged and where they came from, amount to 80-90 % of the inscriptions. Merchants' marks or other ideographs representing the identity of a person are believed to be the earliest form of historic graffiti and were popular until the mid-seventeenth century. Later, initials became more common

instead, and the merchants' marks hardly occurred at all after the end of the seventeenth century.

Most of the maritime historic graffiti was made by seamen, shipmasters and merchants. Many of these people travelled along the coast of Bohuslän several times every year, although it is unusual to find the same mark in more than one place around the harbour. It is also uncommon to find the same mark in different natural harbours. The reason may be that the captains preferred certain harbours where they liked to stay.

Dates inscribed on the Rocks of Hamnholmarna and Skutholmen

Inscriptions with specific years have been discovered on the islands of Hamnholmarna and Skutholmen; 97 of these were complete years and 62 were partial. The earliest is the year 1500 and the latest the year 1699. In his article, Lars Strid has studied the frequency of the inscribed years and has investigated whether particular occurrences in history potentially had an impact on the use of the natural harbours.

Inscribed years from the first half of the sixteenth century are relatively few, probably because the custom of inscribing marks in the rock had not yet become common. Strid's study reveals that the harbour was most intensively used over the period 1590-1670. Particularly the trading of timber between Denmark and Norway appears to have generated many visits to the natural harbour. Periods with few or no dates on the rocks can be related to wars in the Danish area, for example The Torstensson War (1643-1645). Merchant ships and crews were then called up for military service in the wars, which led to a setback in trading. Contrary to previous ideas, the visits to the natural harbour do not seem to have been affected by historical occurrences such as the upswing of herring fishing in the sixteenth century, and Bohuslän becoming Swedish in 1658. However, the herring fishing years during the 1660s and 1670s appear to have made an impact.

Towards the end of the seventeenth century, the many wars between Denmark, Norway and Sweden led to transformations in trading. The merchants sailed larger ships along other routes. The necessity of staying at natural harbours such as Hamnholmarna lessened and eventually the custom of inscribing marks in the rocks came to an end.

Where Did They Come From?

Ingela Lundin has investigated inscribed place names, which are all from Denmark. There are fifteen place names; the Jutland town Aarhus, with the abbreviation Aars, occurring as many as five times. Place names occur together with names, initials or merchants' marks, specifying the home town of the individual inscriber or the entire crew. All towns were medieval in origin and significant trade centres during the sixteenth and seventeenth centuries. Bohuslän was part of Norway until 1658, and Norway in turn was under Danish rule. The merchants traded in herring, grain, timber and cattle within the Danish-Norwegian nation as well as abroad with North-Europe.

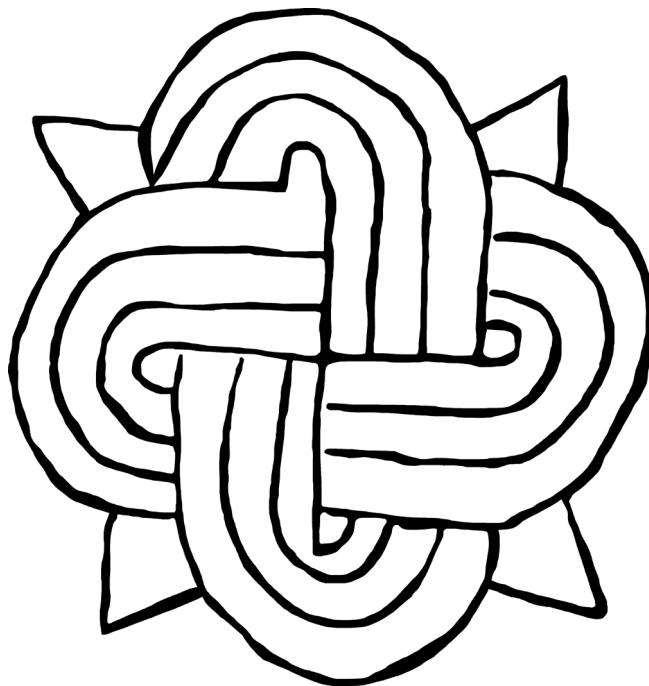
Abbreviations or letters combined into one word were common in the historic graffiti. An abbreviation that occurs as many as 38 times is LØ or an intertwined version of these letters. Lundin argues that it stands for the Danish island Læsø. The timber trade of Læsø with Bohuslän and Norway was considerable during the sixteenth and seventeenth centuries. It was a common custom in Scandinavia to add one's home town as a second surname, for example as in Marcus Nielsen Læsø. In probate records from the Danish towns Aarhus and Aalborg, the place name Læsø has been added to surnames in almost 120 different instances. The recurrent mark LØ, in combination with information from historical sources about timber trade, indicates that a large amount of the historic graffiti on Hamnholmarna was a result of shipping from Læsø.

The Enigma of the Heraldic Shields

On Skutholmen, there is a group of eleven inscribed shields with coats of arms dating from the second half of the fifteenth century and the beginning of the sixteenth century. These heraldic shields are counted among the earliest historic graffiti in Bohuslän and are the largest assemblage of inscribed heraldic shields from this period in Sweden. Linnea Nordell has studied the shields and the families they belonged to. She suggests that the origins should be sought among the Danish-Norwegian nobility, all with great influence on Scandinavian political power. Along with one of the heraldic shields there is a name in gothic style letters showing that it belonged to Henrik Krummedike (c. 1463-1530). He was an influential nobleman and came to be one of the wealthiest lan-

downers in Scandinavia of his time. During the end of the fifteenth century, he was Liege Lord over Bohuslän. Among the represented families there were strong family ties and other alliances, and a common denominator was that they all had connections with Henrik Krummeldike and his wife Lady Anne Rud.

The heraldic shields were inscribed on different occasions. The place was well chosen: at that time, the Hamnholmarna were intensively used as a night harbour by people travelling between Norway and the continent. The heraldic shields should be regarded as a way for the nobility to display their family ties and alliances with other powerful families of the nobility.

Inledning

Linnea Nordell

Maritima ristningar förekommer på klippställarna i det bohuslänska kustbandet vid de äldre historiska hamnlägena, vid lotsutkikar och gamla fiskelägen. Ristningarna är i de flesta fall ristade under 1500- och 1600-talen och består av bomärken, årtal, sköldar, namn, kompassrosor och monogram. Exempel på dessa platser är Vinga, Marstrand, Kalvsund, Mollösund, Södra Vedholmen, Hällö, Buskären, Hamnholmarna, Havstenssund och Koster (Lundin & Nordell 2011; Lundin, Nordell & Strid 2015 och Lundin 1999). Många platser med maritima ristningar är än idag populära besöksmål för fritidsbåtar.

Ristningarna är fantasieggande avtryck efter enskilda individer som vistats i hamnarna för 400-500 år sedan. Det är spännande att gå på upptäcktsfärd bland ristningarna och fråga sig: Vem ristade detta märke? Varifrån kom personen och varför lade de till just här? Vad betyder ristningarna egentligen?

Kanske är det Hamnholmarna som ger oss bäst förutsättning att komma närmare svaren på dessa frågor. Hamnholmarna är en ögrupp som består av Skutholmen, Hamnholmen och Vedholmen och ligger utanför Hamburgsund och Fjällbacka i Tanums kommun. Ögruppen ligger i den yttre delen av skärgården och strax innanför Väderöfjorden. Mellan Hamnholmen och Skutholmen finns en djup och skyddad vik som erbjuder en trygg tilläggningsplats i de flesta vindriktningar. Den har därför varit en populär tilläggningsplats för sjöfarten, fiskare och fritidsbåtar i åtminstone 700 år.

Hamnholmarna är unikt på många sätt: Här finns ett fyndrikt kulturlager på hamnens botten, två begravningsplatser, ett offerkast och flest maritima ristningar i hela Skandinavien. Sammantaget understryker detta platsens betydelse för sjöfararna under lång tid.

Genom åren har mindre dokumentationsinsatser gjorts, men fram till nu har den totala omfattningen av Hamnholmarnas maritima ristningar varit okänd. Dessa ristningar är en viktig pusselbit till att förstå den histo-

Figur 4. Vårkväll på Hamnholmen. Foto: Linnea Nordell.

riska sjöfarten i Bohuslän under 1500- och 1600-talen. Ristningarna har också potential att berätta om individer som levde under en tid där det historiska källmaterialet sällan låter oss komma nära enskilda personer. Föreliggande rapport redogör för resultaten av dokumentationen av de maritima ristningarna, utförda 2014-2022 av Bohusläns museum och Vitlycke museum. Inledningsvis finns en redogörelse för projektets bakgrund och omfattning samt en kulturhistorisk bakgrund. Därefter följer fyra temaartiklar som analyserar resultaten och försöker svara på projektets frågeställningar. Som avslutning kommer en avrapportering av dokumentationens resultat.

Bakgrund

Bohusläns museum har länge varit engagerat i de maritima ristningarna. År 1999 genomfördes en inventering av platser med maritima ristningar utmed Bohuskusten (Lundin 1999) som fick efterföljare i dokumentationerna av maritima ristningar på Väderöarna (Lundin & Nordell 2011), samt på Buskären och Hällö (Lundin, Nordell & Strid 2015). Det stod dock klart att Hamnholmarna är nyckeln till fördjupad förståelse av fenomenet maritima ristningar.

År 2014 startade Bohusläns museum och Vitlycke museum (en del av Förvaltningen för kulturutveckling i Västra Götalandsregionen) upp ett samarbetsprojekt med syfte att dokumentera alla maritima ristningarna på Hamnholmarna. I samarbetet bidrog Bohusläns museum med sakkunskap om maritima ristningar och maritim kulturhistoria samt projektledning och Vitlycke museum bidrog med sakkunskap inom digital och analog hållristningsdokumentation. Projektgruppen bestod av Ingela Lundin och Linnea Nordell, arkeologer på Bohusläns museum och Lars Strid, arkeolog på Vitlycke museum.

Projektet inleddes 2014 med en förstudie, där ristningarnas status och skick inventerades och ristningsområdenas utbredning identifierades och mättes in. Dokumentationsmetoden SFM (Structure-from-motion, generering av 3D-modeller) testades också (Lundin & Nordell 2015).

Under år 2015 och 2016 skedde endast enstaka insatser inom projektet. En konservatorsbedömning av ristningarna genomfördes, samt ett fåtal vård- och dokumentationsinsatser. Den huvudsakliga dokumentationen

genomfördes 2017-2021 med en avslutande insats med fotografering och inmätning under 2022.

Samtliga ovanstående dokumentations- och vårdarbeten har möjliggjorts tack vare bidrag från C.J. Lindebergs fornminnesfond.

Under 2018 startade parallellprojektet Informationsplats Hamnholmarna, som syftar till att få fram fysiska skyltar, digitalt informationsmaterial och en vårdplan för Hamnholmarna. Projektet färdigställs under 2023.

Dokumentationerna, vårdåtgärderna och målningen har genomförts med tillstånd av och i enlighet med Länsstyrelsens beslut, dnr 431-1641-2014, 431-13924-2016 och 431-36445-2019. Projektet har haft kontinuerlig dialog med Länsstyrelsen, bland annat beträffande rengöring och imålning. Länsstyrelsen har utövat tillsyn vid tre tillfällen: 2017-06-15, 2017-08-15 och 2018-05-23.

Syfte

Hamnholmarnas maritima ristningar har varit föremål för några olika övergripande studier, men hela ristningsområdets omfattning och innehåll har aldrig tidigare dokumenterats. Flera av områdena var kraftigt övervuxna med lavar, vilket har gjort ristningarna svåra att se och ökat risken för vittringsskador.

Det övergripande syftet med projektet är att dokumentera samtliga ristningar på Hamnholmen och Skutholmen, för att kartlägga deras omfattning och motivinnehåll. Dokumentationsmaterialet kan sedan utgöra ett kunskapsunderlag för fördjupade studier kring ristningarna, deras upphovspersoner och 1500- och 1600-talets sjöfart i Skandinavien. Utöver detta har syftet också varit att vårda ristningarna för att säkerställa ett framtida bevarande, samt att tillgängliggöra och sprida kunskap om ristningarna på olika sätt.

Frågeställningar

Dokumentationens syfte är i första hand att dokumentera alla ristningarna och att ta fram ett kunskapsunderlag som kan användas för framtida studier. Förhoppningen var dock att dokumentationen skulle kunna hitta svar på följande frågeställningar:

- Hur många ristningar finns det på Hamnholmarna och vilka olika typer finns?
- Var ligger ristningarna på Hamnholmarna och vad

berättar det om hur platsen användes?

- * Kan vi utläsa mönster i hur de olika ristningskategorierna fördelar sig på öarna?
- * Vilka slutsatser kan dras av årtalsristningarna?
- * Vad berättar namn- och ortnamnsristningar om ristarnas härkomst?
- * Hur vanligt är det att samma person ristat på flera platser?
- * Vilka förutsättningar finns att hitta enskilda individer som varit på Hamnholmarna i de historiska källorna?

Vi analyserar resultaten av dokumentationen och försöker bevara frågeställningarna genom fyra temaartiklar, som finns på sidorna 25-55.

Avgränsningar

Dokumentationsprojektet har fokuserat på ristningarna på Hamnholmen och Skutholmen, med utgångspunkt i de ristningsområden som är kända (L1969:7658, L1969:6873, L1969:6932, tidigare beteckning Kville 935:2-4). Andra delar av Hamnholmen och Skutholmen har av sökts översiktligt. Vedholmen har inte inventerats efter ristningar.

Ristningar som är utförda under 1900- och 2000-talet omfattas inte av dokumentationen. Om möjligt har de fotograferats för kännedom.

Syftet med projektet har inte varit metodutveckling inom dokumentationsmetodik, även om vi har behövt modifiera de metoder som används för att dokumentera förhistoriska hållristningar för att passa maritima historiska ristningar. Dokumentationsteknikerna frottage och plastage har visat sig vara olämpliga för maritima ristningar och har därför inte använts.

Projektet har endast haft ekonomiska ramar att använda den dokumentationsutrustning som funnits tillgänglig på Bohusläns museum och Vitlycke museum, exempelvis GPS, drönare eller mjukvara för generering av 3D-modeller.

Projektet har inte omfattat att genomföra arkivstudier efter enskilda personer bakom ristningarna. I vissa fall har enklare sökningar i digitala arkiv, databaser eller andra online-resurser genomförts. Förhoppningen är att dokumentationsmaterialet ska kunna ligga till grund för arkivstudier och annan forskning i framtiden.

Metod

Arbetet har omfattat en konservatorsbedömning, rengöring av hållarna, dokumentation med olika tekniker samt imålning med permanent färg, enligt nedan. För att underlätta handhavande och beskrivning har ristningarna har delats in i fem huvudsakliga områden, som fått beteckningen område 100-500. Område 200 ligger på Hamnholmen, de övriga ligger på Skutholmen.

Figur 5. Lars Strid landar drönaren efter att ha flugit över Vedholmen. Foto: Linnea Nordell.

Konservatorsbedömning

Under 2015 genomförde stenkonservator Carin Pettersson från Studio Västsvensk Konservering en besiktning och status- och konditionsbedömning av Hamnholmarnas ristningar och berghållar. Även kemisk analys av färgrester från tidigare imålning utfördes. Detta resulterade i en vård- och underhållsplan med rekommendationer för platsens vidare behandling (Pettersson 2015, se bilaga 1).

Berggrunden på Hamnholmarna utgörs av röd granit. Konservatorns slutsatser är att de ristade berghällarna är i gott skick och visar få tecken på sprickbildning eller materialbortfall i form av erosion. Några hållar inom område 400 visade tecken på naturlig sprickbildning genom ristningarna. I nuläget skadar dessa sprickor inte ristningarna, men om läget skulle förvärras kan sprickorna stabiliseras av en konservator.

Många av hållarna befanns ha kraftig biologisk påväxt av alger, lavar och mossor. Alger är en bra grogrund för lavar, som i sin tur producerar lavsyra. Lavsyran bryter ned hällytan och bidrar till erosionen, vilket är negativt för bevarandet av ristningarna.

Många ristningar, i synnerhet inom område 100 och 300, har varit imålade under 1970- och 1980-talen av Svenska Kryssarklubben (Riksantikvarieämbetet dnr 5987/70, Landsantikvariekontoret dnr 849/70). Man har använt oljefärg i många olika nyanser: färgrester i rött, blått, gult, orange och turkos i lager på lager har observerats i samband med dokumentationen.

Ett urval av ristningarna närmast hamnbassängen målades i samband med projektet Maritim arkeologi i Göteborgs och Bohus län 1992 (Bohusläns museum dnr 545/92 D). I Länsstyrelsens tillstånd preciseras att endast den typ av färg som godkänts av Riksantikvarieämbetet fick användas. Det rör sig förmodligen om en faluröd epoxy-färg som varit väldigt hållbar, men som bleknat till en orange nyans. Samma typ och av färg användes också för att måla i förhistoriska hållristningar vid den här tiden.

En analys av färgprover från ristningarna visade att oljebaserad färg använts genomgående. Oljefärgen i ristningarna bundit fukt, vilket på många håll har gynnat den biologiska påväxten. Ur bevarandeperspektiv rekommenderade konservatorn att lavarna skulle tas bort och föreslog olika metoder för att åstadkomma detta.

Oljefärgen i ristningarna har också inneburit mekanisk erosion av ristningarna, i synnerhet inom område 300. Färgen har bundit fukt och skadat ristningarna när den flagnat av eller när lavar fått fäste i färgen. Andra former av mekanisk erosion är eldskador orsakade av engångsgrillar. Konservatorn rekommenderade att så mycket gammal färg som möjligt skulle tas bort.

Rengöring

Före dokumentationen måste så mycket som möjligt av lavar och alger tas bort från de ristade hällytorna. Detta utfördes av tre skäl. Ristningarna måste vara synliga för att dokumentationen skulle kunna genomföras. Konservatorsbedömningen slog också fast att biologisk påväxt i form av alger, lavar och mossor är negativt för det långsiktiga bevarandet för att ristningarna och att de därför måste avlägsnas (Pettersson 2015). Rengöringen innebär också att ristningarna blir mycket lättare att se för besökare.

Konservatorsbedömningens föreslagna metoder var dock svåra att genomföra praktiskt på så stora hållområden som det är fråga om på Hamnholmarna. Inledningsvis användes en variant där hållarna rengjordes med såplösning, sötvatten och mjuka borstar. I dialog med Länsstyrelsen (Henrik Zedig) bestämdes det att behandling med etanollösning istället skulle genomföras, vilket skedde med start våren 2018.

Figur 6. Ingela Lundin sprutar på etanollösning vid område 300. Foto: Lars Strid.

Etanollösningen, som består av ren etanol som blandats ut med vatten till en 70%-ig lösning, sprutades på hällarna med hjälp av en trycksatt trädgårdsspruta så att hällytan blev genomblöt. Etanollösningen fick sedan verka under ett antal månader och sedan upprepades behandlingen igen. Därefter kunde lavarna borstades bort med mjuk borste. På vissa platser behövde laven skrapas bort med hjälp av en smörkniv av trä.

Behandlingen var effektiv mot löst sittande lavar på kort sikt. De hårt sittande kartlavarna behövde längre tid på sig för att försvinna. Etanolbehandlingen har en långtidsverkande effekt och det tar ungefär två år inn-

Figur 7. Sköldhällen efter övertäckning i oktober 2016. Från vänster: Patrik Wingård, Peder Lindblom, Thomas Bergstrand och Bengt Larsson. Foto: Linnea Nordell.

an laven till stora delar är borta. Alla ristade hållar med lavpåväxt har behandlats med etanol minst två gånger. Ristade hållar utan lavpåväxt har inte behandlats.

Effekten av etanolen kommer att avta med tiden och då kommer lavarna att etablera sig igen. Det beror på att etanolen dödar de synliga delarna av laven, fruktkropparna, men inte rötterna. Därför är det angeläget att etanolbehandlingen upprepas regelbundet (Pettersson 2015, muntlig uppgift Carin Pettersson).

Den så kallade sköldhällen med sju senmedeltida sköldar ligger inom område 400. Dessa ristningar är de äldsta kända i Bohuslän och är därför särskilt betydelsefull. Sköldhällen var före dokumentationen kraftigt övervuxen med olika typer av lav. Eftersom hållen är relativt plan och ligger skyddad från vindar valdes en rengöringsmetod genom en ljustät långtidsövertäckning av hållen. Avsikten var att döda laven och dess rötter genom att helt blockera tillgången på ljus. Hällytan täcktes av en mörkläggningstextil och ovanpå denna lades en relativt kraftig och UV-beständig presenning av plast. Övertäckningen tyngdes ned med sandsäckar, grästuvor och större stenar från platsen, samt försågs med en in-

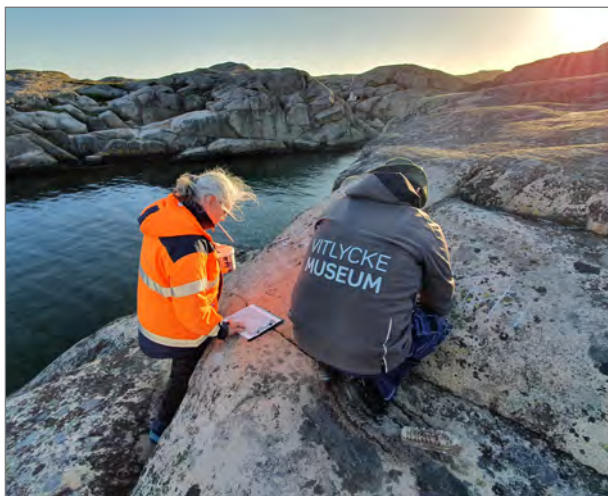
formationstext om dess syfte. Övertäckningen lades ut i början av oktober 2016 och låg kvar till mitten av juni 2017. När presenningen lyftes bort, kunde all lav lätt avlägsnas med hjälp av mjuka borstar samt spolning med sötvatten. Övertäckningsmetoden var mycket effektiv med att få bort all lav och år 2022 hade fortfarande ingen återkolonisering av lavar skett.

Enligt konservatorsbedömningen bidrar den gamla oljefärgen i ristningarna till påväxt av alger och ökar vittringen (Pettersson 2015). Därför har så mycket som möjligt av den gamla färgen avlägsnats under arbetets gång. Gamla färgflagor har avlägsnats med hjälp av skalpell, i enlighet med vårdplanens rekommendationer. Epoxyfärgen i några av ristningarna utmed hamnbassängen är mycket svår att avlägsna, eftersom den bundit sig fast hårt i berget. Vi valde därför att inte ta bort denna färg, för att inte riskera att skada ristningarna. Denna färg tycks dock inte ha bidragit till ökad vittring på samma sätt som oljefärgen.

Dokumentation

Inledningsvis lokaliserades ristningarna okulärt och målades i med skolkrita eller kritslam som ett led i tolkningen. Ljusförhållandena är mycket viktiga för lokaliseringen och tolkningen av ristningarna. Bäst fungerar naturligt släpljus på morgonen eller kvällen. Släpljusbelysning på natten tillämpas traditionellt inom hällristningsdokumentationen. Vi provade detta, men metoden fungerade inte lika bra som naturligt släpljus eftersom skuggeffekterna på de många gånger skrovliga berghällarna blev alltför kraftiga.

Figur 8. Ingela Lundin och Lars Strid dokumenterar i släpljus inom område 200. Till sin hjälp har de utskriftar av 3D-modeller över ytan. Foto: Linnea Nordell.

Ristningarna planfotograferades och beskrevs i text. Ristningsytorna fotodokumenterats även genom Structure From Motion (SFM) eller fotogrammetri. Tekniken innebär att hällytan systematiskt fotograferas med många bilder tagna från olika vinklar med hjälp av en digital systemkamera med 30-70 mm normaloptik.

Fotona har sedan processats i datorprogrammet RealityCapture som först genererar en punktuppbyggd och sedan en polygonuppbyggd 3D-modell. Tredimensionella ristningsytor har därmed skapats och dessa kan därefter ljussättas ur olika vinklar eller förstärkas på annat vis. Metoden är ett relativt enkelt och billigt sätt att skapa 3D-modeller. Ristningsområdena fotograferades också med hjälp av drönare för att skapa 3D-modeller av större terrängavsnitt med samma metodik som ovan.

Förutom att vara ett rent dokumentationsmaterial användes 3D-modellerna för att tolka ristningarna på

plats, i kombination med att se och känna för att avgöra svårtolkade ristningars utformning. Att enbart använda 3D-modellerna för tolkning av ristningarna anser vi vara omöjligt, eftersom det ofta inte går att avgöra om en fördjupning på 3D-modellen är en ristad linje eller en ojämnhet i hällytan. En kombination av 3D-modell och tolkning på plats gav det bästa resultatet på det maritima ristningsmaterialet, enligt vår erfarenhet.

Figur 9. Lars Strid fotodokumenterar för 3D-modellering på område 200. Foto: Linnea Nordell.

Laserskanning

Henrik Zedig från Länsstyrelsen Västra Götaland deltog i fältarbetena i juni 2017 för att testa att dokumentera ristningarna med en rödlaserskanner. Med hjälp av en handhållen enhet skannades hällytan av med rödljuslaser och en noggrann 3D-modell genererades. Totalt fem paneler skannades: tre paneler inom område 400, samt en panel vardera inom område 500 och 300. Projektet har senare fått tillgång till fyra av dessa skannade modeller. Metoden ger mycket noggranna 3D-modeller över hällytorna så som de tedde sig vid dokumentationstillfället. Metoden är mycket känslig för om det finns lavar på ristningarna och den upplevdes som något omständlig i fält, eftersom hällytorna först behövde förses med små självhäftande målsökningsmarkörer. Ytan måste också vara i skugga medan skanningen pågick. Laserskanning av maritima ristningar är en bra dokumentationsmetod, men projektet har inte haft ekonomiska möjligheter att

Figur 10. Henrik Zedig dokumenterar sköldhällen med rödlaserskanner. Foto: Ingela Lundin.

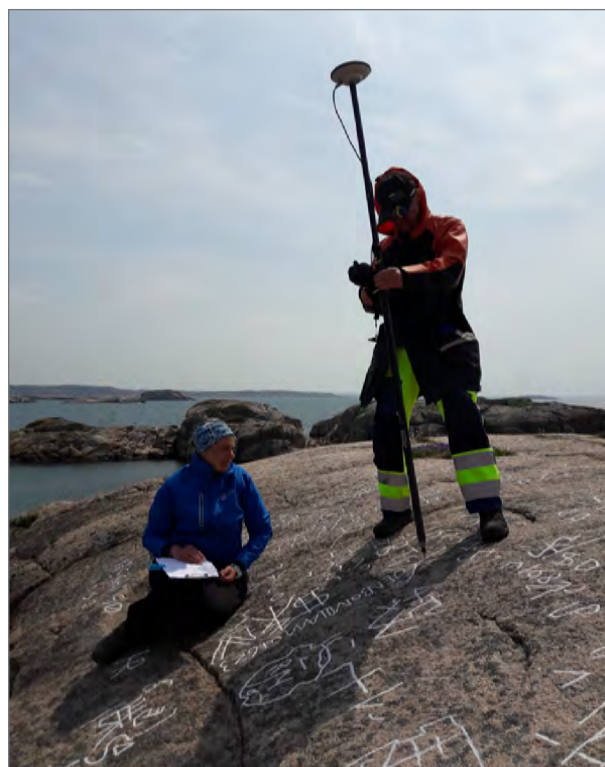
vidare begagna sig av denna. 3D-modeller genom SFM ses som ett fullgott alternativ, som dessutom är snabbare och smidigare att genomföra i fält.

Inmätning

Varje enskild ristning har mätts in med GPS (RTK). Varje ristning har registrerats med ett unikt identifikationsnummer och en kod för ristningskategori, kopplat till en exakt geografisk punkt. Detta har gjorts för att få överblick över mängden ristningar, deras inbördes förhållanden och spridningsbild. Id-numret underlättar även vid sammanställningar och presentationer av ristningarna i tabell- eller listform. Lista på koder, kategorier och hur dessa definieras, se bilaga 2.

Imålning

Hamnholmarnas popularitet som naturhamn för fritidsbåtar gör att ristningarna är utsatta för slitage. Grillning, eldning, bergskilar och andra aktiviteter är ett reellt hot mot ristningarna, i synnerhet eftersom de är svåra att se. För att göra det möjligt för besökarna att kunna se och uppleva ristningarna och samtidigt undvika skador

Figur 11. Linnea Nordell och Thomas Bergstrand mäter in inom område 300. Foto: Ingela Lundin.

Figur 12. Linnea Nordell målar i skeppsristningen vid hamnbassängen på Skutholmen. Foto: Lars Strid.

och slitage har merparten av ristningarna målats i med en vattenlöslig akrylatfärg av en vit kulör. Färgen binder inte fast i hällytan, utan försvinner med tiden. Den samlar inte på sig fukt och blir därmed inte en grogrund för alger och lavar.

Vi har kunnat observera att färgen håller olika länge beroende på var ristningen ligger. Färgen håller generellt bättre i torra och solutsatta lägen och på branta eller vertikala hållar. Den håller generellt sämre i plana lägen eller på platser där vatten ofta rinner eller blir stående. Som regel beräknas färgen hålla i omkring 2-5 år innan den måste fyllas i igen, beroende på var ristningen ligger. Det finns inga förutsättningar att upprätthålla målningen på platser där vatten ofta rinner, färgen kommer att vara borta inom ett år.

Alla dokumenterade ristningar har inte målats i. Vissa ristningar är mycket tunt huggna eller ristade på ett sådant sätt som gör att det är svårt att måla i dem och få ett bra resultat. Dessa ristningar har vi medvetet avstått från att permanentmåla. Vi har också avstått från imålning i de fall där det funnits oklarheter vid tolkningen av ristningen eller då ljusförhållandena gjort det svårt att få ett bra resultat.

Imålning har skett i enlighet med Länsstyrelsens beslut och har följt Länsstyrelsens rekommendationer beträffande val av färg.

Kommunikation och publika aktiviteter

Linnea Nordell

Hamnholmarnas maritima ristningar tilldrar sig stort intresse och att kommunicera med publiken har varit en viktig del av projektet, som dock inneburit en del utmaningar.

Hamnholmarna är en avskild plats, som kräver att besökaren kommer dit i egen båt. Kring hamnbassängen som är den naturliga anlösningsplatsen är klipporna branta, vilket gör öarna även fysiskt svårtillgängliga. Därför har vi främst arbetat med publika insatser på andra håll: genom bland annat föredrag, utställningar och digitalt via webb och sociala medier. Målgrupperna för kommunikationen har varit lokalbefolkning och delårsboende i närområdet, fritidsbåtsturister samt specialintresserade av segling, sjöfart och sjöfartshistoria.

Visningar i fält

På grund av den begränsade fysiska tillgängligheten har visningar på plats varit fåtaliga. De som befunnit sig i hamnen när fältarbetena genomförts har givetvis varit välkomna på spontanvisningar av ristningarna.

På Arkeologidagen 2018 och 2019 genomfördes två fullbokade exkursioner till Hamnholmarna i museets regi. Båda gångerna var det maximala besökarantalet 36 personer.

Sociala medier och webb

Sociala medier är ett bra sätt att snabbt nå ut med det senaste inom projektet. Bohusläns museums Facebook- och Instagramflöden har använts som nyhetskanal gentemot publiken, liksom Bohusläns museums arkeologiblogg på Wordpress.

Det finns också projektsidor om maritima ristningar på både Bohusläns museums och Vitlycke museums hemsidor. Där publicerades allmän information om ristningarna, samt information om fältarbetena och länkar till projektets publikationer.

År 2020 producerades en informationsfilm och en fakatext om Hamnholmarna inom ramen för Bohusläns museums satsning Kunskapsbanken. Det är en samling texter och filmer om olika aspekter av Bohusläns historia – tillgängliga via Bohusläns museums hemsida.

Figur 13. Exkursion till Hamnholmarna på Arkeologidagen 2018. Foto: Christina Toreld.

Figur 14.. Lars Strid, Ingela Lundin och Linnea Nordell vid invigningen av utställningen "Spåren efter sjöfararna - maritima ristningar i Bohuslän" 2018. Foto: Jienny Gillerstedt.

Föredrag

Totalt har nio föredrag om Hamnholmarnas maritima ristningar genomförts under perioden 2015-2021. Föredragen har till exempel hållits för olika intresseföreningar som Kryssarklubben, Bohusläns föreningsarkiv eller Föreningen för Fjällbacka. Vi har också hållit två föredrag på Vitlycke museum i Tanumshede och ett på Kystmuseet Hvaler i Skjærhalden.

Utöver detta har projektets metod och resultat redovisats på två internationella arkeologiska konferenser: på 2021 års upplaga av European Association of Archaeologists Annual Meeting (online) samt år 2022 på *Making Your Mark: the Second National Symposium for the Study of Historic Graffiti* i York.

Utställning

Bohusläns museum producerade en mindre tillfällig utställning kallad *Spåren efter sjöfararna – maritima ristningar i Bohuslän*, som var öppen 2018 – 2021. Utställningen handlade om Bohuskustens maritima ristningar i allmänhet och om Hamnholmarna i synnerhet. Den speglade den pågående kunskapsuppbyggnaden och inkluderade även några av projektets 3D-modeller.

I utställningen ingick också en film om Hamnholmarna som spelades in 2015 inom ramen för det skandinaviska samarbetsprojekt *Skagerrak-Kattegatt – vårt felles nordiske opphav*.

I början av utställningstiden hölls flera öppna och bokade visningar i utställningen.

Medier

Lokalpressen har visat intresse för de maritima ristningarna i samband med fältarbetena i juni 2017 och i samband med föredraget på Vitlycke museum i oktober 2017. Vid båda tillfällena publicerades en artikel i både Bohusläningen och Strömstads tidning. Inför öppnandet av utställningen *Spåren efter sjöfararna – om maritima ristningar i Bohuslän* skrevs en kortare artikel i Bohusläningen den 14 mars 2018.

I samband med vernissagen av utställningen *Spåren efter sjöfararna – om maritima ristningar i Bohuslän* gjorde Sveriges Radio P4 Väst ett inslag i sitt förmiddagsprogram fredagen den 16 mars 2018.

Radioprogrammet *Båtlivet i P4* gjorde ett reportage som sändes den 10 maj 2018, som innehöll ett segment om projektet och om Bohusläns maritima ristningar.

Kunskapspodden *The Archives podcast* av journalisten Teres Hallman spelade 2019 in avsnittet *Ristat i sten* om Bohusläns museums arbete med de maritima ristningarna.

Populärvetenskapliga artiklar

Projektet deltog 2018 med en artikel om Hamnholmarna i tidningen *Nya Lödöse – staden under Gamlestaden*, en tidning om de arkeologiska undersökningarna av ett stadskulturlager i Göteborg. Under 2018 bidrog projektet också med en artikel om de heraldiska sköldarna till Götiska förbundets tidskrift *Götiska minnen*. Projektet bidrog med en artikel i Göteborgs stadsmuseums och Göteborgs fornminnesförenings tidskrift *FYND*, årgång 2018 med temat *Längs Bohuskusten*. Tidskriften utkom 2019.

Referenser

Lundin, Ingela. 1999. *En inventering och dokumentation av maritima ristningar. Från Vinga till Koster*. Delrapport för projekt Blå Skagerrak 1999:44. Bohusläns museum. Uddevalla.

Lundin, Ingela & Nordell, Linnea. 2011. Maritima ristningar på Väderöarna. I: *Väderöarna - historisk arkeologi vid en uthamn*. Hammar, Lars-Erik (red). Bohusläns museum rapport 2011:12. Borås.

Lundin, Ingela & Nordell, Linnea. 2015. *Inventering och dokumentation av maritima ristningar på Hamnholmarna. Rapport av steg 1, 2015-02-27*. Bohusläns museum. Västarvet/Västra Götalands regionen.

Lundin, Ingela, Nordell, Linnea & Strid, Lars. 2015. *Maritima ristningar på Buskären och Hållö. Rapport från dokumentationsprojekt 2012 och 2013*. Bohusläns museum. Rapport 2015:12. Västarvet/Västra Götalands regionen.

Digitala källor

Fornsök - Riksantikvarieämbetets söktjänst för fornlämningar: <https://app.raa.se/open/fornsok/>

Otryckta källor

Riksantikvarieämbetet, dnr 5987/70: Bevarandet av inskriptioner på klippställningar på Hamnholmen (sic), Fjällbacka, Bohuslän. Bohusläns museums arkiv.

Landsantikvariekontoret, dnr 849/70: Ang. bevarandet av inskriptioner på klippställningar i bohuslänska skärgården. Bohusläns museums arkiv.

Bohusläns museum, dnr 373/92 D, 545/92 D: Ansökan om tillstånd till målning av de maritima ristningarna på Hamnholmarna 1992. Bohusläns museums arkiv.

Pettersson, Carin. 2015. *Vård- och underhållsplan för maritima ristningar på Hamnholmarna, Kville 935, Tanums kommun*. VA00707-2015. Studio Västsvensk Konservering. Västarvet/Västra Götalandsregionen.

Hamnholmarnas historia

Ingela Lundin och Linnea Nordell

Landskapsbild

Hamnholmarna ligger ca 5 kilometer väster om Hamburgsund, i den yttersta delen av den öriska skärgård som brukar kallas för Fjällbacka skärgård. Utanför ligger Väderöfjorden och väster därom ligger ögruppen Väderöarna, som markerar gränsen för svenskt inre vatten. Skärgården domineras av kala öar i rosa bohusgranit. Växtligheten är mycket sparsam, det rör sig främst om lavar, ljung och gräs. I vindskyddade lägen har enstaka små lövträd slagit rot. Utöver fyrplatser saknas bebyggelse i det yttersta kustbandet. På några större öar närmare Fjällbacka och Hamburgsund, exempelvis Gåsön, Florön och Dyngön, finns mindre bosättningar kopplade till sjöfart och fiske, med byggelse från 1800-1900-talet.

Fornlämningarna på öarna kring Hamnholmarna be-

står främst av tomtningar, som är särskilt talrika på öarna Trinisla, Hästvam och Fläskön. I närområdet finns också sjömärken, förlisningsuppgifter och vrak. Två medeltida vrak är kända i skärgården. I Dyngöns hamn, knappt 4 km nordöst om Hamnholmarna finns vraket efter en kogg, byggd på 1230-1240-talet (Fornsök L2021:7593). I Jorefjorden, knappt 7 km ostnordost om Hamnholmarna, finns vraket efter ett klinkbyggt skepp, daterat till 1260-tal (L1960:6589).

Naturmiljö

Ögruppen Hamnholmarna består av Vedholmen, Hamnholmen och Skutholmen. Vedholmen är den största av öarna och ligger nordväst om de andra två. Ett sund, som på vissa ställen bara är 30 meter brett, skiljer Vedholmen från Hamnholmen och Skutholmen i sydost. Viken mellan dessa båda öar utgör en skyddad hamnbassäng, vars mynning öppnar sig åt sydöst. I nordväst

Figur 15. Karta över ögruppen med fornlämningarna markerade.

Figur 16. Begravningsplatsen vid Virvik på Vedholmen (L1969:7656). Foto: Lars Strid.

finns ett stenigt parti, som förbinder Hamnholmen och Skutholmen med varandra, samtidigt som det stänger av hamnen åt nordväst. Längst in är viken ca 10 m bred, vid mynningen 50 m bred. Vikens mynning skyddas av de två öarna Kolleskär och Skansekorgen. Sydväst och syd om Skutholmen ligger Pottholmen och Källeskär.

Öarna är i stort sett helt kala med främst ljung- och örtvegetation i bergsskrevorna. På några platser finns mindre sankmarker, exempelvis mitt på Skutholmen och på Vedholmen nära sandstranden i Virvik. De fåtaliga träd som finns på ögruppen växer i anslutning till den sistnämnda sankmarken.

Fornlämningssmiljö

På Vedholmen väster om Virvik finns en begravningsplats (L1969:7656), som utgörs av en rektangulär 11 x 9 m stor yta, omgärdad av en låg stenmur i syd, väst, och öst. Innanför muren finns fyra stenansamlingar och fyra resta stenar. Begravningsplatsen omnämns redan av Peder Claussøn Friis, i hans beskrivning över Norge från 1500-talets slut. Han beskriver att det finns "...en Kirkegaard eller Begrafuelsted paa denne Øe / for Fiskere och Skibsfolk" (Claussøn Friis 1632:30). Begravnings-

platsen på Vedholmen besöktes av Linnélärjungen Pehr Kalm 1742. Han beskrev stenmuren samt de fyra stenansamlingarna och angav att de som dött på skepp eller omkommit på havet blev begravda på denna plats. Han återgav också traditionen att förbipasserande människor brukade lägga på stenar på gravarna (Krantz 1960:132).

Vid Hästebukten på Vedholmen finns fornlämningarna L1969:7041 och L1969:7113, som är registrerade som ett röse respektive ett offerkast. Röset avser en anläggning som ligger i ett klapperstensfält i en klåva mellan två berg. Lämningen utgörs av en kallmurad oval vallanläggning (18 x 13 m stor). Att anläggningen fungerat som gravplats bekräftas av ett skelettfynd i röset. År 1960 rapporterades det att röset blivit upprivet och att skelettresterna legat synliga. En semestrande ingenjör och hans familj tog 1961 med sig skelettdelar från röset och lämnade in en av dem till Naturhistoriska museet för bestämning. Där bekräftades det att det rörde sig om ett lårben från människa (Bohusläns museums arkiv, dnr 33/62 och 524/61). Anläggningens utseende och läge, samt fyndet av obrända människoben, indikerar att det rör sig om en begravningsplats från historisk tid.

Intill finns ett kubformat flyttblock, som har fungerat som offerkast. Enligt uppgifter i Fornsök kallades

Figur 17. Röset vid Hästebukten är troligen en begravningsplats från historisk tid. Flyttblocket i förgrunden kallas enligt traditionen för Altaret (L1969:7041 och L1969:7113). Foto: Lars Strid.

flyttblocket för Altaret och fiskare ska ha kastat sten på Altaret ”i sen tid”.

Vedholmens enda kända ristning ligger på en berghäll norr om Virvik, nära vattenlinjen (L2022:9404). Inskriptionen omfattar årtalet 1755 och initialerna PAS. Detta är Hamnholmarnas enda ristning som med säkerhet kan dateras till 1700-talet.

Figur 18. Ristningen vid Virvik. Foto: Linnea Nordell.

På botten i viken mellan Hamnholmen och Skutholmen finns ett hamnkulturlager (L1969:7465). Ur hamnkulturlagret har bl.a. ca 45 kg keramik, kritpipor, djurben

och glas samlats in vid olika tillfällen under 1980-talet (Bohusläns museums acc.nr UMO19677). Keramiken består främst av delar av matlagnings- och serveringskärler med ursprung i Danmark, Nederländerna och Tyskland. Några kärler dateras till 1300-talet, medan merparten av keramiken härrör från 1500- och 1600-talen. Kritpiporna är tillverkade i England och Holland och dateras till 1600-talet och 1700-talets början (Bergstrand 2015:55-58).

De maritima ristningarna finns på Hamnholmen och Skutholmen, på båda sidor om hamnbassängen (L1969:7658, L1969:6873, L1969:6932). I Fornsök var ristningarna indelade i tre områden, men dokumentationen har identifierat fem huvudsakliga ristningsområden med mindre grupper eller ensamliggande ristningar emellan.

Bebyggelse på Hamnholmarna?

Det finns inga kända lämningar efter historiska byggnader på Hamnholmarna. Skutholmen och Hamnholmen är båda små, branta och karga öar utan lämpliga platser för bebyggelse. På den största ön Vedholmen finns några klåvor med sankmarker eller rullstensåsar övervuxna med gräs.

Det finns inga kända uppgifter om bebyggelse i historiska källmaterial, med undantag för en odaterad geografisk avritning över Bohus län (sannolikt från slutet av 1600-talet eller början av 1700-talet). På den finns två markeringar på Vedholmen, som indikerar strand-sittarbebyggelse (Lantmäteristyrelsens arkiv, akt N2). Motsvarande uppgifter om bebyggelse saknas dock på liknande kartor från samma tid.

Det får anses som mindre troligt att det funnits bebyggelse på Hamnholmarna och om den förekommit, bör den ha varit av kortvarig karaktär och främst lokaliserad till Vedholmen.

Historiska källor

Kanske finns det äldsta skriftliga omnämmandet av Hamnholmarna i ett brev från år 1316 där hamnen Widahel (eller -holm) omnämns: *Portum regni nostri Widahel (-holm)*. Innehållet i brevet lyder i sammandrag:

Kung Håkon V svarar kung Edward II angående dennes brev med klagomål från borgare i Berwick-on-Tweed över beslagtagandet av ett till dem hörande skepp i en hamn i

Viken. Grunden är, skriver kung Håkon, att några köpmän från Berwick i hamnen "Widahel" hade bjudit in en riddare, som var kungens syssloman, och tio andra förnämna unga män till frukost ombord på sitt skepp. Men vid bordet hade de slagit kokande vatten och glödande aska i ansiktet på norrmännen och dräpt sysselmanen och hans följe; kung Håkon hade därför befallt att köpmännen från Berwick skulle sättas fast. (Diplomatarium Norvegicum band XIX:501, texten har översatts från norska)

Brevet ger ingen närmare lokalisering för hamnen än Viken, men det är inte osannolikt att det är Hamnholmarna som avses. Fyndet av bland annat en högmedeltida stengodskanna i hamnkulturlagret stärker bilden av att platsen användes redan under 1300-talet (Bohusläns museum acc.nr. UMO29398:1).

Benämningarna för Hamnholmarna varierar över tid på olika sätt på sjökort och i olika seglingsbeskrivningar. Det äldsta namnet, Wiholm, återfinns på Cornelius Anthoniszoons sjökort Caerte van Oostlant från 1543, därefter kallas platsen omväxlande för Nörreuigholm (1568), Norder meu Holm (1583), Nordervedholm (1632), Nord-erwyksholm (1694) eller Nor Weholm (1700). Exem-

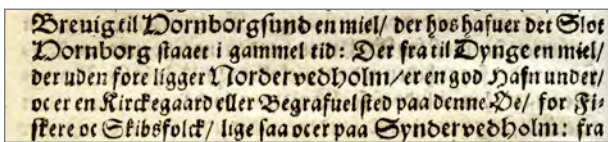

Figur 19. Utsnitt ur Caerte van Oostlant av Cornelius Anthoniszoon 1543. Venetiansk kopia i kopparstick 1562. Källa: Bibliothèque nationale de France.

plen är hämtade från sjökort av framförallt holländskt ursprung. Här finns många varianter på hur namnet stavas, men återkommande är förledet nord- tillsammans med efterledet – vedholm, eller –viksholm. Här antas Vigholm/Vyksholm innehålla den äldre benämningen för Viken, det vill säga den norra delen av Bohuslän samt Östfold i Norge. Enligt en muntlig uppgift från början 1900-talet av en gammal båtbyggare ska platsen då ha kallats för Viksbyholm (Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län, del XVI, Kville härad, 1945:146f).

På ekonomisk karta från 1806 omnämns ögruppen som enbart Vedholmen. Betydelsen av ved- antas ha sin grund i den omfattande holländska handeln med norskt timmer som förekom under 1400-talet och framåt. Som argument anförs att det fornvästnordiska ordet *vidr* betyder ”trämaterial, trävaror, all slags trälast”. Vedholmen skulle därmed syftat på den dominerande last som fördes av de fartyg som nyttjade dessa hamnar.

Enligt de äldre sjökorten finns även ett Synder- eller Sudervedholm som antas vara liktydigt med ön Södra Vedholmen utanför Orust. Även denna plats är sedan gammalt känd som en god hamn för kustseglationen. Peder Claussøn Friis omnämner båda hamnarna i sin beskrivning av Norge från 1500-talets slut (Claussøn Friis 1632:30).

Figur 20. Nordervedholm och dess hamn i en beskrivning från 1500-talets slut. Utsnitt ur Claussøn-Friis, 1631.

Tidigare dokumentationer

De första avritningarna på Hamnholmarna stod alingsåbon Bertil Wikander för. Under sommaren 1977 ritade han av alla synliga ristningar. Wikander delade in ristningarna i tre geografiska områden, två på Skutholmen och ett på Hamnholmen (Wikander 1980). Ristningarna saknar bl.a. skala och inbördes ordning, men är lättöverskådliga och har utgjort en värdefull bas för kunskapen om ristningarnas motiv och innehåll.

Några avritningar av bomärken, årtal och sköldar från Hamnholmarna har publicerats av Wilhelm Hansson (Hansson 1980:131-140).

Tillsammans med Ørlogsmuseet i København, Göteborgs arkeologiska museum och Länsstyrelsen genom-

förde Bohusläns museum en liten inventeringsinsats år 1992. Vid detta tillfälle upptäcktes ett antal heraldiska sköldar på Skutholmen. Ett urval av ristningarna på både Hamnholmen och Skutholmen fotograferades och skisades av. Vissa ytor borstades rena och omkring 15 ristningar målades i (Danielsson 1992, Lisberg-Jensen 1993, Bohusläns museums arkiv dnr 373/92 D, 545/92 D).

År 1998-1999 genomförde Bohusläns museum en övergripande inventering och dokumentation av platser med maritima ristningar från Vinga till Koster, inom ramen för kulturturismprojektet *Blå Skagerrak*. Ristningsområdena beskrevs översiktligt och fotograferades, samt bedömdes ur kulturmiljövårdsperspektiv. De två kompassrosorna dokumenterades med foto och frottage. Efterforskningar gjordes kring några av bomärkena, årtalen och de heraldiska sköldarna (Lundin 1999).

Imålning och informationsinsatser

Ristningarna på Hamnholmarna har troligen alltid varit kända för lokalbefolkningen. Under 1900-talet ökade fritidsbåtstrafiken och Hamnholmarna kom att bli en mycket populär naturhamn för fritidsbåtar, särskilt under sommarmånaderna. Hamnens popularitet ökade behovet av att göra ristningarna synliga och av information på platsen.

År 1985 flyttades en sopmaja från ett läge centralt på Skutholmen till en bergshylla vid hamnbassängen. I samband med detta sattes en informationsskylt upp på byggnaden (Bohusläns museums arkiv dnr 11-391-605-85). Skylten satt kvar fram till 2019, då byggnaden revs (Nordell PM2019-11-15, dnr 17/0327).

Det finns gott om färgrester kvar och vi kan slå fast att många av ristningarna målats flera gånger. Kring bergshöjden på den sydöstra delen av Skutholmen (område 300) finns flest färgrester i olika lager och kulörer, bland annat blått, orange, gult, grönt och rött. Inom område 400 på den sydvästra delen av Skutholmen har främst rött använts. Endast en av de heraldiska sköldarna hade färgrester, i en gul kulör. Inom område 100 och 300 utmed hamnbassängen har främst olika röda men även gula kulörer använts. De mest välbevarade färgresterna finns i ristningarna kring skeppet vid hamnbassängen. På Hamnholmen tycks endast de ristningar som ligger på öns södra spets ha målats i. Här fanns spår av gul och röd färg.

År 1970 ansökte Kryssarklubben om att få måla i rist-

ningarna. Riksantikvarieämbetet slår fast att ristningarna är lagskyddade fornlämningar, men att Kryssarklubben får tillstånd att måla i ristningarna för att de ska synas bättre. Landsantikvariekontoret i Uddevalla instämmer och rekommenderar att samma färg som används till hållristningar och runstenar används (Bohusläns museums arkiv, dnr 849/70). Det finns också tillstånd från Länsstyrelsen för imålning till Sjöfartsmuseet 1980 och till Bohusläns museum 1982 och 1992 (Bohusläns museums arkiv dnr II.391-323-79, II.391-2893-82, 542/92 D). De bäst bevarade imålningarna vid hamnbassängen på Skutholmen har troligen tillkommit vid mitten av 1990-talet och efter det har förmodligen inga målningsinsatser skett.

Referenser

Bergstrand, Thomas. 2015. Hamnholmarna - omtag på en historisk hamn i Bohuslän. *Tjop tjop! Vänbok till Christer Westerdahl med anledning av hans 70-årsdagen 13 november 2015*. Red. von Arbin, S et.al. Båtdokgruppen AB, Riga.

Claussøn-Friis, Peder. 1631. *Norriges oc omliggende Øers sandfaerdige Bescriffuelse, inholdendis huis vaert er at vide, baade om Landens oc Indbyggernis Leilighed oc vilkor, saa vel i fordum tid, som nu i vore Dage*. Köpenhamn.

Hansson, Wilhelm. 1980. *Norra Bohusläns övärld. Från Svinesund till Smögen*. Zindermans. Uddevalla.

Krantz, Claes (red). 1960. *Pehr Kalms västgöta och Bohuslänska resa förrättad år 1742: med anmärkningar uti Historia Naturali, Fysik, medicin, ekonomi, antikviteter etc. jämte nödiga figurer*. Wahlström & Wistrand. Stockholm.

Lundin, Ingela. 1999. *En inventering och dokumentation av maritima ristningar. Från Vinga till Koster*. Delrapport för projekt Blå Skagerrak Bohusläns museum rapport 1999:44. Uddevalla.

Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län XVI: Ortnamnen i Kville härad. Dialekt- och ortnamnsarkivet i Göteborg. Göteborg 1945.

Digitala källor

Fornsök - Riksantikvarieämbetets söktjänst för fornlämningar: <https://app.raa.se/open/fornsok/>

Lantmäteristyrelsens arkiv: Geografisk avritning över Bohuslän. Odaterad. Akt N2. <https://historiskakartor.lantmateriet.se/>

Diplomatarium Norvegicum (DN): https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

Otryckta källor

Landsantikvariekontoret, dnr 33/62 och 524/61: Om skelletfyndet i en begravningsplats vid Hästebukten på Vedholmen. Bohusläns museums arkiv.

Riksantikvarieämbetet, dnr 5987/70: Bevarandet av inskriptioner på klipphällar på Hamnholmen (sic), Fjällbacka, Bohuslän. Bohusläns museums arkiv.

Landsantikvariekontoret, dnr 849/70: Ang. bevarandet av inskriptioner å klipphällar i bohuslänska skärgården. Bohusläns museums arkiv.

Länsstyrelsen, dnr 11.391-323-79: Tillstånd till marinarknologiska undersökningar samt imålning av ristningar, Hamnholmarna Kville socken Tanums kommun. Bohusläns museums arkiv.

Länsstyrelsen, dnr 11.391-2893-82: Tillstånd till imålning av ristningar på Hamnholmarna i Fjällbacka skärgård, Kville socken, Tanums kommun. Bohusläns museums arkiv.

Bohusläns museum, dnr 373/92 D, 545/92 D: Ansökan om tillstånd till imålning av de maritima ristningarna på Hamnholmarna 1992. Bohusläns museums arkiv.

Danielsson, Rolf. 1992. Rapport från dokumentationsprojekt på Hamnholmarna 1992.

Lisberg Jensen, Ole. 1993. Rörande vapenmärker på Hamnholmen i Fjällbackaskärgården. Brev daterat 22 december 1993 om de heraldiska sköldarna på Hamnholmarna och möjliga släkter. Bohusläns museums arkiv.

Nordell, Linnea. 2019. PM efter antikvarisk medverkan i samband med borttagande av sophuset på Skutholmen, daterat 2019-11-15, dnr 17/0327. Bohusläns museums arkiv.

Wikander, Bertil. 1980. Ristningar på Hamnholmen och Skutholmen. Avritningar genomförda 1977. I: *Rapport ang. marinarknologisk undersökning av hamnbassängen i Hamnholmarna i Fjällbacka skärgården*. Sjöfartsmuseet i Göteborg. Stencil daterad 1980-05-27-30. Bohusläns museums arkiv.

Kring en hamn

Linnea Nordell

Den här artikeln handlar om vad vi kan lära oss av att studera de maritima ristningarna och deras placeringar kring hamnen, med Hamnholmen och Skutholmen som exempel. Vi kommer också att närma oss individerna bakom ristningarna och skälet till varför ristningarna tillkommit överhuvudtaget.

Ristningarnas placering

Det var inte slumpen som avgjorde var ristningarna placerades vid hamnarna. Under dokumentationerna på Väderöarna (Lundin & Nordell 2011), Buskären och Hållö (Lundin, Nordell & Strid 2015) observerades det att ristningarna alltid låg vid tilläggningsplatserna eller vid den högsta punkten intill hamnen. Detta mönster är mycket tydligt även på Hamnholmarna, där ristningarna ligger i täta grupper vid de bästa tilläggningsplatserna samt kring en höjd på Skutholmens sydöstra del (område 100-300, se karta på sidan 5). Vi har också kunnat

visa att ristningarna finns i anslutning till skyddade lägen där sjöfararna uppehållit sig och även lagat mat. I klippskrevorna inom område 100 har resterna efter en eldstad samt fragment av keramik, kritpipor och slagen flinta påträffats. Vissa av flintorna uppvisar märken efter att ha använts tillsammans med eldstål för elduppgörning. Fyndet dateras till 1500-1700-tal (se sid. 61). Skador efter upprepad eldning finns också på en klippavsats på den norra delen av område 200. Skadorna låter sig inte dateras, men det är tydligt att de skadat närliggande bomärkesristningar av ålderdomlig typ.

På Skutholmen finns två ristningsområden (område 400 och 500) som bryter mönstret. De ligger mitt på ön, utan synbar anknytning till skyddade tilläggningsplatser. Här kan det istället vara fråga om ristningar på platser där man ofta uppehållit sig. Ristningarna inom område 400 ligger kring en skyddad gryta bakom en bergsknalle, i lä för sydvästliga vindar. Område 500 ligger inte särskilt skyddat, men här kan istället närheten till sankmarken ha haft betydelse.

Förhållandena på Hamnholmarna bekräftar alltså tidigare observationer om att ristningarna i huvudsak pla-

Figur 21. Fynd som tyder på matlagning och eldning har påträffats i skrevorna utmed bergssidan. Foto: Ingela Lundin.

Figur 22. Till vänster: Ristningar på olika ledder inom område 300. Foto: Linnea Nordell. Till höger: Olika riktning på sköld och innehåll inom område 100. Foto: Lars Strid.

cerades på platser som var synliga för dem som lade till i hamnarna. Vi kan också koppla ristningarna till platser där sjöfararna av olika anledningar uppehöll sig under sin vistelse. För första gången har vi också hittat fynd typiska för hamnkulturlager på land och kan belägga att matlagning förekom på land i hamnarna.

Ett myller av tecken?

Vid en första anblick kan ristningarna framstå som ett gytter av tecken, men i själva verket är de relativt välorganiserade och att ristningar överlappar varandra är ovanligt. I vår egen tid har vi tydliga regler för hur text ska vara uppställd, hur ord ska stavas och att bokstäver inte ska vara spegelvända. Ristningarna, däremot, har utförts av personer som ofta varit ovana vid att skriva, i en tid utan strikta stavningsregler och med en friare uppfattning om hur text och tecken kan ställas upp.

Alla ristningskategorier finns med några undantag representerade inom alla områden, men det finns mönster att utläsa i hur ristningarna fördelar sig inom områdena. Hamnholmarnas äldsta ristningar finns inom område 400 och i nordvästra delen av område 200 på Hamnholmen. Det rör sig inte bara om de senmedeltida vapensköldarna (se Nordell i denna volym, sid. 45-55), utan också om ålderdomliga bomärken och andra symboler

som bedöms ha hög ålder.

Ristningar från 1500-talets mitt och fram till 1500-talets slut manifesterar sig ofta genom bomärken och/eller initialer omramade med sköldar, samt fullständiga eller delar av årtal. Dessa finner vi ofta i grupper, särskilt inom område 100, i den sydöstra delen av område 200 samt på den högsta punkten inom område 300. Som regel riktar sig sköldarna in mot hamnen.

Ristningar som härrör från 1600-talet hittar vi inom alla områden, men mest frekvent inom område 300 och 500, ofta tillsammans med initialer. Seden att rista sköldar kring tecknen avtar under 1600-talets lopp, men ersätts i viss mån av olika typer av omramningar.

Område 100 uppvisar störst variation av ristningar och ger intryck av att ha varit intensivt nyttjat under hela den tid som ristningstraditionen pågick. Det näst äldsta årtalet (1548), liksom det yngsta (1699) finns ristat här. Platsen är den mest skyddade kring hamnbassängen, vilket förklarar området popularitet. Det tätast ristade området är dock område 300. Från krönläget i sydväst har man fin utsikt över den omkringliggande skärgården och hällarna som sluttar ned från krönet mot nordost är väl synliga från hamnbassängen. Att hällarna är grovkorniga och svåra att rista har inte avskräckt, det viktigaste var att ristningarna kunde uppfattas från hamnen.

Figur 23. Till vänster: Sköldar med bomärken, årtalet 1568 och ortnamnet Horsens inom område 400. Till höger: Fyra initialristningar, årtalet 1689 och texten Horsens alle 4 inom område 100. Foto: Lars Strid.

Påtagligt är att ristningarna ofta ligger grupperade med 2 – 7 initialer eller bomärken tillsammans. Ibland kan också årtal, sköldar och ortnamn höra till kompositionen. Dateringarna sträcker sig från 1500-talets mitt till 1600-talets slut, men utformningen av dessa grupper har varierat. Grupper med sköldar och bomärken förekommer främst tillsammans med 1500- och tidiga 1600-talsdateringar, medan initialer var det vanligaste under 1600-talet.

Grupperna med ristningar tolkas som att det rör sig om besättningar eller delar av besättningar, som valt att markera ett besök i hamnen. Att det rör sig om besättningar blir extra tydligt i en ristningsgrupp inom område 100, där fyra initialgrupper står tillsammans med årtalet 1689 och texten "Horsens alle 4" (det vill säga "alla fyra är från den jylländska köpstaden Horsens").

Teorin om att det rör sig om besättningar får stöd i en uppteckning från Ålborg från 1688, som avser skutor av den typ som användes till bland annat timmerhandel mellan Danmark och Norge. Där anges det att de större skutorna (13-18 läster, ca 26-36 ton) hade en besättning på fyra personer, medan de mindre (6-12 läster, ca 12-24 ton) hade en besättning om tre personer. De allra minsta skutorna klarade sig med en tvåpersonersbesättning (Stoklund 1972:189).

Bomärkenas uppgång och fall

Ett annat mönster vi har kunnat observera bland ristningarna är hur bomärkesanvändandet förändrats över tid. De äldsta ristningarna vi har på Hamnholmarna är troligen några av bomärkena. Det äldsta daterade bomärket är ristat år 1500 inom område 400, men det finns bomärken som sannolikt är äldre än så. En bomärkesförsedd sköld på sköldhällen strax intill bör utifrån sköldformen tillhöra 1400-talets andra hälft. På en vertikal bergvägg på Hamnholmens nordvästra del finns ytterligare en samling bomärken av ålderdomlig karaktär. De är enkla till sin utformning och saknar i stort tillägg i form av initialer, årtal eller utsmyckningar. Dessa bomärken skulle kunna vara ristade under 1400-talet eller 1500-talets början.

Från 1500-talets mitt och framåt ser vi ofta bomärken i sköldar, ofta i kombination med initialer och årtal eller delar av årtal. Bomärkena fortsätter att vara mycket populära under de första decennierna på 1600-talet. Efter 1600-talets mitt blir initialerna allt vanligare som identitetsmarkör på hållarna på bekostnad av bomärkena, som i stort sett försvinner under de sista decennierna på 1600-talet. Det daterade yngsta bomärket på Hamnholmarna hittar vi dock tillsammans med årtalet 1699 inom område 100.

Figur 24. Ålderdomliga bomärken på Hamnholmen inom område 200. Foto: Lars Strid.

Ett avtagande bruk av bomärken har observerats i flera andra naturhamnar med ristningar utmed Bohuskusten (Lundin, Nordell & Strid 2015:34). Det finns inget som tyder på att klientelet i hamnarna förändras, utan det var troligen främst besättningar på handels- och fraktskepp som använde hamnarna även under loppet av 1600-talet. Vad är då orsaken till bomärkenas dalande popularitet? En teori är att den grundläggande läs- och skrivkunnigheten blev större hos besättningarna samtidigt som mängden trycksaker och texter som cirkulerade i samhället i stort ökade. Att föra ett bomärke i tillägg till de egna initialerna blev med tiden överflödigt och bomärkestraditionen bland sjöfarare, handelsfolk och stadsbor tonade bort.

Personen bakom ristningen

De maritima ristningarna ger oss en sällsynt möjlighet att möta enskilda personer mitt i deras vardag för 400 – 500 år sedan. De valde själva att rista in sina individuella märken i klipporna, säkert med intentionen att märkena

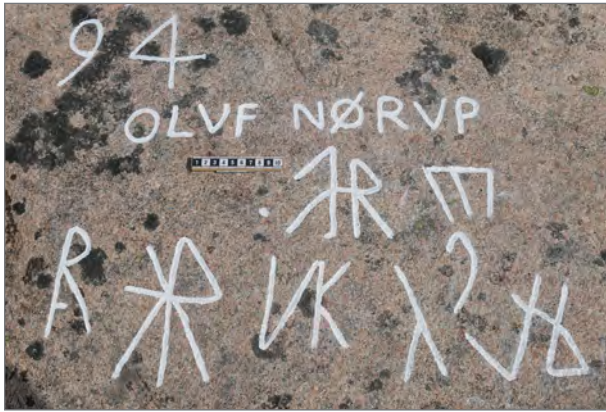
skulle finnas kvar för evigt. Går det att få reda på exakt vilka individer som ligger bakom ristningarna?

I de allra flesta fall är det svårt att få reda på vem som ligger bakom ristningarna. När det gäller enstaka bomärken eller initialer är det nära nog omöjligt. Samma former på bomärken har använts av många olika personer på olika platser (Lundin, Nordell & Strid 2015:34) och saknas dessutom information om personens hemort är det omöjligt att veta vilka arkiv som kan ha de rätta handlingarna. I ännu högre grad gäller detta många av initialerna: det finns en uppsjö av namnkombinationer som ger identiska initialstrukturer. Ju äldre ristningen är desto svårare blir det att spåra den, eftersom det finns färre och färre bevarade arkivhandlingar ju längre bakåt i tiden vi kommer.

De bästa möjligheterna att spåra enskilda individer har vi när det finns fullständigt namn med ortnamn, årtal och kanske bomärke inristat. Att spåra de personer som ristat fullständiga namn på Hamnholmarna i danska arkiv har inte rymts inom den här studien. I något enstaka fall har vi dock hittat troliga kandidater för

vissa namnristningar. Upphovspersonen för namnristningen Mathias Feldum af Aarhus inom område 500 (se Lundin i denna volym, sid. 36-44) kan vara köpmannen Mathias Fellumb, som tog borgerskap i Århus 1664 och Oluf Nørup inom område 200 kan möjligen avse en präst från den jylländska östkusten (se Strid i denna volym, sid. 88). För en diskussion kring personerna bakom vapensköldarna inom område 400, se Nordell i denna volym, sid. 45-55.

Figur 25. Namnristning Oluf Nørup. Foto: Lars Strid.

Även om det är svårt att få fram enskilda identiteter kan vi dra slutsatsen att de flesta som besökte naturhamnarna jobbade till sjöss eller ägnade sig åt handel. De var skeppare, köpmän, sjömän och skeppspojkar. I ett exempel från Læsø var skeppare och besättning oftast delägare i både skeppet och lasten (Stoklund 1972:187-190). Kvinnor kunde också vara delägare i skepp (Stoklund 1972:187) och idka handel (Dahl & Lempiäinen 2014:11-11), men det är okänt i vilken utsträckning de var med till sjöss. En ristning på Hamnholmens sydsida tyder i alla händelser på kvinnlig närvaro i hamnen (se bildkatalog för område 200). Medlemmar ur adeln var också ofta på resa av olika anledningar (se Nordell i denna volym, sid. 45-55) och det är troligt att militärer använde Hamnholmarna, även om vi inte lyckats knyta några ristningar till militära aktiviteter.

En gång räckte

Vi kan konstatera att det inte varit vanligt att rista in sina tecken flera gånger på olika ställen kring hamnen. En gång tycks ha räckt för de allra flesta, men det finns undantag. Ett tiotal ristningar där det är tydligt att det rör sig om samma upphovsperson, förekommer på fle-

ra platser kring hamnen. I de flesta fall har man ristat två eller flera gånger inom samma område, men några har ristat på flera ställen på öarna. I två av fallen, det ena inom område 200 på Hamnholmen och det andra inom område 100 på Skutholmen, har ristaren ristat in en "rättvänd" och en spegelvänd version av bomärket. På Skutholmen är inte bara bomärket, utan även bokstäverna spegelvända.

På samma sätt har det varit ovanligt att rista sitt märke i flera av kustens naturhamnar. Än så länge känner vi bara till några enstaka fall där detta har skett och dokumentationen av Hamnholmarnas ristningar har inte ändrat den bilden. Två ristningar på Hamnholmarna tycks ha kända motsvarigheter i andra hamnlägen. Den ena är initialristningen KSS, som förekommer fyra gånger inom område 300 (id 447, 495, 597, 668). Till stilen är dessa ristningar mycket lika en motsvarande ristning på Hamneholmen på Sydkoster (Lundin 1999:31-35). Det andra exemplet utgörs av en bomärkesristning inom område 300 (id 302), där en likadan finns på Väderöarna (Lundin & Nordell 2011:60).

Figur 26. Bomärke i form av bokstaven A. Till vänster på Hamnholmarna, till höger på Väderöarna. Foto: Linnea Nordell.

Tullräkenskaper visar att handelsskutorna från exempelvis Læsø kunde göra flera besök om året till norska och bohuslänska lastageplatser för att lossa och lasta varor (Stoklund 1972:161) och vi tror att det är dessa skutor som främst använt sig av naturhamnarna. Att samma märken sällan förekommer i olika naturhamnar tyder på att sjöfararna hade hamnar som de föredrog framför andra. Man valde alltså att om möjligt stanna till i samma naturhamn varje gång. Även ortnamnsristningarna tyder på detta: på Hamnholmarna finns bara danska ortnamn, medan det på Södra Buskär främst finns ortnamn med tysk eller nederländsk härkomst (Lundin, Nordell & Strid 2015:43-45).

Individens märken

Ristningarna har med individens identitet att göra - och en önskan att kommunicera detta till andra. Vi kan slå fast att 80 – 90% av de maritima ristningarna kommunicerar individuell identitet och ursprung. Tanken med ristningarna var att de skulle synas: de är placerade där fartygen lade till och där folk vistades, ofta på platser väl synliga från vattnet. Syftet med ristningarna tycks ha varit att visa sin närvaro i naturhamnen. Kanske var det också ett sätt att visa vilken naturhamn man föredrog och oftast frekventerade.

Till skillnad från hamnarna i till exempel Marstrand, Mollösund eller Strömstad var naturhamnarna kala, obefolkade och utgjorde enbart ett kort stopp på vägen. Ristningarna och andra maritima fornlämningar som hamnkulturlager och begravningsplatser visar dock hur viktiga dessa platser måste ha varit för sjöfararna. Utöver möjligheterna till skydd, vila och matlagning var hamnarna också mötesplatser för folket som levde och verkade till sjöss. Vi kan förmoda att handel bedrevs mellan skeppen, men också mellan lokalbefolkningen och skeppens besättningar. Vissa lades till och med till sin sista vila på öarna.

Ytterst låter dock ristningarna oss ana naturhamnens verkliga betydelse: en plats som berättar om vem du var trots att du inte längre är kvar.

Referenser

Dahl, Camilla Luise & Lempiäinen, Piia 2014. The World of Foreign Goods and Imported Luxuries: Merchant and shop inventories in late 17th-century Denmark-Norway. I: *Fashionable Encounters. Perspectives and Trends in Textile and Dress in the Early Modern Nordic World*. Engelhardt Mathiassen, Tove, Nosch, Marie-Louise et.al. (red.). Ancient Textiles Series vol. 14. Oxbow Books. Eynsham.

Lundin, Ingela. 1999. *Maritima ristningar från Vinga till Koster*. Delrapport för projekt Blå Skagerrak. Bohusläns museum rapport 1999:44.

Lundin, Ingela & Nordell, Linnea. 2011. Maritima ristningar på Väderöarna. I: *Väderöarna - historisk arkeologi vid en uthamn*. Red. Lars-Erik Hammar. Bohusläns museum rapport 2011:12. Borås.

Lundin, I & Nordell, L. & Strid, L 2015. *Maritima ristningar på Buskären och Hållö. Rapport från dokumentationsprojekt 2012 och 2013*. Bohusläns museum/Västtarvet/Västra Götalandsregionen. Bohusläns museum rapport 2015:12.

Stoklund, Bjarne. 1972. Tømmerskuderne fra Læsø. I: *Årbog 1972. Handels- og søfartsmuseet på Kronborg*. Selskabet Handels- og søfartsmuseets venner. Helsingør.

Årtalsristningarna på Hamnholmen och Skutholmen

Lars Strid

Kring naturhamnen på Hamnholmarna finns ett stort antal årtal inristade i berget. Efter den genomförda dokumentationsinsatsen känner vi nu till 97 fullständiga årtal. Utöver dessa finns 62 årtalsristningar som vi valt att klassificera som del av årtal. Med utgångspunkt i de ristade årtalen, ämnar den här artikeln att undersöka om årtalsfrekvensen kan knytas till större historiska skeenden som haft potential att påverka bruket av naturhamnen.

De fullständiga årtalen

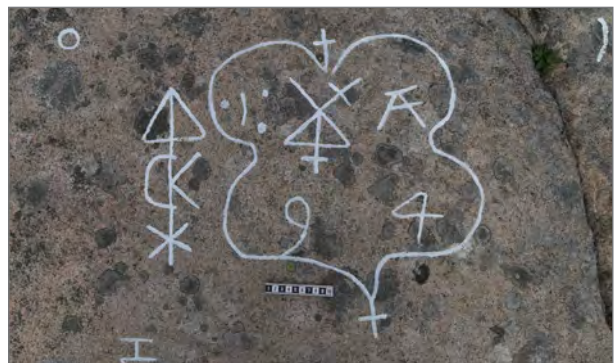
Det äldsta årtalet som återfinns på Hamnholmarna är år 1500. Det finns inristat i område 400 tillsammans med ett bomärke och namnet GONNER. Därefter dröjer det fram till 1500-talets mitt innan vi stöter på nästa årtal, som ristats in 1548 – det enda från 1540-talet. Från 1550-talet finns fem årtal och från 1560-talet fyra. Från de två följande decennierna finns ett årtal från 70-talet och inget från 80-talet. Århundradet avslutas med två fullständiga årtalsristningar. Det nya århundradet innebär en stegring av årtalsristandet, med tre på 00-talet, nio på 10-talet och sex på 20-talet. Därefter inleds den mest intensiva perioden av ristande med tio respektive tolv årtal från 30- och 40-talen. En nedgång till sju under 1650-talet kan noteras, innan det sker en återgång till höga nivåer under 60- och 70-talet, med 16 respektive tolv årtal. 1680-talets åtta ristningar antyder en nedåtgående trend, som fortsätter in i 1690-talet, som bara har två fullständiga årtal, bägge från 1699. Detta visar sig också vara det sista årtalet som ristats in kring naturhamnen.

Figur 27. Bomärke, årtalet 1500 och namnet Gonner. Foto: Linnea Nordell.

Del av årtal

Kategorin del av årtal utgör ungefär 40% av Hamnholmarnas totala corpus av årtalsristningar. För den som en gång gjorde ristningen skiljde sig inte den här kategorin från de fullständiga årtalen. Det var självklart för personen i fråga vilket 94 som åsyftades. När vi nu flera hundra år senare betraktar samma ristning är det som en gång var självklart, inte alls lika förstäligt. För att kunna använda de ofullständiga årtalen i ett försök att undersöka bruksfrekvensen av Hamnholmarna, måste vi försöka utröna vilket århundrade dessa skall tillskrivas. Det här är naturligtvis ingen exakt vetenskap, men det är nödvändigt, då del av årtal utgör en stor del av årtalsristningarna och till viss del täcker in andra decennier än vad de fullständiga årtalen gör. Den bedömning vi har gjort i samband med dokumentationen baserar sig på ett par olika faktorer. Siffrornas utformning skiljer sig mellan århundradena. Vissa siffror, såsom 5 och 2, har en tydligt annorlunda form under 1500-talet och tidigt 1600-tal. Om årtalet förekommer ihop med ett bomärke, så kan även detta användas som stöd. Bomärken användes flitigt under 1500-talet, men kom succesivt att ersättas med initialer under 1600-talet. Ett 94 ristat tillsammans med ett bomärke hör därmed med största sannolikhet till 1500-talet. Är årtalet ristat inom eller i anslutning till en sköld kan stilen på denna användas i bedömningen.

Figur 28. Årtalet 94, initialer och bomärke omramade av en sköld. Foto: Lars Strid.

Vidare är det så att eftersom det bara förekommer ett fullständigt årtal före 1500-talets mitt, är det sannolikt att ristningar från -10 – 40-talen härrör från 1600-talet.

De fem del av årtal, som utgörs av tre siffror hör samtliga till 1600-talet. Årtalet 653 är naturligtvis 1653 och 610 är 1610. Ristningarna 161, 164 och 167 går inte att knyta

till något exakt årtal, utan bara till ett decennium. I den här studien har de tilldelats årtalen 1610, 1640 och 1670, så att de går att använda i analysen. Ett årtal 00 är inte med i studien, då det inte går att utesluta att det rör sig om initialerna 00. En del av årtal från område 300 (id 1398) bedöms som osäker och har därför uteslutits.

Det äldsta del av årtal som vi har är 1581, vilket följs av ytterligare två ristningar under 1580-talet. Det följande decenniet sticker verkligen ut i statistiken. Under 1590-talet ristas sammanlagt 25 del av årtal, med en absolut topp 1594 med inte mindre än sju ristningar. Det första decenniet av 1600-talet innebär en extremt brant nedgång, till endast tre ristningar. En möjlig förklaring till detta kan vara att några av de 17 enstaka siffror som förekommer på Hamnholmarna är tänkta att signalera 1600-talets första decennium. Detta är emellertid högst spekulativt och inte något som beaktats inom ramarna för den här studien. 1610-talet har det näst högsta antalet del av årtal, med 10. Därefter fluktuerar antalet mellan två och ett fram till och med 1650-talet. De två följande decennierna ser en ökning till fyra vardera. Det därpå följande 1680-talet saknar helt del av årtal, men ristningsperiodens sista decennium innebär en ökning till fem ristningar.

Analys av årtalen

Årtalen på Hamnholmarna har behandlats två gånger tidigare. Först av Ingela Lundin (Lundin 1999), i samband med den inventering av maritima ristningar som genomfördes i slutet av 1990-talet och sedan av Thomas Bergstrand, i en artikel ifrån 2015. Inventeringen på 90-talet genererade 32 årtalsristningar. Bergstrand baserar sig till stor del på Lundins resultat, men preliminära resultat från den nu avrapporterade dokumentationen finns med. Det innebär att den äldsta dateringen, 1500, nu finns med. Bergstrand och Lundin noterar framför allt en avsaknad av ristningar från 1650-talet och Bergstrand funderar kring om glappet kan återspegla en större politisk och/eller ekonomisk händelse. Bergstrand noterar förefintligheten av det som här kallas del av årtal, men vid tidpunkten för hans artikel fanns ingen sammanställning över dem.

Sedan Lundins inventering har de kända fullständiga årtalen ökat från 32 till 97. Läger man därtill de del av årtal som nu finns tillgängliga så har vi nu 158 tillgängliga årtal. Hur påverkar det bilden?

De tidigaste årtalen

Till att börja med kan sägas att 1500-talets första hälft bara har två årtal, 1500 och 1548. Det är svårt att tro att detta är en spegling av besöksfrekvensen på Hamnholmarna. Här får vi i stället söka andra förklaringar. En är att bruket av arabiska siffror visserligen förekommer från 1100-talet och framåt, men inte blir vanligt förrän efter medeltidens slut (Åström 2010:32). En annan anledning kan vara att traditionen att rista i naturhamnar ännu inte är så stark. Som Lundin påpekat är ristade årtal endast en indikation på att man varit på platsen vid tillfället, inte att man inte varit där vid andra tillfällen (Lundin 1999:37). På hamnens botten har fynd med datering till perioden 1300 – 1400-tal påträffats (Bergstrand 2015:57), något som styrker att hamnen varit i bruk långt innan det första årtal ristades.

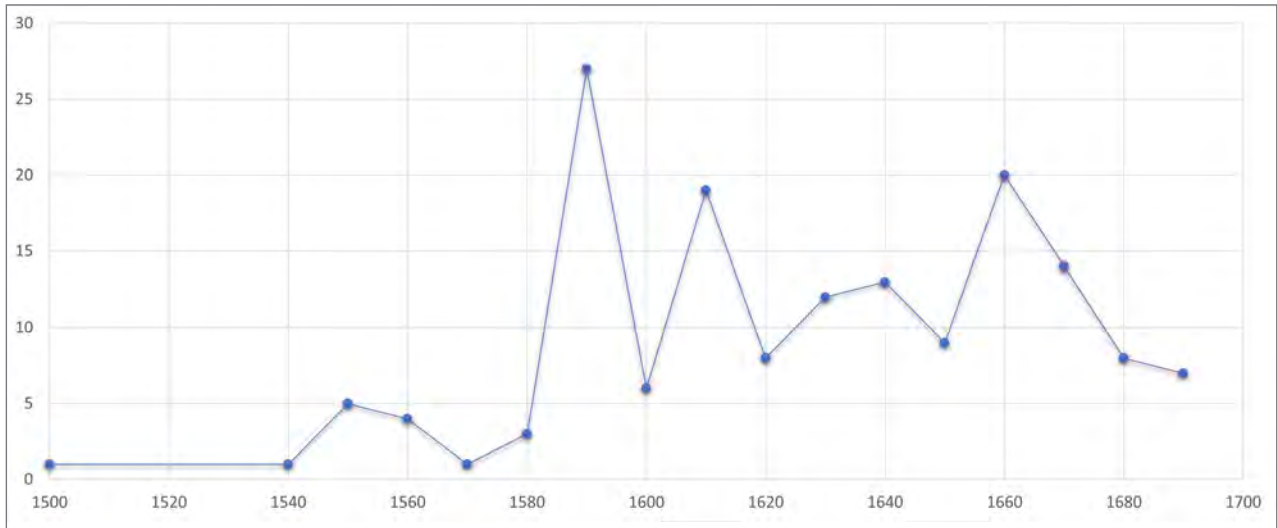

Figur 29. Sillfiske i Bohuslän 1587. Enbladstryck av Bartholomäus Képpler, 1588.

1500-talets sillperiod

Under perioden 1550 till 1589 ristas 13 årtal. Värt att notera är att bara ett av dem ristas under 1570-talet. Mellan 1556 och 1589 infaller 1500-talets sillperiod i Bohuslän (Nystedt 1994:11–13). Den gängse bilden av sillfisket är att det under periodens början koncentrerade sig till området kring Marstrand och från 1570-talets början spred sig norrut. 1572 delades Bohusläns in i fem distrikt med tillhörande tullstationer. En av dessa anlades i Hamnholmarnas närhet, i Hamburgsund. Sillfisket i norra Bohuslän skall sedan blomstrat fram till 1585, då sillstimmen drog sig söderöver (Hanesson 1991:27).

Om ristningsfrekvensen skulle varit kopplat till sillperioden borde vi då se en kraftig ökning av ristningar mellan 1570 och 1585. Så är dock inte fallet. I stället är det 1550- och 1560-talen, som har den högsta frekvensen av årtal. En annan händelse av stor betydelse under den här perioden är det nordiska sjuårskriget. Den här konflikten, med Sverige på ena sidan och Danmark, Lübeck

Figur 30. Årtalsristningar fördelat på årtionden. Årtal och del av årtal är sammanslagna.

och Polen på den andra sidan, pågick mellan 1563 och 1570. Den verkar inte ha påverkat bruket av Hamnholmarna nämnvärt, antalet årtalsristningar under kriget är till och med aningens högre än både före och efter kriget.

Den begynnande timmerhandeln

Sillperiodens slut 1589 verkar inte ha haft en negativ inverkan på Hamnholmarna. Det därpå följande decenniet är tvärtom det mest årtalsrika under hela ristningsperioden. Hela 27 ristningar görs nu, mer än dubbelt så mycket som under föregående fyrtioårsperiod! Orsaken till detta har inte gått att utröna inom ramarna för denna studie. Klart är dock att skutfarten mellan Danmark, i synnerhet Jylland och Norge ökar under 1500-talet. Under den här tiden pågår en byggboom både i Danmarks köpstäder och landsbygd. Det danska timret räcker inte till för att täcka behovet. På 1520- och 1530-talet introduceras vattendrivna sågar i Bohuslän. Detta möjliggjorde en omfattande utförsel av timmer från de norska skogarna till Danmark. Stora mängder tall- och granvirke sågades och skeppades ut. Även ektimmer, avgörande för den danska flottan, hämtades från lastageplatser utmed den norska kusten (Stoklund 1972:156-157).

Lika svårbegriplig som 1590-talets kraftiga uppgång är den motsvarande kraftiga nedgång som sker under 1600-talets första årtionde. Kanske går den som tidigare nämnts delvis att förklara med att några av dessa årtal gömmer sig i kategorin enstaka siffra.

Kalmarkriget och Torstenssonskrigen

Om det nordiska sjuårskriget är svårt att tydligt spåra i årtalsristningarna, så verkar Kalmarkriget 1611 – 1613 ha påverkat skutfarten. Under 1610-talet ristats totalt 19 årtal. Bara tre av dem infaller under krigsåren. Från och med det här årtiondets början och fram till mitten av 1650-talet finns tullräkenskaper som vittnar om Læsøskeppares förehavanden i de bohuslänska vattnen. Enligt Stoklund myllrar kusten med Læsøskutor, involverade i timmerhandeln under den här perioden (Stoklund 1972:158). Perioden 1610 – 1660 har på årtiondenivå två tydliga dippar i ristanDET. En under 1620-talet, samt den av Lundin och Bergstrand tidigare noterade dippen under 1650-talet. Från 1500-talets slut skedde stora beställningar av ektimmer till slottsbyggen, bl.a. i Danmark, men dessa upphör under 1620-talet. De bohuslänska skogarna har också svårt att leverera den mängd timmer som efterfrågas från Danmark (Holmberg 1963:172-173).

Under de följande decennierna pekar årtalsristandet uppåt igen. En tydlig anomali under den här perioden är åren 1643 – 1645. Det här är perioden för Torstenssonskrigen. Vi kan också se att antalet ristningar under en femårsperiod före kriget är tydligt högre än för en femårsperiod direkt efter kriget. Därmed kan man sluta sig till att Torstenssonskrigen haft en påverkan på de skutor som brukade frekventera Hamnholmarna. Exempelvis beklagar sig Læsøborna:

”at denne bedrøvelige krigs tilstand haver gjort os fattige folk stor skade udi mange måder, både at vores næring og bjæring med vores skuder og skibsfart er os forment, at vi ikke kunne tjene vores føde og næring, og når vores sejlads er lagt, så haver vi ganske ringe at holde og nære os med, som eders velb. noksom vitterligt er, at det er vores næring. Desligest haver vi fanget en stor skade på vores skuder både i Ålborg fjord, Randers, Sæby og andetsteds, så en part af fjenderne ganske fordærvet og frataget sejl og redskab, anker og tov og i andre måder med brand ilde medfaren.” (Stoklund 1972:164)

1650-talet – Bohuslän blir svenskt

Som nämnt har 1650-talet i tidigare genomgångar setts som en period utan spårbar aktivitet på Hamnholmarna. Efter den nu genomförda dokumentationen ser bilden något annorlunda ut. Det finns nu nio kända årtal från 1650-talet. Början av årtiondet pekar snarare på en återhämtning efter Torstenssonskriget. Nivåerna är tillbaka till perioden innan konflikten. 1650-talet avslutas dock med ytterligare krigshandlingar mellan Danmark och Sverige: Karl X:s första och andra danska krig 1657–1660. Den första kriget pågår mellan 1657 och vårvintern 1658 och slutar med freden i Roskilde, där Danmark avträder Skåne, Blekinge, Halland, Bohuslän, Trondheims län och Bornholm till Sverige. Det andra kriget inleds under sensommaren 1658 och slutar våren 1660 med freden i Köpenhamn, där Sverige får återlämna Trondheims län och Bornholm till Danmark. Från de tre första åren av de två krigen finns endast en årtalsristning på Hamnholmarna, 1658. Från 1660 finns inte mindre än fyra årtal. Kanske speglar detta att krigshandlingarna upphört under våren och det är fritt fram igen under skutsäsongen.

Precis som efter Torstenssonskriget, så beklagar sig Læsøborna över 1650-talets krig och att fienden tagit skutorna från dem och kastat dem i armod (Stoklund 1972:164). Man skulle därmed kunna tro att åren efter kriget skulle uppvisa samma nedgång som på 1640-talet. Så är inte fallet, utan de efter kriget följande fem åren har fler årtal än femårsperioden före kriget. Därefter ökar årtalen i frekvens. Intressant att notera är att antalet årtal på Hamnholmarna inte påverkas negativt av att Bohuslän har kommit i svenska händer. Detta antyder att de skutor som passerat Hamnholmarna kan fortsätta göra så. På 1660-talet behövde Danmark återuppbyggas efter

Karl X:s krig. Detta ledde till ett kraftigt ökat behov av byggtimmer (Stoklund 1972:166). Kanske kan detta delvis förklara den signifikanta ökningen av årtalsristningar, som vi ser under 1660- och 1670-talen.

1600-talets sillperiod

En annan möjlig förklaring till den plötsliga ökningen är den period av rikt sillfiske som inleddes 1660, då sillen börjat visa sig i stora mängder utanför Göteborg. Det saknas siffror för hur mycket sill som bärgades under 1660- och 1670-talens sillperiod. Man kan däremot se den avspeglad i annan statistik. Importen av saltad sill minskade kraftigt från 1664 och mellan 1670 och 1671 förekommer ingen import alls. Samtidigt som importen av saltad sill minskar kraftigt, så ökar importen av salt avsevärt, en indikation på att det finns gott om inhemsk sill att salta (Nystedt 1994:16–17). Först år 1677 stiger importen av sill igen, vilket tyder på att sillperioden går mot sitt slut (Hanesson 1991:32–33).

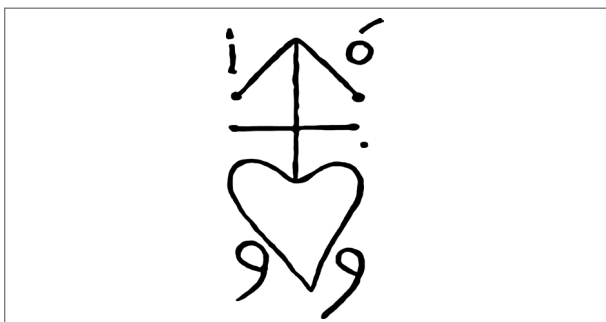
Början till slutet

Samtidigt som sillperioden börjar att lida mot sitt slut, bryter det skånska kriget ut. Krigshandlingarna pågår mellan 1675 och 1679. De konflikter som pågår lokalt i Bohuslän kallas för Gyldenløvefejden efter den danske ståthållaren i Norge, Ulrik Fredrik Gyldenløve. Efter fyra år av stridigheter, som drabbar Bohuslän hårt, är resultatet av kriget status quo ante bellum. Under själva kriget verkar inte Hamnholmarna påverkas nämnvärt. Antalet årtal under kriget är detsamma som för de fem år som kommer före.

Konsekvenserna av kriget verkar däremot ha haft en stark påverkan på den skuthandel som nyttjat Hamnholmarna. Efter kriget pekar kurvan för antalet besök nedåt. Kanske går förklaringen att finna i den förändring av handeln som kriget för med sig. Precis som under tidigare konflikter påverkades de danska skutorna. På Læsø fanns det 1671 det 81 skutor och andra farkoster. Året efter kriget, 1680 var den siffran reducerad till 39, handelsflottan var därmed mer än halverad (Stoklund 1972:167–168). Timmerhandeln ändrar samtidigt karaktär under 1600-talets slut. Den kommer mer och mer att domineras av köpmän från de jylländska köpstäderna. Detta leder till en introduktion av större skutor. När de skutor som förlorats under kriget nu ersätts, så sker det

med färre och större skutor. Den genomsnittliga storleken för en Læsøskuta var på 1630-talet 5,7 läster, 1683 har storleken vuxit till 10,5 (Stoklund 1972:174, 193). Kanske kan trenden med allt större skutor förklara varför Hamnholmarna inte återhämtar sig till nivåerna innan det skånska kriget. De nya skutorna kanske varken kan eller behöver nyttja sig av naturhamnen.

Det absolut sista årtalet som finns inristat är 1699. Året efter utbryter det stora nordiska kriget, något som verkar sätta en definitiv punkt för den skuthandel som pågått under 1500- och 1600-talen.

Figur 31. Bomärke och årtalet 1699. Renritning: Lars Strid.

Konklusion

Fram till 1590 är det tydligt att de stora händelser som präglar Bohuslän i form av sillperioden och det nordiska sjuårskrigen, inte lämnat några tydliga spår i årtalsristningarna. I stället är det den tilltagande timmerhandeln mot 1500-talets slut som lämnar de första tydliga spåren i materialet. De första krigen som på allvar syns är Torstenssonskriegen. De förluster av skutor som skett under krigen avspeglas i ett minskat ristanande under de påföljande åren. 1650-talet, som i tidigare studier stuckit ut som en period utan ristningar, är fortfarande en nedgångsperiod, men inte alls lika tydligt som tidigare. Intressant däremot är att krigsslutet 1660, med resultatet att Bohuslän nu tillhör Sverige, inte innebär en förväntad nedgång av dansk skuthandel, utan i stället en uppgång till siffror som bara förekommer under 1590-talets danska byggboom. Förklaringen därtill går förmodligen att finna i en kombination av en sillperiod och ett ökat behov av timmer i Danmark under återuppbyggnaden efter krigen. Det skånska kriget innebär slutet för Hamnholmarnas glansperiod och därefter sker en nedgång av ristanandet, som sedan abrupt upphör med det stora nordiska kriget vid 1700-talets början.

Intressant att notera är att det inte nödvändigtvis är händelser i Bohuslän som påverkar frekvensen av ristningar på Hamnholmarna. Både positiva händelser för Bohuslän, som 1500-talets sillperiod och negativa dito såsom Gyldenløvefejden, går ganska omärkta förbi i materialet. I stället är det händelser som påverkar de platser som skutorna kommer ifrån som verkar påverka Hamnholmarna. Nyckeln till att förstå årtalen på Hamnholmarna ligger därmed i de händelser som påverkat handel mellan framför allt Jylland och Læsø med Norge.

Referenser

- Bergstrand, Thomas. 2015. Hamnholmarna - omtag på en historisk hamn i Bohuslän. *Tjop tjop! Vänbok till Christer Westerdahl med anledning av hans 70-årsdag den 13 november 2015*. Red. von Arbin, S et.al. Båtdokgruppen AB, Riga.
- Haneson, Valdemar. 1991. *Sill & Sten - Historiska bilder från Tanum och övriga Bohuslän*. Tanums Kulturmåland. Hamburgsund.
- Holmberg, Åke. 1963. *Bohusläns historia: perioden 1550-1880 med det stora sillfisket 1752-1808*. Almqvist & Wiksell. Stockholm.
- Nystedt, Olle. 1994. *Sillen i Bohuslän - Sillen, sillfisket och sillperioderna i Bohuslän*. Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr 49. Uddevalla.
- Lundin, Ingela. 1999. *En inventering och dokumentation av maritima ristningar*.
- Från Vinga till Koster*. Delrapport för projekt Blå Skagerak 1999:44. Bohusläns museum. Uddevalla.
- Stoklund, Bjarne. 1972. Tømmerskuderne fra Læsø. *Årbog 1972. Handels- og søfartsmuseet på Kronborg*. Selskabet Handels- og søfartsmuseets venner. Helsingør.
- Åström, Patrik. 2010. *Paleografi: introduktion till den svenska latinskriftens historia*. Stencil.

Varifrån kom de?

Ingela Lundin

Av Hamnholmarnas mer än 1200 ristningar är det flera som utmärker sig och gör detta till en unik och annorlunda plats. Ingen annan naturhamn i Bohuslän uppvisar så många och så variationsrika ristningar. Här finns spåren efter hundratals besökare från 1500- och 1600-talet. Förutom de heraldiska sköldarna, mängden initialer, bomärken, årtal och personnamn, så är det de tolv danska ortnamnen som gör platsen så speciell.

Ortnamnen finns bara på Skutholmen och är fördelade på 15 platser, eftersom vissa förekommer flera gånger. De flesta (11) ligger i områdena utmed hamnbassängen, endast fyra finns bland ristningarna längre in på ön.

Orterna som ristats är (stavning på Hamnholmarna inom parentes): Aars, Assens (Asens), Holstebro, Horsens, Køge, Nyköping (NjyKB), Odden, Samsø, Skelskør, Sæby (Seby), Søby och Aarhus (Se tabell nedan). Vissa ortnamn förekommer flera gånger, exempelvis finns Aarhus på tre platser, och Aars och Horsens på vardera två. Aars och NjyKB bedöms vara förkortade former för

Stad	Ristat årtal	Etablerad år	Övrigt om staden	Område	Intilliggande ristning
Århus	1664	900-tal	Biskopssäte, domkyrka och kloster	500	Bomärke
Århus	1664	900-tal	Biskopssäte, domkyrka och kloster	300	
Århus	1668	900-tal	Biskopssäte, domkyrka och kloster	100	Initialer, text
Aars	1668	900-tal	Biskopssäte, domkyrka och kloster	100	Initialer
Aars		900-tal	Biskopssäte, domkyrka och kloster	300	Initialer
Horsens	1568	1000-1100-tal	Flera kloster och fästningsverk, myntort, viktig handels- och skeppsstad	400	Sköldar, bomärken, initialer
Horsens	1689	1000-1100-tal	Flera kloster och fästningsverk, myntort, viktig handels- och skeppsstad	100	Fyra initialer, text, bomärke?
Holstebro	1559	1200-tal	Tingsplats, tidig köpstad, häst- och boskapsmarknader	600	Bomärke, sköld
Køge	1666	1200-tal	Rådhus och kloster	600	Initialer
Samsø	1652	Medeltid?	En ö med kunglig närvaro, flera borgar	300	Initialer
Odden	1626	1300-tal	Oddens havn, beläget vid Samsø-bukten. Häradet har varit kronogods	100	Initialer
Skelskør	1551	1240	Gammal köpstad vid färjeläge, två kloster och stor boskapsexport	100	Bomärken, sköld
Assens		1200-tal	Gammal köpstad, med kunglig kontroll, kloster, en sockenkyrka och latinskola	300	Initialer, bomärke
Seby (Säby)	1660	1400-tal?	Kloster, latinskola, sillfiskeri och handel	400	Initialer
Søby, Ärö	1616	1200-tal	Medeltida slott, kunglig närvaro	400	Initialer, bomärke
NjyKB/Nyköbing Falster	1680	1200-1300-tal	Kloster. Gammal köpstad, stadsvapen med skepp, kunglig närvaro=slott	Mellan	Initialer, bomärke
NjyKB/Nyköbing Mors	1680	1200-tal	Kloster. Köpstad starkt gynnad av sillfisket under 1400-1600-talet	Mellan	Initialer, bomärke
NjyKB/Nyköbing Själland	1680	1200-tal	Köpstad från 1443, sillfiske och handel	Mellan	Initialer, bomärke

Figur 32. Tabell över orterna med tillhörande årtal.

Aarhus respektive Nykøping. Även stavningen av de övriga orterna kan växla, till exempel Sæby, vilket skrivits som Seby, eller Assens som man här skrivit som Asens med endast ett S.

Som man kan se av nedanstående tabell saknas ortnamn från andra länder än Danmark på Hamnholmarna, trots att den populära och välkända hamnen ju säkert fått besök av många andra främmande skepp under den nu aktuella perioden. Varför endast vissa sjöfarare varit intresserade av, eller ansett det viktigt att rista in sin hemmahamn på hållarna vet vi egentligen inget om, men förmodligen var det ett sätt att förstärka sin individuella eller sin grups identitet. Att visa samhörighet med en väletablerad köpstad i det danska riket kan ha varit en tydlig signal om dess betydelse i förhållande till de andra främmande besökarna.

Som synes av tabellen ovan har de flesta ortnamnen även ett årtal ristat intill sig, vilket säger när ristningen tillkommit. Årtalen sträcker sig från mitten av 1500-talet till slutet av 1600-talet under en period av 140 år, en-

ligt följande kronologisk ordning: 1551, 1559, 1568, 1616, 1626, 1652, 1660, 1664, 1664, 1666, 1673 och 1689. Av de 11 årtalen ligger merparten (7) under slutet av 1600-talet. Genom att söka efter händelser ur städernas samtida historia med koppling till sjöfart, så kanske vi skulle komma anledningen till ortnamnens närvaro på Hamnholmarna närmare.

Två av orterna, Aarhus och Holstebro, har både ett personnamn och ett årtal knutna till sig. Till Aarhus hör Mathias Fellum och Bundi Nilsøn, vars namn är ristade på två olika platser men tillkomna under samma år, 1664. Till Holstebro hör Iøren N som ristade in sitt namn och härkomst mer än hundra år tidigare, år 1559. Ristningskombinationer där årtal finns tillsammans med namn och ort ökar chansen till identifiering av den bakomliggande personen i de samtida historiska arkiven.

En av dessa personer har vi med stor sannolikhet lyckats identifiera på detta sätt: Matthias Feldum af Aarhus, år 1664. Ristningen ligger på en svagt sluttande håll mitt på Skutholmen. Vid sökning i historiskt arkivmaterial

Figur 33. Mathias Feldum af Aarhus 1664, samt ett bomärke. Flera bokstäverna i förnamnet är sammanristade, något som är vanligt förekommande. Område 500. Foto: Linnea Nordell.

från Aarhus hittar vi honom. Han finns här under namnet Mathias Nielsen Fellumb och omnämns i Aarhus byfoged skifteprotokol för åren 1669–1815. Här står att han var köpman och att han tog borgerskap i Aarhus år 1664. Åtta år senare (1672) utsågs han till kemnär vilket innebar att han fick ansvara för stadens räkenskaper (Blichfeldt-Petersen & Thomsen 1943:119). Trots att stavningen av namnet skiljer sig något åt mellan ristning och skiftesprotokoll skulle detta mycket väl kunna vara samma person. Att han under en resa utmed Bohuskusten gjort uppehåll på Hamnholmarna är ju inte otänkbart.

De danska köpstäderna

Vad kan vi då säga om städerna vi ser ristade på Skutholmen? Kan de ha något gemensamt? För att försöka förstå vilken miljö som dessa sjöfarare hörde hemma i ska vi ta oss en närmare titt på dem. Här följer en kortfattad sammanställning och presentation i alfabetisk ordning av de tolv ortnamnen på Skutholmen:

Aars

Aars skulle kunna tolkas på två sätt, dels som ett samhälle beläget mitt på Nordjylland i närheten av Limfjorden och visserligen med medeltida anor, men som innan järnvägen kom på 1800-talet var en relativt liten bondby. Det andra alternativet för namnet Aars är att det är en förkortning av Aarhus vilket tydligen varit en vanligt förekommande benämning av staden enligt samtida historiska källor (Hübertz 1845). I detta sammanhang är det mest rimliga att det är staden Aarhus som avses (se nedan).

Assens

Detta ortnamn är ristat som Asens, men troligen avses köpstaden Assens, som ligger på Fyns östkust vid Lilla Bält. Denna ort är en av två ortnamn som saknar ett tillhörande årtal.

Assens är en medeltida stad som omnämns redan år 1231 i kung Valdemars jordebog. Det är inte känt när den blev köpstad, men troligen före 1500-talet. Liksom många andra städer på Fyn hörde Assens till "Kongens Fatabur" vilket betydde att kungen var stadens herre och hade rätt att ta ut skatt genom sin byfogde. Staden

hade ett kloster och ett heligandshus (ett slags sjuk- och fattighus). Dess stora betydelse grundades bland annat i dess strategiska belägenhet vid överfarten mellan Fyn och Jylland. Staden blomstrade fram till "Svenskekri- get" 1657-1660, då staden blev plundrad och brandskat- tad av svenskarna.

Holstebro

Holstebro är en gammal köpstad som ligger på nordvästra Jylland strax söder om Limfjorden. Staden har tidigmedeltida anor, de äldsta spåren kommer från en skärva 1100-tals keramik som hittades vid utgrävning av stadens centrum. Äldsta skriftliga omnämmandet är från 1274 i ett biskopsbrev, och redan då fanns ett köpstadshus i staden, och där hölls ting för Hardsysselområdet. Här bedrevs tidigt stuteriverksamhet och oxexport till bland annat Holland och Tyskland och området var känt för sina välbesökta boskapsmarknader. Under loppet av 1500-talet växte Holstebro till en stor handelsstad. Eftersom staden inte hade direktkontakt med kusten nyttjades närliggande kustsamhällen om utskeppningshamnar. De äldsta kända köpstadsprivilegierna är utfärdade av Christian den III år 1552. Handelsverksamheten var som störst under hela 1500- och halva 1600-talet, då man främst idkade handel med städer i Holland och norra Tyskland, men även Norge var en del av kontaktnätet. Man exporterade främst hudar, ull och säd. Från 1600-talets mitt fick Holstebro känna av upprepade krigshändelser vilka slog hårt mot staden och dess invånare. Holstebro finns ristad utmed hamnbassängen tillsammans med namnet Iøren, ett bomärke, en sköld och årtalet 1559.

Horsens

Horsens är en stad vid Jyllands östkust med lång historia som köpstad och med anor från medeltid. Staden omnämns redan på 1100-talet då den fungerade som myntningsort (1147–57). Dess betydelse grundades i dess gynnsamma läge och av regelbunden kunglig närvaro. Här fanns flera kloster och fästningsverk. Blomstringstiden inföll på 1500-talet då den växte betydligt i omfång. Handeln med städer som Lübeck, Hamburg, Bremen, Amsterdam och även Norge blev betydelsefulla. Under slutet av 1600-talet var storhetstiden över, stadens handel och sjöfart gick tillbaka och hämtade sig

inte förrän på 1700-talets slut (danmarkshistorien.dk). Horsens finns ristat på två platser på Skutholmen, vid hamnbassängen och på den norra delen av ön. De har bägge ett årtal ristat intill sig, men med mer än 120 års skillnad, 1568 och 1689. Den äldsta är ristad tillsammans med sköldar, bomärken och initialer medan den yngre ristats ihop med fyra initialer och texten "Horsens alle 4".

Køge

Køge är en medeltida köpstad vid Själlands östkust, strax söder om København. Den fick sina köpstadsrättigheter år 1288. Under 1400-talet etablerades både rådhus och kloster. Vid reformationen år 1532 blev klostret i stället till hospital. Stadens blomstringstid var mellan 1550 och 1650 och dess borgare förmögna tack vare sillfiske och annan handelsverksamhet. Køge fungerade som utskippningshamn för sädeshandeln främst till Holland, samtidigt som övrig handel och hantverk var omfattande. Men redan från mitten av 1600-talet var Køges storhetstid förbi. Både sjukdomsepidemier och svenskar härjade i staden samtidigt som Danmark utkonkurrerades inom sädeshandeln (Kjærgård & Christiansen 2022). Ortnamnet Køge finns ristat på en nästan lodrät vägg utmed hamnbassängen och hör ihop med ett årtal, 1666 och tre initialer.

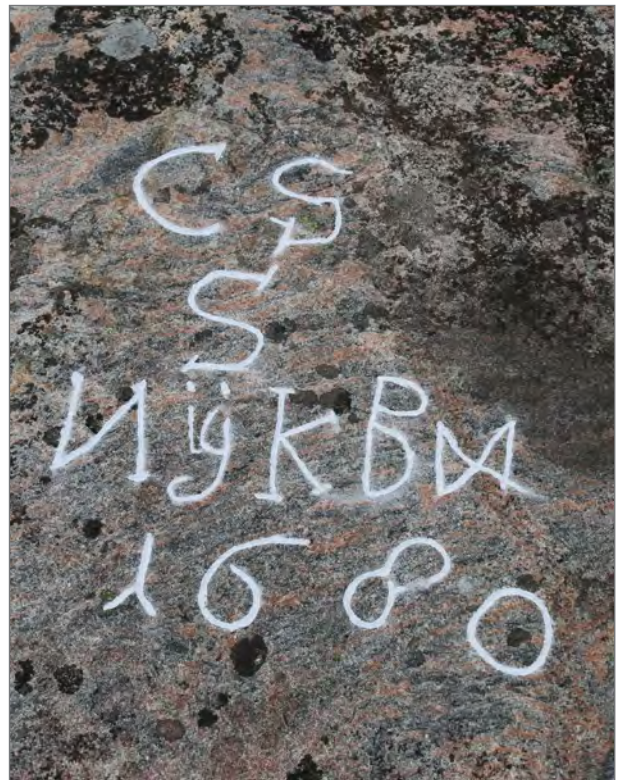
Nykøbingar

NyKB ligger tillsammans med initialerna CSS, ett bomärke och årtalet 1680 som en ensamliggande ristning mellan område 100 och 300. Förmodligen är bokstäverna NyKB en förkortning för ett ortnamn, exempelvis Nykøbing eller möjligen Ny-København. Det senare var en stadsdel i København som grundlades på 1600-talet, men där det inte finns så mycket information att hämta i övrigt. Däremot finns det lite mer historia att hämta om de tre andra orterna med namnet Nykøbing i Danmark. Samtliga etablerades under medeltid och fick tidigt köpstadsprivilegier. För två av dem spelade även sillfisket en stor roll (danmarkshistorien.dk). Alla tre var livaktiga och frodades under den aktuella tidsperioden.

Nykøping, Falster ligger på en ö i sydligaste delen av Danmark och hade regelbundet kunglig närvaro. Här fanns även ett slott, ett kloster och ett Heligandshus. På stadens sigill från år 1584 visas ett mindre handels skepp och stadens vapen utgörs ännu idag av ett tremastat skepp.

Nykøping, Sjælland ligger på den nordvästra delen av Sjælland i närheten av Själlands Odde. Staden omnämns tidigt som köpstad, och under 1200-talet utgjordes huvudnäringen av sillfiske för att efterhand alltmer gå över till handel med jordbruksprodukter. Den var under 1500-talet en av Själlands minsta städer, men fick trots det förnyade köpstadsprivilegier år 1570 och en latinskola år 1591. Under slutet av 1600-talet tappade staden sin betydelse och år 1740 fanns där endast 350 invånare.

Nykøping, Mors ligger på ön Mors i Limfjorden på Nordjylland. Staden omnämns första gången år 1299 då kungen Erik Menved erbjöd biskopen i Aarhus staden för att betala av en skuld. Staden omtalades då som: "Købstad, som kaldes Nykjøbing paa Morsø". Redan då var den köpstad uppenbarligen i kungens ägo. Under 1400-talet ägs staden av både kyrka och kung. Dess gynnsamma läge för seglats och handelsverksamhet bidrog senare till dess självständighet gentemot kyrkan och handelsprivilegierna blev bekräftade upprepade gånger. Nykøping förblev en liten stad och härjades av återkommande bränder, vilket hämmade dess utveckling.

Figur 34. CSS NyKB 1680. Foto: Lars Strid.

Odden

Ortnamnet Odden kan man hitta på flera platser i Danmark. Två finns i södra Danmark och ett på nordligaste Jylland. Det nordligare utgörs av en herrgård med anor från 1500-talet, som ligger strax sydost om Hirtshals. De andra två ligger i södra Danmark, varav det ena utgörs av en mindre ö sydväst om Fyn som idag helt saknar bebyggelse. Det andra är Oddens havn, numera ett mindre fiskeläge på Sjællands Odde på yttre delen av nordvästra Sjælland. Orten har funnits sedan 1300-talet. Det är mest troligt att det är den här platsen som ristningen avsett, med tanke på Oddens havns ålder, funktion och läge vid Samsø-bukten. Dess närhet till köpstäderna Horsens och Aarhus är också av betydelse. Ristningen odden finns tillsammans med året 1626 och initialer på en lodrät vägg nära angoringsplatserna vid hamnbassängen.

Samsø

Samsø är en ö norr om Fyn där man kan spåra med mänsklig bosättning ända bak till äldsta stenålder och sedan dess har ön varit mer eller mindre kontinuerligt bebodd. Under medeltiden fanns det hela fem borgar på ön, men de är alla ruiner. Christian V gav år 1676 Samsø till sin älskarinna Sophie Amalia Moth, som året därpå även blev upphöjd till grevinna av Samsø. Ortnamnet är ristat på en höjd nära hamnbassängen tillsammans med initialer och året 1652.

Seby/Sæby

Sæby var till att börja med en mindre by eller ett fiskeläge på östra Jylland, som lydde under Børglums kloster. Tack vare dess beskydd av kyrkan och biskopen, växte byn. Sæby fick köpstadsprivilegier år 1524 och växte tack vare ett lukrativt sillfiske med där på följande god handel med både in- och utland. Men dess största bekymmer var dess hamn, som med jämna mellanrum sandades igen och förstördes under återkommande stormväder. Det var så illa ställt att kungen vid två tillfällen under mitten av 1500-talet gav stadens borgare timmer för utbyggnad och förbättringar av hamnen. Som många andra av Danmarks köpstäder blev Sæby hårt ansatt av svenskarnas härjningar år 1660 då många invånare övergav staden. I hård konkurrens med den närliggande orten Fladstrand, som både slapp skatt och hade en bättre hamn, kom därför Sæbys invånarantal att successivt minska. Till slut var

man år 1682 så pass få att stadens styre övergick från en magistrat, bestående av en borgmästare och fyra rådmän, till en enstaka byfogde.

I korstolarna stadens kyrka finns bomärkes-, namn- och skeppsristningar, som i flera avseenden liknar de maritima ristningarnas motivvärld (Christensen 1969). På Skutholmen norra del finns namnet Sæby (men stavat Seby) ristat tillsammans med året 1660 och initialerna MP.

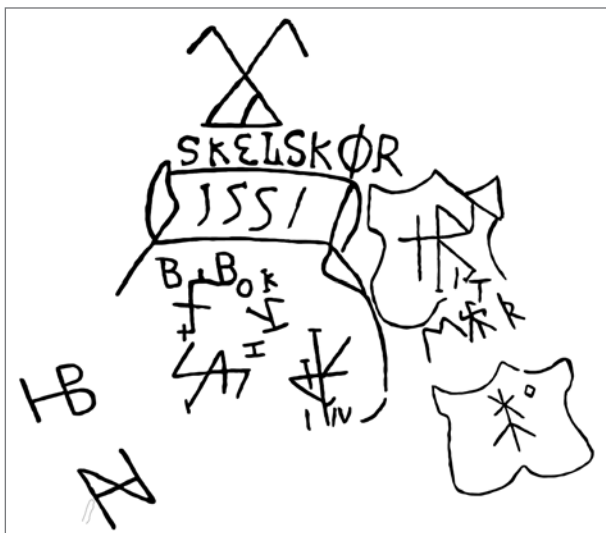
Søby

Søby är ett mycket vanligt ort eller platsnamn i Danmark. Sammanlagt finns det nio platser med namnet Søby (Bergstrand 2015:54), bland annat vid Limfjorden på Jylland och på ön Ærø söder om Fyn. De flesta av platserna är mycket små och verkar inte historiskt ha några tydliga kopplingar till tidigare handelsverksamhet. I sammanhanget är det mest troligt att det är Søby på Ærø som avses.

Søby omnämns första gången i skriftliga källor år 1277 och stavas då Seboy. Under medeltid etablerades större gods som ägdes av personer som var i nära förbindelse med kronan. Under slutet av 1500-talet växte flera små hertigdömen fram på ön. Ett av de större godsen, Søbygård, även kallad "slottet", uppfördes av Christian III son, hertig Hans den yngre år 1580. Ortnamnet Søby finns ristat i anslutning till ett bomärke, initialer och året 1616.

Skælskør

Skælskør är en stad belägen på sydvästra delen av Sjælland som innehaft köpstadsstatus sedan år 1240. Staden fungerade till en början som färjeläge och överfartsort till Fyn och Langeland. Skælskør var under medeltiden en stad med gott anseende och fick ofta kungligt besök. Man hade två kloster och senare även en latinskola. Storstiderna inföll under 1500- och början av 1600-talet då man bedrev en betydande boskapsexport. När denna avtog från mitten av 1600-talet präglades staden av en period av stillestånd och fick inte längre bedriva utlands-handel efter 1682 (danmarkshistorien.dk). Skælskør är kanhända det äldsta ristade ortnamnet på Skutholmen då det står tillsammans med året 1551 inramad i en sköld med bomärken. Den ligger i anslutning till hamnområdet nära de bästa angoringsplatserna.

Figur 35. Skelskør ihop med sköldar och bomärken, samt årtalet 1551. Renritning: Lars Strid.

Aarhus

Aarhus är en gammal hamnstad på södra Jyllands östkust, som fick köpstadsrättigheter 1441 men bosättningar kan spåras så långt tillbaka som till 700-talet e.Kr. Här har funnits biskopssäte, karmeliterkloster och domkyrka sedan medeltiden. Under 1600-talet fick den utstå många krigshandlingar och pestens härjningar, men trots detta var den av stor betydelse för handeln inom riket och då särskilt Norge. Dessutom bedrevs utrikeshandel med länder som Tyskland, Holland, England, Frankrike och Spanien. Under 1600-talets mitt hade man en handelsflotta bestående av 100 skepp. Aarhus-namnet finns ristat på tre ställen och dess förkortade form Aars på två. Alla utom ett ligger utmed hamnbassängen. Det är ristat ihop med årtalet 1664 två gånger och 1668 två gånger.

Städer av samtida betydelse

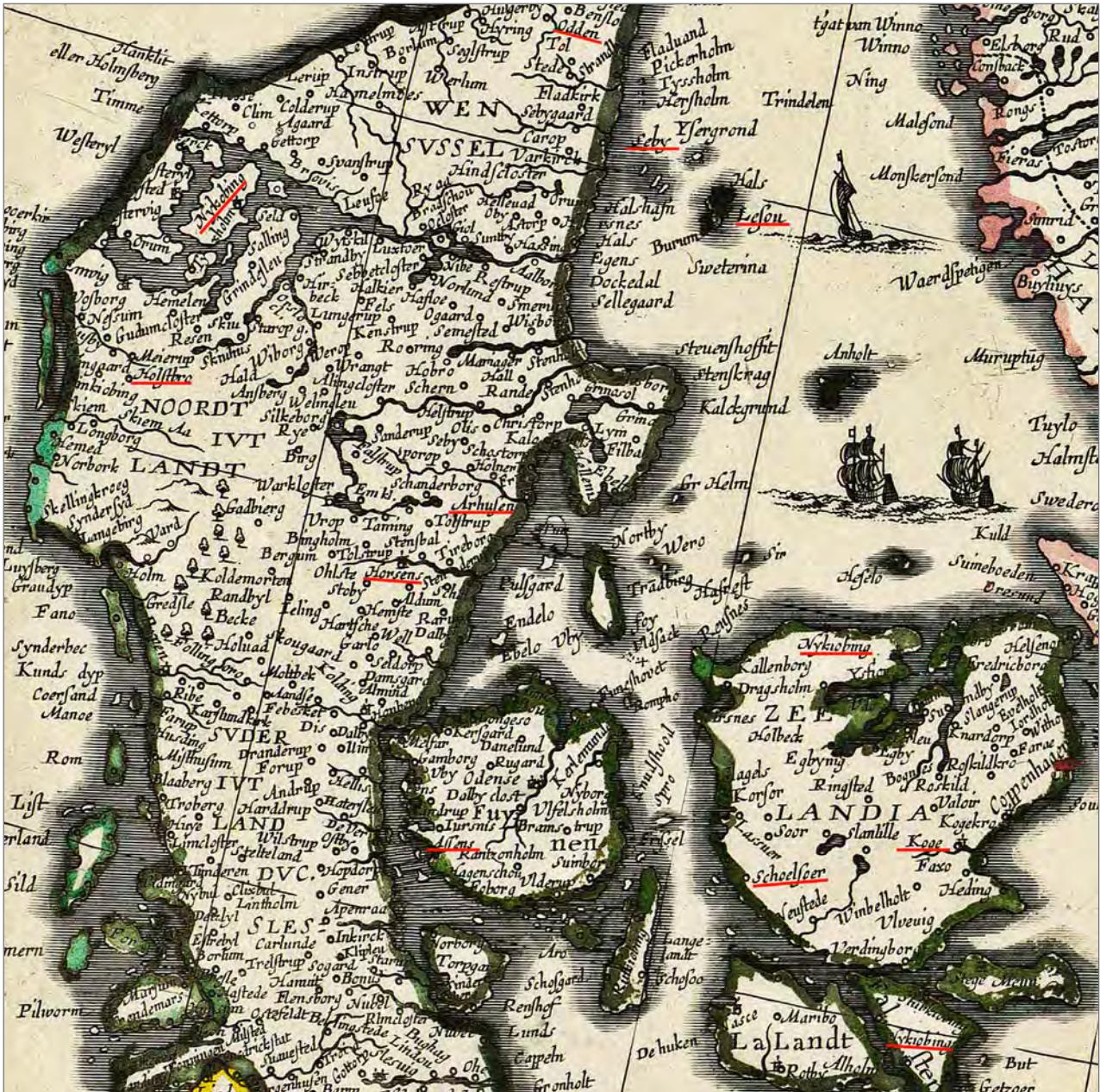
Alla de ristade orterna på Skutholmen är danska och de flesta räknades vid tidpunkten för ristanget som väletablerade köpstäder med gamla anor. Flera av dem hade både en stark kyrklig och kunglig närvaro, vilket yttrade sig som större prestigebyggnader av symboliskt värde; kloster, större kyrkor, slott, rådhus och köpmanshus eller befästningsverk. Några hade fungerat som tingsplats, haft latinskola eller utgjort regelbunden uppehållsort för kungen och hans hov. De flesta orterna ligger direkt vid kusten, intill väletablerade handelstrader och med tillgång till egen hamn. Undantaget är Holstebro som i stället var tvungen att nyttja närliggande orters hamnar.

Danmark upplevde under 1500-talet och den första halvan av 1600-talet en ökad ekonomisk tillväxt och blomstringstid. Hansaförbundets kontroll och monopol över Nordeuropas handel hade under 1400-talet börjat luckras upp och var vid 1500-talets början i princip borta. Det gynnade borgarna i de danska köpstäderna och även holländska och engelska köpmän fick nu utrymme att ge sig in i den lukrativa östersjöhandeln utan att behöva gå omvägen via de nordtyska Hansastäderna. Även de nordeuropeiska städernas ökande befolkningar och därmed stigande efterfrågan på livsmedel gynnade Danmark. Landets inflytande över handeln ökade. Exporten dominerades av säd, sill och boskap, vilket under loppet av 1500-talet gav ett betydande välstånd för landets köpmän och godsägare. Högkonjunkturen innebar även att adelns och kungamaktens inflytande stärktes och detta förhållande fortsatte in på 1600-talet (Andrén 1989: 139ff, Cullberg 1993:48f, danmarkshistorien.dk).

Bohuslän, som under större delen av denna period var en del av kungariket Danmark-Norge, låg mycket strategiskt placerad vid havet utmed den gamla farleden, från Öresund i söder till Vikenområdet i norr. Hela denna kuststräcka, vilken omfattande både Kattegatts och Skagerraks vattenområde, fungerade då i princip som ett danskt innanhav. Både inhemska fartyg och främmande skepp seglade regelbundet utmed Bohuskusten, och gjorde uppehåll vid någon av alla naturhamnarna. Dessa hamnar spelade en mycket viktig roll för skeppens möjlighet att kunna färdas fram på ett säkert sätt eftersom man under denna tid var tvungen att söka natthamn eller säker plats vid dåligt väder.

Varor av rang

Eftersom vi nu antar att de köpstadsnamn som finns ristade på Skutholmen är tillkomna som en effekt av de handelsutbyten och varutransporter som blomstrade under en period av ungefär 150 år, från 1551 till 1689, vilka var då de varor som skeppades mellan Bohuslän och Danmark, och/eller till och från städer vid Östersjön och Nordatlanten? En av Danmarks stora inkomstbringande och betydelsefulla näringar var fisket, och då särskilt sillfisket. Inom den aktuella tidsperioden infinner sig två av de stora och cykliskt återkommande sillfiskeperioderna. Den ena varade mellan år 1556 – 1589 och den andra mellan 1660-1680. Detta gjorde nog ett visst avtryck och ökade närvaron av handels- och frakt-

Figur 36. Utsnitt ur sjökortet *Daniæ nova descriptio description du Roy'me de Danemarck et des costes de la mer Baltiq* av Jean Boisseau 1644. Det Kgl. Bibliotek, Köpenhamn. Några av orterna som omnämns i texten är markerade med rött.

skepp i hav och hamnar, men de årtal vi ser ristade följer inte dessa sillperioder slaviskt, se Strid sid. 31-35 i denna volym. Man anar att det övriga fisket i Bohuslän nog varit av minst lika stor betydelse för exporten som sillen.

En annan mycket stor och betydelsefull handelsvara var timmer- och trävaror. Bohuslän blev under en period ett av det danska rikets mest betydelsefulla producenter av byggnadsvirke och ved. Det gick till och med så långt att den danske kungen utfärdade förbud för att exportera virke till andra länder än Danmark. Kungen skulle

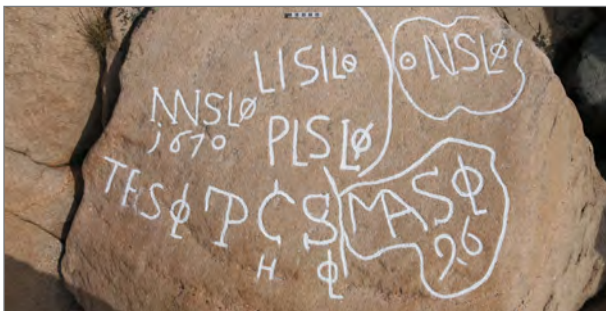
ha dessa stockar och bräder till att bygga upp rikets borgar och rusta upp flottan med nya skepp.

LØ-gåtan

Förkortningar av ortnamn ser vi exempelvis i namnet Aars, som troligen står för staden Aarhus och förkortningen NjKB vilken troligen står för Nykøbing. Men även andra ortnamn än städer skulle kunna dölja sig bland alla de svårtydda initialer eller figurer som vi ser

på Hamnholmarna. En sådan förkortning utgörs av initialerna LØ och den figur, som i kombination av de sammanflätade bokstäverna L och Ø bildar ett LØ. I de flesta fall finns dessa LØ-ristningar tillsammans med andra initialer eller fullständiga personnamn och är då placerade i slutet av ristningsgruppen. I enstaka fall är de helt ensamliggande. LØ förekommer ett tiotal gånger i kombination med ett årtal, i samtliga fall ristade under 1600-talet; det tidigaste året är 1641 och det senaste 1682.

I takt med att dokumentationsarbetet med ristningarna framskridit har den här figurtypen återkommit så pass frekvent att det blivit tydligt att det inte rör sig om ett bomärke eller initialer för en enskild person. De här ristningarna har förmodligen haft en särskild betydelse. Sammanlagt finns det 38 ristade LØ på Hamnholmarna, fördelade på alla ristningsområden utom område 400. Alla utom ett ligger inom områdena utmed hamnbassängen: område 300 har 15, område 100 har 13 och område 200 har nio. Den ensamliggande LØ-ristningen återfinns inom område 500.

Figur 37. Exempel på förkortningen LØ, samt den sammanflätade figuren. Område 200. Foto: Lars Strid.

Vad står då denna mystiska förkortning för? Ett tolkningsförslag är att det skulle kunna handla om en förkortning av ett ortnamn, i detta fall inte ett stadsnamn utan ett större geografiskt område, nämligen den danska ön Læsø.

Læsøborna hade sedan sedan medeltid bedrivit en omfattande utvinning av och handel med salt. Saltutvinningen nådde mycket omfattande nivåer, eftersom salt var en mycket eftertraktad vara. Öborna var till och med tvungna betala sin skatt till Viborg domkapitel i detta "vita guld" för att få rätt att bo och bruka marken på Læsø. Verksamheten blomstrade och växte under flera hundra år och vid slutet av 1500-talet hörde allmogen på Læsø till Danmarks mest välbärgade. Man hade år 1585 som mest 135 saltsjuderier igång samtidigt, som enligt beräk-

ning producerat runt 2000 ton salt (Hansen, 2017:12f).

Till slut tog saltets guldålder slut. I början av 1600-talet ledde ett kallare och stormigare väder (den lilla istiden) till en minskad tillförsel av det starkt salthaltiga havsvatten som låg till grund för sjuderiverksamheten. Med mindre salthaltigt vatten i kittlarna fick man elda mer, och detta ledde till så småningom till en kraftig utarmning av öns skog och torvresurser, vilka användes som bränsle och till gödsling av åkrarna. Det blev svårare att försörja sig och bönderna fick till slut lov att betala sin skatt i pengar och inte i salt år 1652, vilket ledde till att sjuderiverksamheten upphörde helt. Nedhuggningen av skogarna hade dessutom skapat en omfattande sandflykt, vilken ödelade både åkrar och byar. Det blev inte bättre av att svenskarna samtidigt brände kvarvarande växtlighet och förstörde de hemmaliggande skeppen i samband med krigshändelser år 1659. En lokal klimat- och försörjningskris var ett faktum (Hansen 2017:14).

Efter nedläggningen av saltsjuderiverksamheten blev en stor del av öns manliga befolkning tvungna att söka arbete på skeppen som gick i dansk-norsk fraktfart. Kvinnor och barn blev kvar på Læsø och tog över ansvaret för jordbruket. Ön hade även tidigare, genom sitt strategiska läge som var idealiskt för skepparverksamhet, varit involverade i den bondesegregation som förekom mellan Danmark-Norge och Bohuslän från mitten av 1500-talet och framåt. En verksamhet som till slut fick öns skepparbönder att leva gott på stora gårdar och med omvittnad rikedom i silver (Hörman 1920:28, Holm 1985:45, Kyhn-Madsen 2018:18f). Efter 1680 verkar engagemanget ha avtagit för att till slut helt upphöra under början av 1700-talet (se vidare Lars Strids artikel). Læsøborna var som många källor visat, starkt involverade i den fraktfart och handel som utspelade sig i Kattegatt och Skagerrak i mer än 150 år, vilket sammanfaller med den tid som merparten av ristningarna på Hamnholmarna tillkom.

Sedvänjan att efter sitt personnamn lägga till den plats som man kommer från, förekommer till och från under historisk tid Skandinavien. När det gäller personer som flyttat från Læsø till en annan stad, exempelvis Aarhus, verkar det ha varit viktigt för många att visa sitt ursprung. I stadens skiftesprotokoll under perioden 1669 till 1815 finns exempelvis 26 personer med tillnamnet "Læsø". Det visas på följande sätt: - Markus Nielsen Læsø, Skeppare i Aarhus, död 1684. Far: Niels Markussen på Læsø. En annan stad med inflyttade Læsøbor är Aalborg där det i

protokoll från 1584-1805 finns 91 personer med ortnamnet "Læsø" kopplat till sitt namn. (<https://www.brejl.dk/skift.html#kobst>)

Att besättningsmedlemmar på skepp hemmahörande på Læsø valt att rista in sina initialer eller namn under sitt besök på Hamnholmarna kan vara en förklaring till de återkommande LØ-ristningarna. Men, eftersom det saknas mer handfasta bevis för att förkortningen LØ verkligen betyder Læsø, så utgör detta endast en hypotes. Många Læsøbor har varit aktiva i den regionala fraktfarten och en del av dem kan ha haft för vana att visa sin härkomst genom att lägga till den korta benämningen för Læsø- LØ tills sitt namn. Fördjupad forskning på danskt skriftligt källmaterial från tiden behövs vilket kanske skulle ge oss fler exempel och en bättre förklaring till fenomenet LØ.

Referenser

- Andrén, A. 1989. *State and Towns in the Middle Ages: The Scandinavian Experience. I: Cities and the Rise of States in Europe AD 1000-1800*. Tilly, C. & Blockmans, W. P. (red).
- Blichfeldt-Petersen, A & Thomsen, C.J.T. 1943. *En gammel aarhusiansk Storbørgerslægt. Raadmand Clement Jensen Smagbier og hans Efterkommere*. Århus Stifts Årbøger 1943.
- Cullberg, Carl. 1993. *Bohuslän - ett gränslands historia*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns Hembygdsförbund Nr 44. Uddevalla.
- Hansen, Jens Morten. 2016. *Saltforekomster og saltproduktion på Læsø (1150-1810). Naturgivne forudsætninger og effekter af bosættelsepolitik, den lille istid, pest, krige og jordbrug*. Museumsforeningen for Læsø og Læsø 2016.
- Holm, Poul. 1985. *Samhandelsmønstre over Kattegat og Skagerrak, ca. 1550-1880 - En skitse*.
- Hübertz, J.R. 1845. *Aktstykker vedkommande Staden og Stiftet Aarhus II*. Købehavn. Via Slægtforskernes bibliotek, bibliotek.dis-danmark.dk, hämtat 2022-09-23.
- Hörman, Ernst. 1920. *När våra skogar fraktades bort. Några axplock ur Bohusläns äldsta bevarade tullräkenskaper*. Vikarvet 1920.
- Kyhn-Madsen, Simon. 2018. *Sølvskatten fra Bogøgård*. Museumsforeningen for Læsø og Læsø museum 2017.
- ## Digitala källor
- Danmarkshistorien - källor till Danmarks historia av Århus universitet:
- Danmarkshistorien.dk/Perioder/senmiddelalderen-1340-1536/byer-og-handel/
- Århus byfoged skifteprotokol 1669 - 1815 genom <https://www.brejl.dk/arhus.html>
- Kjærgård, Annemette & Christiansen, Inge: Køges historie i Trap Danmark på lex.dk. Hämtat 14. december 2022 från https://trap.lex.dk/K%C3%B8ges_historie
- Holstebro - <https://da.wikipedia.org/wiki/Holstebro>
- Horsens - <https://da.wikipedia.org/wiki/Horsens>
- Odden - https://da.wikipedia.org/wiki/Sj%C3%A6llands_Odde
- Skelskør - <https://da.wikipedia.org/wiki/Sk%C3%A6lsk%C3%B8r>
- Aarhus - <https://da.wikipedia.org/wiki/Aarhus>
- Seby, - <https://da.wikipedia.org/wiki/S%C3%A6by>
- Söby- [https://en.wikipedia.org/wiki/S%C3%B8by_\(%C3%86r%C3%B8\)](https://en.wikipedia.org/wiki/S%C3%B8by_(%C3%86r%C3%B8)),
- Samsø - <https://da.wikipedia.org/wiki/Sams%C3%B8>, <https://da.wikipedia.org/wiki/Sams%C3%B8>, https://da.wikipedia.org/wiki/Sophie_Amalie_Moth.
- Assens - <https://da.wikipedia.org/wiki/Assens>
- Aars - <https://da.wikipedia.org/wiki/Aars>
- Køge - <https://da.wikipedia.org/wiki/K%C3%B8ge>
- Holstebro- <https://da.wikipedia.org/wiki/Holstebro>
- Nyköping - Falster https://da.wikipedia.org/wiki/Nyk%C3%B8bing_Falster
- Nyköping - Sjælland https://da.wikipedia.org/wiki/Nyk%C3%B8bing_Sj%C3%A6lland
- Nyköping, Mors - https://da.wikipedia.org/wiki/Nyk%C3%B8bing_Mors
- Læsø: <https://da.wikipedia.org/wiki/L%C3%A6s%C3%B8>

Vapensköldarnas gåta

Linnea Nordell

Hamnholmarnas vapensköldar är sällsynta och fantasi-eggande spår efter senmedeltidens adel. Vapensköldar från denna tid hittar vi normalt i kyrkor och på gravstenar, på byggnader eller på sigill eller andra föremål. På Hamnholmarna möter vi istället adelspersonerna på resa. Varför ristades sköldarna på denna plats, som inte var mer än ett stopp på vägen? Vad hade de för betydelse? Denna artikel redogör för det nuvarande kunskapsläget kring de heraldiska sköldarna och för teorierna kring sköldarnas släkttillhörighet och upphovspersoner.

Sköldarna på Hamnholmarna upptäcks

Sköldarna är elva till antalet och ligger samlade på och kring en slät horisontell håll på den sydvästra delen av Skutholmen. Sju sköldar finns på hållen och fyra ligger på bergsknallar runtomkring. Sköldarna har upptäckts i omgångar sedan 1992 (Danielsson 1992).

Det finns många ristningar med sköldomramningar på Hamnholmarna, men det stod snabbt klart att dessa sköldar var avsevärt äldre än de övriga. Sköldarnas form samt hjälmarnas placering över sköldens ena hörn indi-

kerar att de tillkommit under en period från 1400-talets andra hälft till de första decennierna på 1500-talet (KLNMBand XVI: 136-140, Ekhoﬀ 1890, Nordisk familjebok 1917, band 25), med betoning på tiden kring år 1500. Undantaget är en komposition med två sköldar, så kallade allianssköldar, som ligger för sig själva på en bergsknalle. På dessa är sköldformen något yngre och hjälmarna sitter rakt ovanför sköldarna. De förmodas ha tillkommit kring 1500-talets mitt (KLNMBand I:22, band VI:626, band XVI:138-139. Boström 1968:80-81).

Sköldarna är heraldiska, vilket innebär att de är utformade i enlighet med heraldikens regler. Heraldiska vapen delas in i häroldsbilder och allmänna bilder. Häroldsbilder är indelade i olika färgfält och allmänna bilder har en föreställande figur. Bland Hamnholmarnas sköldar finns båda typerna representerade, men de saknar all form av färgsättning, vilket gör det svårare att härleda dem. Vissa fält på sköldarna är helt uthuggna för att indikera olika färgsättningar eller tinkturer. När sköldarna var nytillverkade har de uthuggna fälten framstått som ljusa och kontrasterande mot de ej uthuggna fälten. Vi vet inte om sköldarna någonsin har varit färgsatta. Sköldarnas extremt väderutsatta läge, samt att de varit kraftigt överväxta med lavar, gör att en eventuell färgsättning inte haft några chanser att bevaras.

Figur 38. Sköldhällen. Foto: Lars Strid.

Figur 39. Iver Axelsson Thotts vapensköld ca 1475. Avmålning av Søren Abildgaard 1753. Nationalmuseet Danmark.

Det har gjorts några få försök att härleda sköldarna till olika adelsläkter. Ole Lisberg Jensen vid Ørlogsmuseet i København genomförde 1993 en studie, där han försökte koppla samman sköldarna med dansk-norska medeltida adelsätter. Han kom fram till två till fyra förslag på släkter för sex av sköldarna, samtliga med ursprung i Danmark, Nordtyskland eller Skåne (Lisberg Jensen 1993). Ingela Lundin förfinade urvalet något i sin inventeringsrapport från 1999, genom att särskilt lyfta släkter som varit verksamma i Bohuslän under början av 1500-talet (Lundin 1999:41).

Bohusläns mäktigaste man

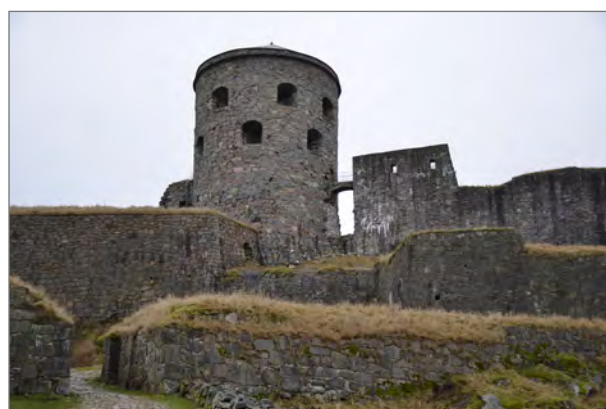
Hamnholmarnas sköldbilder är relativt grundläggande och har sannolikt haft stor spridning i olika färgsättningar. Sköldarna kan i realiteten höra till en rad olika

släkter, personer eller till och med vapenförande städer, från Norden eller Europa. År 2014 gjordes dock ett tidigare okänt fynd av en inristad texttrad, som skulle visa sig vara betydelsefull för tolkningen av sköldhällen.

Textraden ligger vid ena sidan av en sköld med hjärtformade löv, ett lindträd. Texten är utförd både i latinsk och gotisk stil och utläses hnerik krumdik. Textraden utesluter att det rör sig om något annat än slakten Krummedikes sköld. Men vem var Henrik Krummedike?

Henrik Hartvigssøn Krummedike är ingalunda en okänd figur i den bohuslänska historien. Han föddes troligen i Norge ca 1463 och var son till dansk-norske riksrådet och rikshovmästaren Hartvig Krummedike. Hartvig samlade på sig ett stort antal gods, som sonen Henrik ärvde kring 1476. Henrik kom att bli en av sin tids största länherrar och godsägare, samt också medlem i det norska och danska riksrådet. Under hela sitt liv stod han den danska kungamakten nära och var ofta utsänd på olika politiska uppdrag. Mellan 1489 och 1503 var han hövitsman på Bohus fästning, vilket innebär att han var kungens ställföreträdare och Bohusläns mäktigaste man. Under tiden på Bohus gifte han sig med Anne Jørgensdatter Rud och fick en dotter, Sophie. Anne och Henrik passade bra ihop: båda två var drivna och hårdföra, med gemensamt sikte på att utvidga sina förmögenheter och godsbestånd. De var också hängivna sin familj, dess välstånd och fortlevnad (Ilsøe 2022, Benedictow 2009).

Efter att den norske upprorsledaren Knut Alvssøn (Tre rosor) mördats under fri lejd på ett av Henrik Krummedikes skepp år 1502 föll han i onåd för en tid och fick lämna både Bohus fästning och Norge (Benedictow 1977:264-265, 2009).

Figur 40. Bohus fästning. Foto: Ulla Karlström.

Henrik var en egennyttig person med en stor spännvidd på sin verksamhet. Förutom att vara länsherre och godsägare var han handelsman med egna handelskepp, ägare av tidiga industrier i Norge och militär ledare (Benedictow 2009). Hans personliga skeppsflotta användes också i en kungligt sanktionerad kaperiverksamhet, i synnerhet under 1490-talet (Benedictow 1977:238). Hans skicklighet till sjöss ledde till att han år 1510 blev överste befälhavare för den första officiella danska flottan (Denman 2010). Hans omfattande verksamhet ledde till stor ekonomisk vinning för honom själv, men också till otaliga konflikter och maktkamper.

Efter 1503 bodde han aldrig i Norge igen, men hans egendomar och politiska åtaganden förde honom tillbaka till Norge många gånger. Henriks gods innehav i Bohuslän var spritt över hela landskapet och omfattande bl.a. Dyngehus, Röe gård samt ägor i den unga staden Uddevalla (Johnsén 1905:129-131, Tiseliuss 1925:226). År 1523 reste Henrik till Bohuslän sjövägen för att få folket där att svära sin trohet till den nytillsatte danske kungen Fredrik I. Det tog honom fem dagar att åstadkomma detta. År 1529 reste han med kronprins Christian för att besöka herredagen i Oslo. Detta blev den sista resan till Norge. Henrik Krummedike dog av sjukdom på våren 1530 på sitt gods Månstorp i Skåne (von Möller 1871:16-17).

Genomgång av sköldarna

Upphovet till Hamnholmarnas vapensköldar bör alltså sökas i den skandinaviska uradeln, framför allt i släkter som var aktiva i Västsandinavien under 1400-talets andra hälft och 1500-talets första del. Eftersom Hamnholmarna var en transithamn utmed farleden mellan Danmark och Östersjöområdet till Norge och länderna kring Nordsjön behöver släkterna bakom sköldarna inte nödvändigtvis ha en koppling till Bohuslän. Däremot har det visat sig att merparten av de aktuella släkterna hade två saker gemensamt: dels kopplingen till varandra, dels kopplingen till Henrik och släkten Krummedike.

Studien av sköldarna på Hamnholmarna har baserat sig på tillgänglig heraldisk litteratur. Vidare har en dansk nätbaserad adelssläktforskningsdatabas använts, via *finnholbek.dk*. Databasen baserar sig huvudsakligen på *Danmarks Adels AARBog* och omfattar bl.a. dansk, norsk och svensk adel från medeltiden och fram till idag. Tyvärr har det inte varit möjligt att få direkt tillgång

till Danmarks Adels AARBog inom ramen för studien. Uppgifterna från databasen har därför använts med försiktighet och om möjligt kontrollerats mot andra källor. Den danska hemsidan *Gravstenar og epitafier i danske og skånske kirker – anetavler og heraldik till danske adelslægter* har också använts.

Eftersom detta är en studie som utförts ur ett arkeologiskt perspektiv används inte heraldikens regler för hur sköldar ska beskrivas.

Utöver de senmedeltida sköldarna kring sköldhällen finns en sköld med heraldiskt motiv vid hamnbassängen på Skutholmen, inom område 100. Den är försedd med årtalet 1608 och beskrivs mer utförligt på sidan 60.

Figur 41. Sköld med lindträd (id 10). Foto: Linnea Nordell.

Sköld med lindträd (id 10)

Skölden tillhör släkten Krummedike. I samband med att skölden upptäcktes identifierades två möjliga danska släkter; den ena Krummedike och den andra Pors av Langeland (Lisberg-Jensen 1993). När texten hnerik krumdik hittades till höger om skölden kunde släkten Pors av Langeland räknas bort, liksom lundaärkebiskopen Birger Gunnerson. Ärkebiskopen hade vid tiden kring år 1500 en tvist med Henrik Krummedike, på grund av att båda förde ett lindträd i sina vapen (Prange 1977:13).

Figur 42. Texten intill Krummedikes sköld. Foto: Lars Strid.

Figur 43. Sköld med schackrutebalk (id 9). Foto: Linnea Nordell.

Sköld med schackrutebalk (id 9)

För denna sköld föreslås tre släkter: Rosenkrantz, Friis af Haraldskær eller Skaktavl.

Rosenkrantz är en stor dansk adelssläkt med många förgreningar i Skandinavien. På 1400 – 1600-talen var hörde släktmedlemmarna till Danmarks yttersta toppskikt, som riksrådsmedlemmar, godsägare och länsherrar. Även under senare århundraden återfinns Rosenkrantz-medlemmar på framträdande positioner inom till exempel politiken, militären och näringslivet. Om skölden på Hamnholmarna tillhör slakten Rosenkrantz är den ristad före 1527, då Eberhardvapnet lades till i sköldbilden (Raneke 1982b:229-230).

Slakten Friis af Haraldskær antas ha samma rötter som Rosenkrantz på grund av att de för samma vapen. Även denna släkt hade högt uppsatta medlemmar, bland annat inom politiken och kyrkan. Slakten hade sitt ursprung på Sydjylland. I Bohuslän ägdes godset Holma vid Gullmarsfjorden av Henrik Friis af Haraldskær och senare sonen Engelbert vid 1400-talets slut och 1500-talets början (Tiselius 1925:68).

Skaktavl är en norsk adelssläkt som omnämns redan på 1300-talet, men vars genealogi är svår att reda ut. Först från 1547 finns ett säkerställt släkträd, med prästen Torbjørn Olsson Skaktavl som första kända medlem (Bratberg 2021).

För denna sköld ses ätten Rosenkrantz som mest trolig. Den stora slakten hade flera godsägare i Norge under 1400- och 1500-talen, särskilt kan Otte Holgersen Rosenkrantz (ca 1486-1525) nämnas (Bagge 2011). Han satt i Danmarks riksråd samtidigt som Henrik Krummedike. Både Henrik och hans fru Anne Rud var släkt med Rosenkrantz-ätten, Annes mor hette Kristine Eriksdatter Rosenkrantz.

Figur 44. Kvadrerad sköld (id 8). Foto: Linnea Nordell.

Kvadrerad sköld (id 8)

Det finns många olika släkter som fört denna typ av vapen indelade i fyra fält, men här lämnas endast ett förslag: slakten Thott.

Släkten är en skånsk uradelssläkt som särskilt under 1400-talet var mycket mäktig. Riksrådsmannen Axel Pedersen Thott och hans nio söner spelade viktiga roller i kungamaktspelet mellan Danmark, Norge och Sverige under unionstiden. Särskilt känd är Ivar Axelsson Thott, som var hårdför länsherre på Gotland (Enemark 2010). En annan av Axelsönerna, Åke Axelsson Thott, hade godsbesittningar i Bohuslän (Raneke 1982a:92-94). Under 1520-talet var Viken ockuperat av Sverige och mellan 1526 och 1531 fanns det svenska styret på Karlsborg, som var beläget söder om Hamburgsund. År 1530 blev Åke Claesson Tott befälhavare på Karlsborg. Han dog 1531 i samband med att danska styrkor stormade Karlsborg (Lönnroth 1963:142-143).

Thott är den rimligaste släkten bakom denna sköld. Det är möjligt att Åke Claesson Tott ligger bakom skölden, men det kan också vara någon annan, äldre medlem från släkten. Åke Claesson stod på Sveriges sida, men han härstammade från den danska linjen och Axel Pedersen Thott. Ovan nämnde Åke Axelsson var hans farfar. Även Henrik Krummedike och Anne Rud var besläktade med ätten, de härstammade båda från en syster till Axel Pedersen Thott.

Figur 45. Sköld med bomärke (id 6). Foto: Linnea Nordell.

Sköld med bomärke (id 6)

Denna sköld sticker ut bland de andra. Det är en strykjärnsformad sköld med ett bomärke. Istället för hjälm finns tre ornament. Från sköldens övre hörn sticker en slaga och en kratta ut och från dess nedre spets kommer något som liknar en spade. Över skölden står initialerna SP och under den finns namnet *perk*, allt skrivet i gotiska bokstäver.

Detta är inte en adlig sköld, eftersom den saknar heraldiskt motiv och hjälm. Istället rör det sig om en borgerlig sköld, alltså en sköld som innehades av en person ur borgerskapet (KLNMBand II 1957:154). Verktygen kring skölden skulle kunna vara symboler för det hantverk eller handelsvaror som personen ägnade sig åt eller sålde. Sköldformen indikerar att det är en av de äldsta sköldarna på Hamnholmarna, men det har tyvärr inte varit möjligt att få reda på vem personen var.

Figur 46. Sköld med spetsar (id 3). Foto: Linnea Nordell.

Sköld med spetsar (id 3)

De föreslagna ätterna för denna sköld är Ulfstand och Grubbe.

Ulfstand är en skånsk adelssläkt, vars mest kända företrädare är Jens Holgersen Ulfstand (ca 1460-1523), som lät bygga stenhuset Glimmingehus år 1499. Släkten hade sin storhetstid på 1400-1500-talet och omfattade länsherrar, riksråd och lärda kvinnor (Venge 2009, Jexlev 2022). År 1562-1566 var en annan Jens Holgersen Ulfstand länsherre på Bohus fästning (Colding 2011).

Grubbe är en dansk släkt av jordägande adel, där flera hade framträdande politiska positioner under 1400-1600-talet. Medlemmar ur Grubbe-släkten har koppling till Bohuslän, bland annat var Palle och Knut Grubbe länsgherrar för Dragsmarks klosterlän under mitten av 1500-talet (Johnsén 1905:78).

För denna sköld ses ätten Ulfstand som mest trolig. Henrik Krummedike hade nära kopplingar till släkten Ulfstand och i synnerhet till Jens Holgersen Ulfstand på Glimmingehus. De var båda hövitsmän (motsvarande amiraler) i den danska flottan samtidigt under 1510-talet och de ska båda ha deltagit i kaperiet mot köpmän från Lybeck (Benedictow 1977:238, Skibbykrönikan). År 1519 var Henrik bjuden till Glimmingehus för att närvara vid Jens döttrars bröllop (Ericsson Wolke 2014). Senare kom Jens dotter Lisbet att leva på Bohus fästning och Henriks dotterson gifte sig med en kvinna från en annan gren av släkten Ulfstand. Henrik hade även anor från släkten Grubbe, men dessa låg längre bak i tiden.

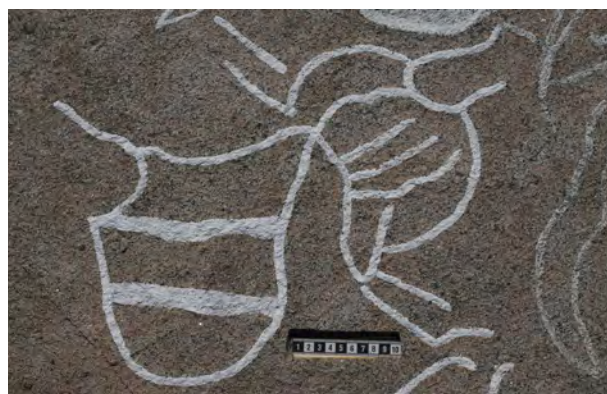
Figur 47. Sköld indelad i olika fält (id 4). Foto: Linnea Nordell.

Sköld indelad i olika fält (id 4)

För denna sköld föreslås släkten Ravensberg. Ravensberg var en medeltida själländsk adelssläkt, som dock dog ut på 1500-talet. Kring 1500-talets början fanns flera inflytelserika medlemmar, till exempel biskopen Johan Jepsen Ravensberg samt riksrådsmannen och länsgherran Albert Jepsen Ravensberg.

Släkten Ravensberg tycks inte ha haft någon koppling till Bohuslän, men däremot finns kopplingar mellan Henrik Krummedike och både biskopen Johan Jepsen

Ravensberg och hans bror Albert. Henrik och biskop Johan var tillsammans inblandade i händelserna som ledde till Knut Alvssøns död i Norge 1502 (Bagge 2022). Det verkar ha funnits en oenighet mellan de båda männen vid denna tid, men kort därpå har de kommit överens och framstår senare som goda vänner (DN bind 18, brev 191, bind 10 brev 290, bind 9 brev 456). Henrik satt också i det danska riksrådet med brodern Albert och 1529 reser de båda gemensamt till ett möte i Köpenhamn (DN bind 11, brev 525).

Figur 48. Sköld med två balkar (id 12). Foto: Lars Strid.

Sköld med två balkar (id 12)

Ätten Bielke föreslås för denna sköld. Den norska-danska ätten Bielke har sitt ursprung i Skåne, men kom att få en norsk förgrening. Här blev släkten särskilt framträdande på 1600-talet, då Jens Bielke var norsk rikskansler. Hans dotter Dorotea Bielke kom att bli en av sin tids största godsägare i Bohuslän. Den svenska ätten Bielke hörde till samhällets toppskikt under 1300 – 1600-talet och ska inte ha någon släktskapskoppling till den dansk/norska ätten med samma namn (Riksarkivet, Knudsen 2012).

Att det är den norsk-danska ätten Bielke som satt sina spår på Hamnholmarna ligger kanske närmast till hands, även om det inte är uteslutet att det skulle kunna vara den svenska ätten. Släkten Krummedike var ingift med de svenska Bielkarna på 1420-talet genom Margarethe Krummedike (farmor till Gustaf Vasa). Den norsk-danska släkte Bielke är kopplad till släkten Thott genom Jens Bielkes mamma, som var Karlsborgs befälhavare Åke Claesson Totts sondotter.

Tvådelad sköld (id 1)

Den här skölden ligger inte på sköldhällen, utan på en bergknalle strax ovanför. Vertikalt delade sköldbilder har förts av många släkter i Skandinavien och just denna sköld kan ha tillhört slakten Rønnow, Has, Passow eller Rantzau, för att nämna några exempel.

Av släkterna som är aktuella för den tvådelade skölden är slakten Rønnow den släkt som är närmast kopplad till släkterna Krummedike, Thott och Rosenkrantz (Jahn 1836:1-2), och kanske därför den troligaste. Karlsborgs befälhavare Åke Claesson Totts mor hette Ellen Corfitzdatter Rønnow.

Figur 49. Tvådelad sköld (id 1). Foto: Linnea Nordell.

Sköld med träd (id 2)

På en sluttande häll strax intill sköldhällen finns denna sköld med ett märkligt motiv, som möjligen kan föreställa en gran eller en fjäder. För denna sköld finns inga förslag på släkter.

Figur 50. Sköld med träd (id 2). Foto: Linnea Nordell.

Allianssköldarna (id 14 och 15)

På en enskild bergsknalle vid sidan av sköldhällen ligger de två yngsta heraldiska sköldarna på Hamnholmarna. De ristades troligen under decennierna kring 1500-talets mitt, alltså ett antal decennier efter sköldarna på sköldhällen. De är tydligt påverkade av renässansens stilideal, vilket bland annat syns genom att hjälmen är avbildad ovanför sköldarna, istället för över ena hörnet.

Sköldarna står tillsammans och utgör vad som kallas för allianssköldar, som oftast representerade en äktenskapsallians. Allianssköldar avbildades enligt vissa regler, som efterföljdes i olika hög grad. En viktig regel var dock att kvinnans sköld alltid avbildades till höger och mannens alltid till vänster från betraktaren sett (KLNMBand I:88, Achen 1973:39). Därför bör kvinnans sköld vara den med den diagonala delningen och med 13 flaggor på hjälmen. Mannens är den med en tvärbalk samt två horn på hjälmen. Deras äktenskap bör ha ingåtts som tidigast under den första halvan av 1500-talet.

Det fanns förstås många släkter med sköldar som dessa, men där färgerna eller annan utsmyckning varierat. Många av släkterna kan dock räknas bort, eftersom de dött ut före 1500-talet eller att det saknas en passande äktenskapsallians vid rätt tillfälle. Utifrån detta föreslås

Figur 51. Allianssköldarna (id 14 och 15). Foto: Linnea Nordell.

släkten Krabbe af Østergaard för den vänstra skölden och Banner för den högra. Det finns ett äktenskap mellan dessa släkter som passar in på tidsperioden. Det är mellan Magdalene Eriksdatter Banner (ca 1520-1597) och Iver Krabbe af Østergaard (ca 1510-1561).

När de gifte sig är inte känt, men det bör ha varit under slutet av 1530-talet. Paret tillhörde den nordjylländska jordägande adeln och är representativa för den tidens godssamlade adelspersoner i det högsta samhällsskiktet. Iver Krabbe var länsherre och danskt riksråd och Magdalene Banner var aktiv inom utbyggnationen och förvaltningen av godsbeståndet. År 1564 fick hon tillåtelse att hämta ektimmer i Bohuslän till sina byggnationer (Norske Rigs-Registranter band 1:394). Efter sin makes död 1561 satt hon också som ensam länsherre över Skivehus län fram till 1572 (historisksamfundskive.dk 2022).

Av det äkta paret Magdalene och Iver var det Magdalene som var nära släkt med ätterna Krummedike, Thott och Rosenkrantz. Hon var i själva verket kusinbarn till Henrik Krummedikes fru Anne Rud. Hennes mor var av släkten Rosenkrantz och hennes mormor av släkten Thott. Hennes far Erik Eriksen Banner var riksmarskalk i Danmark och år 1529 hade han lovat att hjälpa Henrik att få tillbaka makten över sina förlorade län (DN bind 23 brev 179). Långt senare, år 1601, ska Henriks barn-

barnsbarn gifta sig med Magdalenes barnbarn.

Allianser ristade i sten

Sköldarna ristades i en politiskt turbulent tid. Kalmarunionen förband fortfarande de skandinaviska länderna under en unionskung, men denna union knakade i fogarna. Efter ett antal maktstrider under 1400-talet och 1500-talets början upplöstes unionen slutligen år 1523, i och med att Gustav Eriksson Vasa valdes till kung över Sverige. Danmark och Norge förblev i union med varandra, men den norska kungamakten och riksrådet försvagades och Norge blev i praktiken en dansk provins (Benedictow 1977:432-434).

Den skandinaviska adelns möjligheter till makt och fortlevnad låg i ägandet av avkastningsbringande jordegendomar och rätt allianser, i synnerhet släktskapsallianser. Medlemmar ur ätter med rätt anor och allianser kunde bli en del av det högsta politiska maktspellet genom till exempel positioner i riksrådet, som länsherrar eller genom andra höga befattningar.

Att resa var en del av tillvaron för senmedeltidens adel. De reste som kungens utsända, i samband med den handel som många adelspersoner bedrev eller mellan sina

olika gods och förläningar. Både manliga och kvinnliga adelspersoner reste, dock i olika hög grad.

Figur 52. Magdalene Banners och Iver Krabbes gravsten från Åsted kyrka på Jylland. Utmed sidorna finns vapensköldarna från de släkter som de båda makarna härstammade från. Avritning av Søren Abildgaard. Nationalmuseet Danmark.

Att adeln lät rista vapensköldar i hamnar under sina resor utmed sjövägarna är inte något vanligt fenomen, men det har förekommit. I sydvästra Finland passerar den kända farleden Kung Valdemars segelled förbi Hangö udd, där vi hittar en stor mängd maritima ristningar. Bland dem finns 128 heraldiska sköldar. Av dessa kan bara en knytas till 1400-talet och några enstaka till tiden före 1500-talets mitt. Merparten av sköldarna, som tillhört svensk och finsk adel, härrör från andra halvan

av 1500-talet och 1600-talet (Boberg 1968:28).

Segelleden fortsätter till Sverige och till skärgården utanför Norrtälje. Vid Marö finns en ristning med den blivande kung Johan III:s vapen, tillsammans med en inskription och årtalet 1561. Här finns också ytterligare tre vapensköldar, varav en tillhört ätten Sparre, tillsammans med årtalet 1721 (fornlämning L2015:1680, Rådmanö 53). Vid Furusund har tre vapensköldar, en krona, en yxa och minuskler i gotisk skrift ristats kring en kompassros (fornlämning L2017:1932, Blidö 14). Ristningen sätts i samband med den danske kungen Kristian I:s besök i hamnen år 1463. En tolkning är att sköldarna tillhört Ingerd Persdotter (Kyrning), hennes man den svenske marsken Ture Turesson Bielke och den danske marsken Claus Rønnow. (Hallström 1954). Intressant i sammanhanget är att sköldar från både Bielke- och Rønnowsläkterna även förmodas finnas på Hamnholmarna. Ture Turesson var Margarethe Krummedikes son i hennes första äktenskap.

Sköldarna på Hamnholmarna och i de andra naturhamnarna kan ses som ett uttryck för adelns behov att visa upp sig och sina kopplingar till andra mäktiga släkter. Hamnarna kan idag verka avlägsna och övergivna, men på 1400- och 1500-talen var hamnarna viktiga hållpunkter på långa och potentiellt farliga sjöresor. Hamnarna var platser som många passerade och besöken var ofta återkommande. Klipporna var utmärkta skyltfönster för adeln att visa upp sina allianser - och låta rista dem i sten. I unionstidens Skandinavien var det högsta makt-siktet en farlig plats och rätt allianser kunde innebära skillnaden mellan fattigdom och välstånd, liv och död.

Referenser

- Achen, S.T. 1973. *Danske adelsvåbener - en heraldisk nøg-
le*. Politikens forlag.
- Benedictow, Ole Jørgen. 1977. *Norges historie 5. Fra rike
til provins 1448-1536*. Red. Knut Mykland. J.W. Cappelen
forlag. Oslo.
- Boström, B. 1968. *Hangö udd - forntida hamnar och håll-
ristningar*. Hangö stad. Hangö.
- Denman, 2010. Flåden fejrer 500 år. *Chakoten - Dansk
Militærhistorisk Selskab*. Marts 2010. 65. årgang nr. 1.

- Ekhoff, Emil. 1890. *Tvenne sköldar från slutet af medeltiden*. Svenska fornminnesföreningens tidskrift. Sjunde bandet, tredje häftet.
- Ericsson Wolke, Lars. 2014. *Kapare och pirater i Nordeuropa under 800 år*. Historiska media. Lund.
- Hallström, Gustaf. 1954. Ett medeltida hällristningsdokument på Furusund. *Svenska kryssarklubbens årsskrift*. Svenska kryssarklubben. Stockholm.
- Jahn, J. F. H. 1836. Efterretninger om Familien Krummedige, især Hr. Erik, Hartwig og Henrik Krummedike og deres Deeltagelse i de offentlige Anliggender i det 15. og 16de Aarhundrede, *Nye Danske Magazin, band 6*. Det Konglige Danske Selskab for Fædrelandets historie og Sprog. Köpenhamn.
- Johnsén, Oscar A. 1905. *Bohuslens eiendomsforhold indtil omkring freden i Roskilde. En historisk-topografisk-statistisk studie*. Alb. Cammermeyers forlag. Kristiania.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid (KLNLM). Band I*. Allhems förlag. Malmö 1956.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid (KLNLM). Band II*. Allhems förlag. Malmö 1957.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid (KLNLM). Band VI*. Allhems förlag. Malmö 1961.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid (KLNLM). Band XVI*. Allhems förlag. Malmö 1971.
- Lundin, Ingela. 1999. *Maritima ristningar från Vinga till Koster*. Delrapport för projekt Blå Skagerrak. Bohusläns museum rapport 1999:44.
- Lönnroth, Erik. 1963. *Bohusläns historia*. Göteborgs och Bohus läns landsting. Almqvist & Wiksell. Uppsala.
- Norske Rigs-Registranter tildeels i utdrag. Förste bind 1523-1571*. Udgivet av Christian C.A. Lange. Christiania 1861.
- Nordisk familjebok 1917*, band 25
- von Möller, P. 1871. *Halländska herregårdar*. Via runeberg.org, <http://runeberg.org/herrghal/OO36.html>, hämtat 2022-10-25
- Prange, Knud. 1977. *Heraldik og historie*. Köpenhamn.
- Raneke, Jan. 1982a. *Svenska medeltidsvapen 1*. Bokförlaget Doxa. Lund.
- Raneke, Jan. 1982b. *Svenska medeltidsvapen 2*. Bokförlaget Doxa. Lund.
- Tiselius, Carl A. 1925. *Bohusläns gamla adliga gods och sätesgårdar. Bidrag till gårdarnas och släktenas historia*. Göteborg.

Digitala källor

- Adelssläktforskar databas: Finnholbek.dk: <https://finnholbek.dk/index.php>
- Diplomatarium Norvegicum (DN): https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html
- Fornsök - Riksantikvarieämbetets söktjänst för fornlämningar: <https://app.raa.se/open/fornsok/>
- Gravstenar og epitafier i danske og skånske kirker - anetavler og heraldik till danske adelsslægter <http://www.gravstenogepitafier.dk/>
- Bagge, Povl. 2022. Johan Jepsen Ravensberg i Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk. Hentet 27. oktober 2022 fra https://biografiskleksikon.lex.dk/Johan_Jepsen_Ravensberg
- Bagge, Povl. 2011. Otte Holgersen Rosenkrantz i Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk. Hentet 24. november 2022 fra https://biografiskleksikon.lex.dk/Otte_Holgersen_Rosenkrantz
- Benedictow, Ole Jørgen. 2009. Henrik Krummedike i Norsk biografisk leksikon på snl.no. Hentet 24. oktober 2022 fra https://nbl.snl.no/Henrik_Krummedike (skrivet 2009, senast uppdaterat 29 juni 2022).
- Bratberg, Terje. 2021. Skaktavl i Store norske leksikon på snl.no. Hentet 26. oktober 2022 fra <https://snl.no/Skaktavl>
- Colding, Poul. 2011. Jens Holgersen Ulfstand, d. 1566 i Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk. Hentet 28. november 2022 fra https://biografiskleksikon.lex.dk/Jens_Holgersen_Ulfstand,_d._1566
- Enemark, Poul. 2010. Iver Akselsen Thott i Den Store Danske på lex.dk. Hentet 25. november 2022 fra https://denstoredanske.lex.dk/Iver_Akselsen_Thott

Ilsøe, Grethe. 2022. Anne Rud i Dansk Kvindebiografisk Leksikon på lex.dk. Hentet 23. november 2022 fra https://kvindebiografiskleksikon.lex.dk/Anne_Rud

Jexlev, Thelma. 2022. Ulfstand i Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk. Hentet 25. november 2022 fra <https://biografiskleksikon.lex.dk/Ulfstand>

Knudsen, Pernille Ulla 2012. Bielke i Den Store Danske på lex.dk. Hentet 27. oktober 2022 fra <https://denstore-danske.lex.dk/Bielke>

Riksarkivet: Artikel om den svenska släkten Bielke: <https://sok.riksarkivet.se/sbl/mobil/Artikel/18157>, hämtat 2022-10-27

Historisk samfund for Skive og omegn: Om Magdalene Banners innehav av Skivehus len, hämtat 2022-10-27: <https://historisksamfundskive.dk/lokalhistorien/limfjordslandet/limfjordsattraktioner-en-oversigt/herre-og-andre-garde-k-o/krabbesholm>

Skibbykrönikan, hämtat 2022-11-24 via: http://renaessancesprog.dk/tekstbase/Poul_Helgesen_Skibbykroeniken_ca_1534/18/view?query_id=None

Venge, Mikael. 2009. Jens Holgersen Ulfstand i Den Store Danske på lex.dk. Hentet 30. november 2022 fra https://denstoredanske.lex.dk/Jens_Holgersen_Ulfstand

Otryckta källor

Danielsson, Rolf. 1992. Rapport från Dokumentationsprojektet 26-28 augusti. Bohusläns museums arkiv.

Lisberg Jensen, Ole. 1993. Rörande vapenmärker på Hamnholmen i Fjällbackaskärgården. Brev daterat 22 december 1993 om de heraldiska sköldarna på Hamnholmarna och möjliga släkter. Bohusläns museums arkiv.

Resultat

Figur 53. Översikt över hamnområdet vid Hamnholmen och Skutholmen, med ristningsområdena markerade.

Dokumentationen

Dokumentationen har omfattat ristningarna på Skutholmen och Hamnholmen. Tidigare dokumentationsinsatser 1977 och 1992 samt Riksantikvarieämbetets revideringsinventering 1990 hade fastslagit att ristningarna fördelat sig i olika områden på öarna. För att underlätta dokumentationsarbetet valde vi att hålla fast vid områdesindelningen, men med justerade utbredningar.

Flest ristningar finns på Skutholmen. Utmed hamnbassängen ligger två områden: område 100 i hamnens inre del och område 300 vid en bergshöjd och ned mot hamnens mynning. Inledningsvis arbetade vi utifrån att ristningarna vid mynningen hörde till en egen grupp, kallat område 600. Efterhand visade det sig område 300 och 600 utgjorde ett enda ristningsområde, varför område 600 slopades. Mellan område 100 och 300 finns sju ensamliggande platser med ristningar, som bestående av vardera 1-4 ristningar utan kontakt med andra ristningsgrupper. Direkt nordväst om sankmarken på Skutholmens mitt finns ligger område 500. I en skyddad svacka på Skutholmens nordvästra del ligger område 400. Ristningarna på Hamnholmen finns utmed hamnbassängen, inom område 200.

Dokumentationens resultat redovisas områdesvis. Efter beskrivningen följer en fotokatalog och en tabell över alla områdets ristningar.

Kategoriindelning

Det finns olika sätt att räkna ristningar på. Vi har valt att räkna ristningarna efter kategori för att möjliggöra jämförelser, både mellan olika områden på Hamnholmarna och med andra lokaler. Kategoriindelningen ligger också till grund för inmätningarna, som använts för att upprätta en databas och för olika analyser baserade på ristningarnas geografiska spridning. Kategorierna och principer för kategoriindelning och räkning av ristningar finns i bilaga 2.

Innehåll

På Hamnholmarna finns totalt 1240 ristningar. Av dessa ligger 980 på Skutholmen och 260 på Hamnholmen. Ristningarna fördelar sig på följande kategorier: 437 initialer, 350 bomärken, 97 årtal, 63 del av årtal, 2 kompassrosor, 69 sköldar, 11 heraldiska sköldar, 17 namn,

15 ortnamn, 11 texter, 66 enstaka bokstäver, 17 enstaka siffror, 70 övriga figurer och 15 obestämda/svårtolkade ristningar.

För definition, fördjupade beskrivningar och resonemang kring de olika ristningskategorierna hänvisar vi till Lundin & Nordell 2011 och Lundin, Nordell & Strid 2015.

I samband med dokumentationen har vi noterat huruvida de individuella ristningarna ligger tillsammans i tydliga grupper. Vid osäkerhet har vi avstått från att ange grupp. Totalt har 253 grupper registrerats. Ristningarnas grupptillhörighet framgår av databasen.

Sentida ristningar

På Hamnholmarna finns ett antal ristningar som är av klart sentida karaktär och bedöms vara ristade på 1900- och 2000-talet. Dessa ristningar har inte ingått i dokumentationen och har inte målats med vit permanent färg. Inom område 100 finns namnen HEKTA, PELLE H. och ANNE, samt årtal 1974 (två gånger). Inom område 400 finns texten DK Libby, som ristats med hjälp av en sten. Vid Skutholmens sydöstra spets nära vattenlinjen finns ett troligt båtnamn inristat. Ristningen är utförd med ett maskindrivet verktyg. På Skutholmens västsida finns texten TATOO inristad.

Område 100 (L1969:6873)

Ingela Lundin

Topografi

Område 100 är ett 20 x 10-18 meter stort område (NNV-SSO, bredast i S) som ligger på Skutholmens nordöstra sida utmed inre delen av hamnbassängen. Områdets centrala del utgörs av en större avsats eller terrass, vars ena långsida vetter ut mot hamnområdet och övriga bergsidor skyddar platsen mot de dominerande västvindarna. Områdets läge och beskaffenhet utgör en naturlig "ingång" till Skutholmen. Vilket även de järnspjut och moringar som fortfarande finns utspridda längs bergsidan mot hamnbassängen visar.

Berghällarnas grad av lavpåväxt varierade: på vissa ytor fanns mycket lav, medan andra ytor helt saknade lav. På delar av området, i fördjupningar och sprickbildningar, växte grästorv och blommande örter. På den centrala ter-

rassen stod mellan år 1985 och 2019 en enkel träbyggnad innehållande sop- och toalettutrymme med tillhörande kompostbehållare. I anslutning till dessa anläggningar ansamlades under åren näringsrik mull som gynnade frodig ogrästtillväxt. Denna grönska kom tidvis att skymma några av ristningarna.

På ett par ställen är berghällan tydligt skadade av exfoliering, det vill säga att hällens ytskikt har släppt i större sjuks. Detta sker då berghällan utsatts för stark värme och/eller kyla i kombination med att vatten blir stående. Vissa av dessa skadade ytor angränsar till ristningar.

Innehåll och teknik

Inom området finns sammanlagt 344 ristningar, vilka kan indelas i 134 initialer, 94 bomärken, 23 årtal, 16 del av årtal, 26 sköldar, 1 heraldisk sköld, 3 namn, 5 ortnamn, 5 texter, 8 enstaka bokstäver, 4 enstaka siffror, 21 övriga figurer och 4 obestämbara/svårtolkade ristningar.

De flesta ristningar i område 100 är placerade så att de vänder sig åt nordost ut mot hamnbassängen, och därmed väl synliga för ankommande båtar och ilandstigande besökare. Några av ristningarna återfinns i områdets mer perifera delar, men ändå placerade där man haft god överblick över hamnområdet. Ristningarna fördelar sig i tydliga grupper som verkar vara form- och kompositionsmässigt väl genomtänkta. Endast i undantagsfall överlappar de intilliggande ristningar och en del ger intryck av att inte ha blivit fullständigt färdigställda.

Huggtekniken ger ett relativt enhetligt intryck. De flesta ristningar har en linjebredd på 0,5 – 1,0 cm och ett djup på 0,2 - 0,4 cm, och är tillverkade med redskap som ger både rundade och spetsvinklade tvärsnitt.

Störst skillnad i utförande och stil ser vi mellan de äldre och det fåtal moderna ristningarna som finns på området (det vill säga om vi undantar namnet Hans Jacobsen som har en klart avvikande huggteknik). De nyare skiljer sig i stil och utförande från de äldre ristningarna genom att de har ett mer kantigt och stramt utseende, och linjerna har djupare och brantare vinkel.

Initialer

Den ristningskategori som dominerar i antal är initialerna. Här finns 134 stycken varav ett trettiotal är finurligt sammanlänkade i monogram. Detta gäller både inom område 100 och för Hamnholmarna i stort. Initialer utgörs av enkla bokstäver, oftast skrivna i versaler, vilka utgör en förkortning av ett personnamn. De flesta initialer (118) består av två eller tre bokstäver. Det finns även ett tiotal ristningar som har upp till sju bokstäver skrivna tillsammans. Av de 134 initialer som identifierats är 23 ensamliggande och resterande 121 ingår i någon form av grupp eller komposition tillsammans med andra typer av figurer.

Bomärken

Den ristningskategori som det därefter finns flest av inom området är bomärkena. Här finns 94, varav 18 är ensamliggande och ingår därmed varken i en gruppering eller komposition. Bomärkena har under mycket lång tid varit ett personligt sätt att markera en persons identitet och närvaro. Vissa av de (ensamliggande) bomärkena skulle rent av kunna ha ett medeltida ursprung. Men på grund av bomärkenas universella utbredning och popu-

laritet är risken för att flera personer haft i det närmaste identiska märken eller symboler överhängande. För att kunna verifiera ålder och spåra tillhörighet krävs det en ganska omfattande forskningsinsats.

Årtal

På området finns 23 fullständigt utskrivna årtal, varav 16 är från 1600-talet och sju från 1500-talet. Det äldsta året är 1548, vilket är ristat tillsammans med en borgerlig sköld och ett bomärke. Det yngsta årtalet är 1699 vilket står i en komposition tillsammans med ett bomärke i form av ett hjärta med ett pilformat kors (eller ett omvänt ankare?). Både de äldsta och yngsta årtalsristningarna är placerade på en av de lodräta bergväggarna som syns tydligt för dem som kliver upp på den centrala terrassen.

Förutom dessa 23 hela årtal finns 16 sifferristningar som endast består av del av årtal. De flesta av dessa (14) är från senare hälften av ett århundrade, det vill säga mellan år -69 till år -99. De resterande två utgörs dels av siffrorna "161...", vilket är ett år mellan 1610 och 1619, dels av siffrorna "16", vilket antingen är ett år under 1600 talet eller är en förkortning av år 1516 eller 1616. Vi har tolkat de ristade delårtalen utifrån stil, utförande och sammanhang placerat de med ett högre årtal i slutet av 1500-talet och de med ett lägre till början av 1600-talet.

Sköldar

De flesta av de 26 sköldomramade ristningskompositionerna återfinns väl samlade på den mest tätt ristade hälytan i den södra delen av området. Sju sköldar har årtal knutna till sig, av vilka fem är från 1500-talets senare hälft (1548, 1551, 1556, 1559, 1566) och två är från 1600-talet (1611, 1664). Resterande 19 sköldar innehåller endast en del av ett årtal (det vill säga två eller tre siffror) eller så saknar de årtal helt. Den tolkning vi gjort av dessa ofullständiga årtal är att de utifrån utseende, sammanhang och kombination verkar höra till 1500-talets andra hälft.

Sköldarna är av den typ man kallar för borgerliga sköldar, de är till formen bredare och mer kurviga än de äldre och till det yttre mer raka heraldiska sköldarna inom område 400. De borgerliga sköldarna saknar utanpåliggande hjälm och hjälmtäcke men kombinerar istället flera figurtyper inuti skölden, såsom bomärke, initialer, ortnamn och årtal vilka visade vem man var och varifrån man kom.

Heraldisk sköld

På en närmast vertikal häll finns en heraldisk sköld diagonalt delad av en balk (id 821). Ovanför står initialerna CHF, där H och F är sammanskrivna (id 820). Skölden saknar hjälmprydnad. På ömse sidor om skölden finns initialerna G och V (id 822) och under finns årtalet 1608 (id 823). Det finns en rad olika ätter som fört denna sköld i Skandinavien, men de flesta var utdöda på 1600-talet eller verksamma på andra platser. Det finns också exempel på en borgmästare och en domprost som fört liknande sköldar under 1400- och 1500-talen. (Raneke 1982:774, 1985:904-905).

Den släkt som ligger närmast till hands är dock den danska släkten Huitfeldt, där godsägaren Margareta Huitfeldt (1608-1683) på Sundsby säteri är den mest kända medlemmen. Att det faktiskt rör sig om en Huitfeldt-sköld styrks av initialerna ovanför skölden. Margaretas initialer M HF, där H och F är sammanskrivna, finns broderade på en bordsduk från 1651 (acc.nr. UM000061), vilket visar att medlemmar av släkten skrev sina initialer på detta sätt på 1600-talet. Vilken medlem av släkten som kan ha besökt Hamnholmarna är svårt att sia om. Christopher Huitfeldt (död efter 1613), hans bror Corfitz (död efter 1613) och dennes son Corfitz (död 1632) är medlemmar i släkten med rätt initialer, men mycket är okänt om dessa personer. Margaretas pappa var kusin med Christopher och Corfitz. Corfitz den yngre var därmed Margaretas syssling (finnholbek.dk). Vad initialerna G och V står för har inte kunnat fastslås.

Namn och ortnamn

Tre personnamn är ristade inom område 100: JOHAN MELMAN, HANS IACOBSEN och TOHRIV(?). Johan Melman är det enda namnet i kombination med ett årtal, 1671, men de andra två kan utifrån stil och sammanhang mycket väl höra till 1600-talet. Namnet Hans Jacobsen är ristat i en för området avvikande skissartad stil, där bokstäverna utgörs av en mycket tunn och skarp linje. I jämförelse med övriga ristningar ger den intryck av att vara utförd av en person som inte var så van att hugga i sten.

De enda ortnamn som förekommer på Hamnholmarna är danska orter och de som finns på område 100 är: AARS, AARHVS, HORSENS, SKÆLSKØR och Odden vilka återfinns vardera en gång. Det sistnämnda ortnamnet är skrivet med gemener, de övriga endast

med versaler. Samtliga ortnamn har alla en historia med anknytning till handel och sjöfart, se Lundin i denna volym, sid. 36-44 .

Text

Det vi kallar textrader utgörs av ord som är en del av en mening, stående i en följd med initialer, årtal, ord och ortnamn. Exempelvis har vi "IPS TIS MRS ORS 1689 (+otydlig figur) HORSENS ALLE 4" och "CAS 1668 AF ARHVS AN" samt "BSAB NOVEMRN" samlade som en gruppering och "ANO 1662 DEM 23 OTOBER" på en yta strax intill. Detta var ett sätt att visa den mer specifika tidpunkt som man besökte hamnen, uttryckt i dag, månad och år, vilket verkar ha varit populärt under 1600-talets andra hälft. Att flera initialer på rad kan stå för personer som ingår i ett sammanhang blir extra tydligt i raden med de fyra från Horsens, kanske utgör de en besättning, ett fiskelag eller liknande. Med största sannolikhet är det fyra män som avses, och möjligen kan två av dem vara släkt, kanske bröder, då de har samma efternamnsinitialer: "...RS". De andra raderna visar upp färre personer, en eller två som fick förevigas per tillfälle. Två av resorna företogs tydligen på hösten, i oktober och november, medan de övriga två inte kan tidfästas närmare än till år.

Figurer

I område 100 har vi 21 övriga figurer. Av dessa utgörs de flesta (13) två varianter av bokstäverna L och Ø, antingen sammanflätade till ett monogramliknande tecken eller särskrivna men placerade intill varandra. Detta är en återkommande figur bland de maritima ristningarna i Bohuslän är ett O som genomkorsas av ett L. Figuren förekommer oftast direkt efter initialer. Detta har givit upphov till teorin om att figuren inte är ett bomärke eller ett monogram, utan en symbol eller förkortning för något särskilt, kanske en ort eller en plats. En teori är att det rör sig om den danska ön Læsø utanför Jyllands nordöstra kust. Ibland står bokstäverna LØ tillsammans med initialerna.

Resterande åtta figurer utgörs bland annat av två ankare, ett hjärta, två ramar runt initialer och en linje med krokliknande dekor. Dessutom finns en tydligt konformad och tvärrandig figurristning som till utseendet påminner om ett stiliserat kummel. Figuren är

ristad ihop med ett bomärke på terrasskanten som vetter mot hamnen.

Fynd och anläggning påträffad vid antikvarisk medverkan (L2022:10694)

På den plana terrassen i direkt anslutning till ankringsplatserna har det sedan 1985 stått en mindre träbyggnad, ett enkelt sop- och toalettus med intilliggande öppen kompostbehållare. Byggnad och kompostförvaring togs bort av Väst kuststiftelsen under antikvarisk närvaro hösten 2019 då en ny toalettbyggnad uppförts på annan del av ön. För att undvika att nya eller befintliga ristningar skulle komma till skada vid rivningen deltog personal från Bohusläns museum (Nordell 2019).

Toalettbyggnadens kompost hade genom åren genererat jordmassor, som togs bort 2020-04-20 av Väst kuststiftelsen, med Bohusläns museum som medverkande antikvarisk instans. Helt oväntat påträffades ett fyndmaterial i klippskrevorna under jordmassorna. Efter telefonkontakt med Thomas Bergstrand, Länsstyrelsen, beslutades det att fynden skulle samlas in direkt och eventuella anläggningar dokumenteras.

Intill den norra sidan av en lodrät bergvägg framkom fynd inom en yta av 0,7 x 0,4 meter. Sammanlagt påträffades 185 fragment fördelat på 28 fyndposter, se bilaga 4. Här fanns delar till stengodskannor, trefotsgrytor av yngre rödgods, stekfat, tegelstenar, glasskärvor, flintavslag och kritpipor vilka kan dateras till perioden 1500–1700. Flera av föremålen var spjälkade och visade tecken på att ha varit utsatta för stark hetta. Merparten av fynden överensstämmer stilmässigt med de fynd som tidigare tagits upp från botten av hamnbassängen (acc.nr. UMO19677, UMO29053 och UMO29398, samt Lisberg-Jensen 1980, Bergstrand 2015).

I terrassens mest skyddade vrå, i den sotblandade sanden samt nedtryckt i underliggande bergsskrevor, påträffades en anläggning bestående av enstaka sotiga och skörbrända stenar, hårt brända tegelfragment och små kolbitar. Anläggningen var ca 0,3 x 0,1 meter stor och 0,06 meter djup. Den tolkades som rester efter en mindre eldstad. Att vi fann denna anläggning är unikt och det är första gången som fynd och anläggningar påträffas på Hamnholmarnas landområde.

Efter att terrassen spolats av och frilagts helt, konstaterades att inga ristningar fanns på bergsytan direkt under sophuset. Däremot fanns ristningar som varit täckta av

kompostjord och växtlighet på en avsats strax intill (se bilder i bildkatalogen). På bägge ytorna upptäcktes ett område med ytskador orsakade av exfoliation. Denna typ av skada uppstår genom kraftig hetta (eldning) eller genom frostsprängning. Att tillfälliga besökare kan anlagt tillfälliga eldstäder för att få värme eller laga mat på platsen, känns logiskt med tanke på platsens utmärkt vindskyddade och strategiska läge vid ankringsplatserna.

Referenser

- Bergstrand, Thomas. 2015. Hamnholmarna - omtag på en historisk hamn i Bohuslän. *Tjop tjop! Vänbok till Christer Westerdahl med anledning av hans 70-årsdag den 13 november 2015*. Red. von Arbin, S et.al. Båtdokgruppen AB, Riga.
- Raneke, Jan. 1982. *Svenska medeltidsvapen 2*. Bokförlaget Doxa. Lund.
- Raneke, Jan. 1985. *Svenska medeltidsvapen 3*. Lund.

Digitala källor

- Adelssläktforskar databas: Om Margareta Huitfeldt och hennes släkt: <https://finnholbek.dk/index.php>, hämtat 2022-12-05.

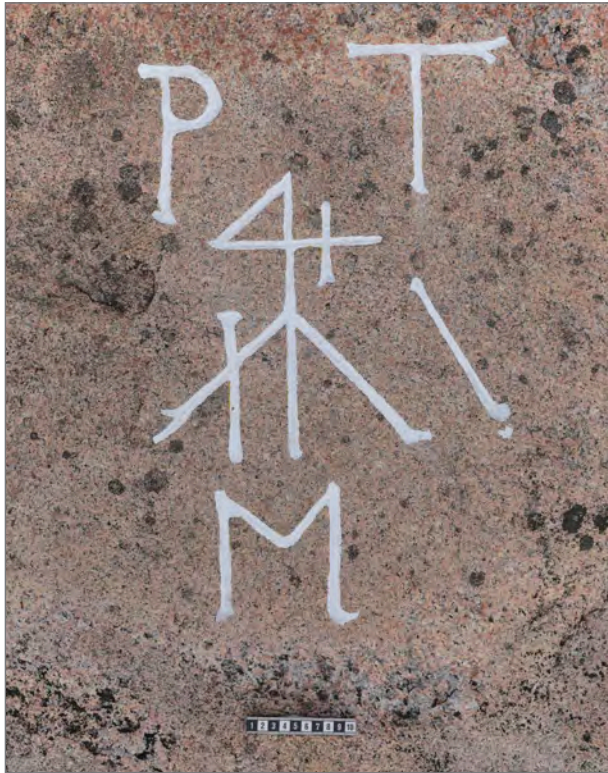
Otryckta källor

- Lisberg-Jensen, Ole. 1980. *Rapport ang. marin arkeologisk undersökning av hamnbassängen i Hamnholmarna i Fjällbacka skärgården*. Sjöfartsmuseet i Göteborg. Stencil daterad 1980-05-27-30. Bohusläns museums arkiv.
- Nordell, Linnea. 2019. PM efter antikvarisk medverkan i samband med borttagande av sophuset på Skutholmen, daterat 2019-11-15, dnr 17/0327. Bohusläns museums arkiv.

Bildkatalog område 100

Översikt östra delen av område 100.

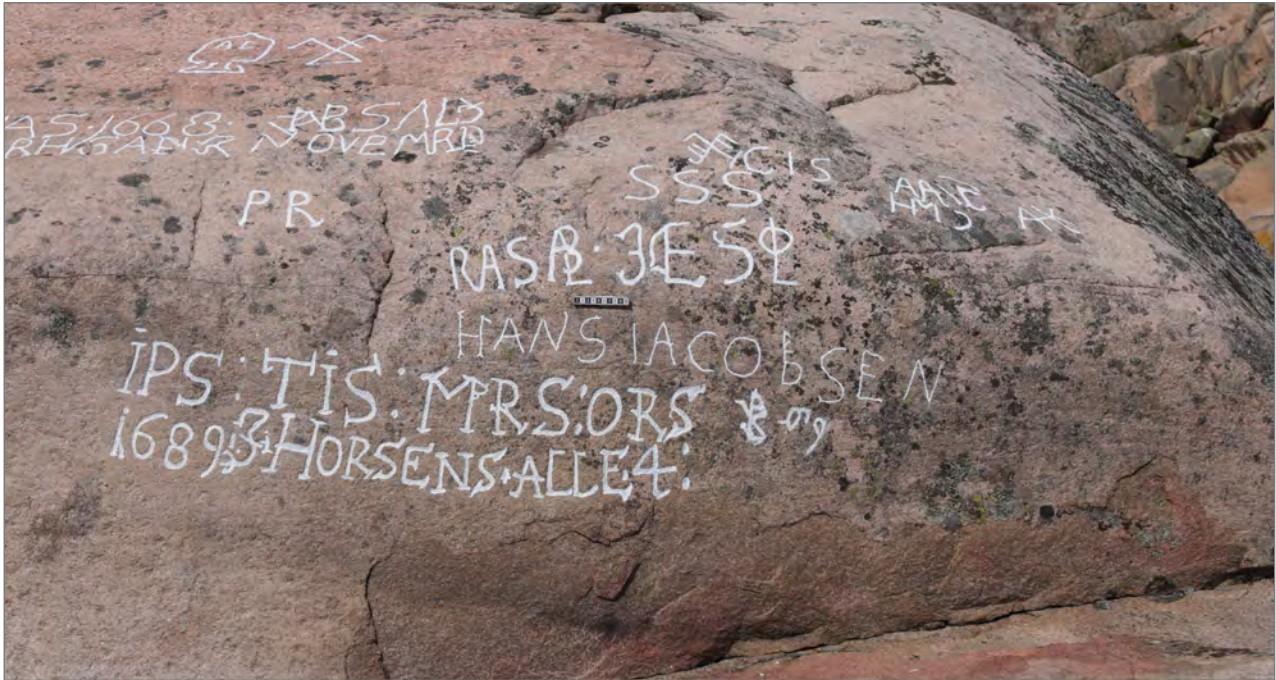
Id 740-741

Id 742-749

Id 750-761, 1111

id 762-764, 768-783

id 784-786

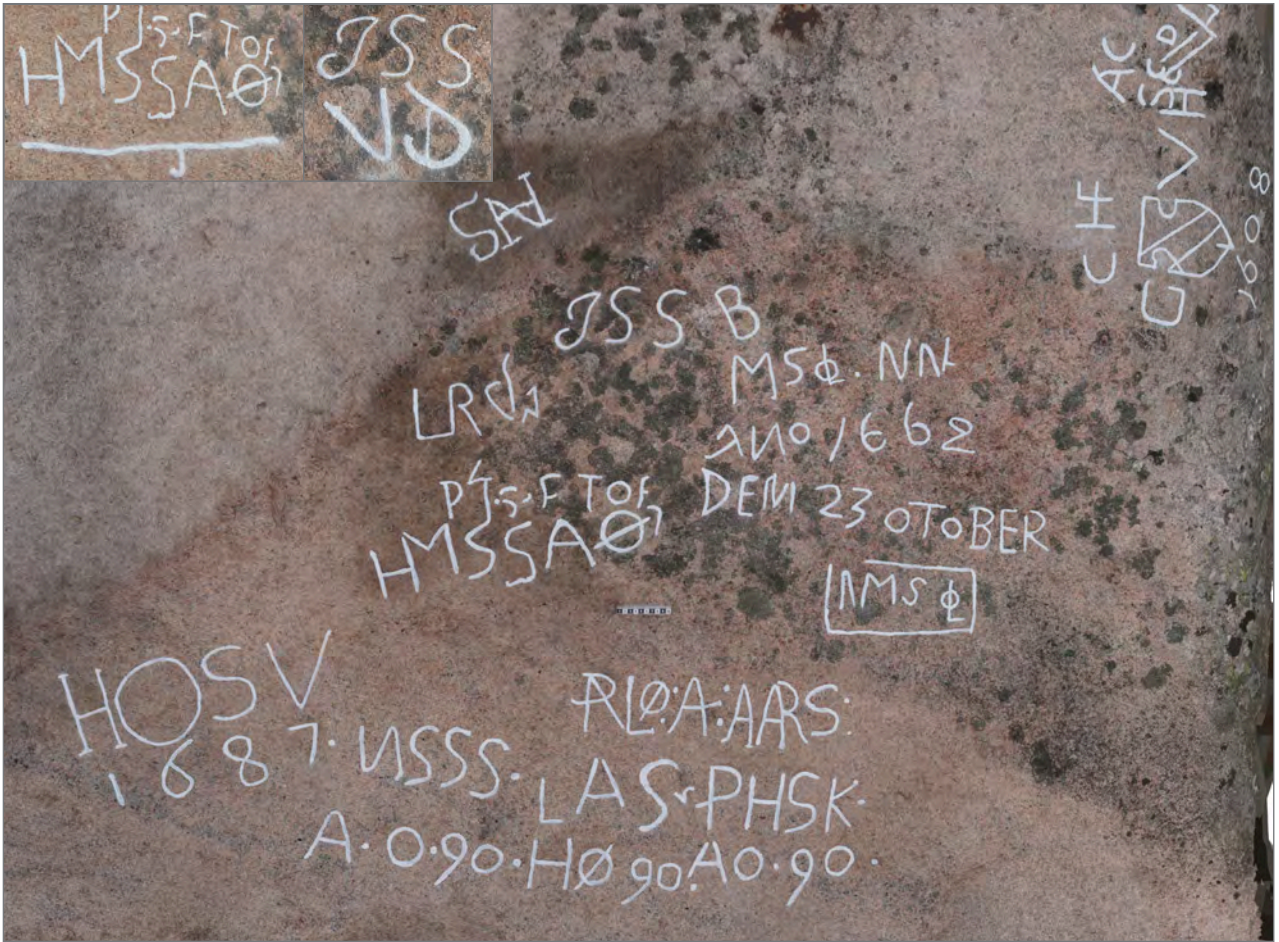
id 765-767

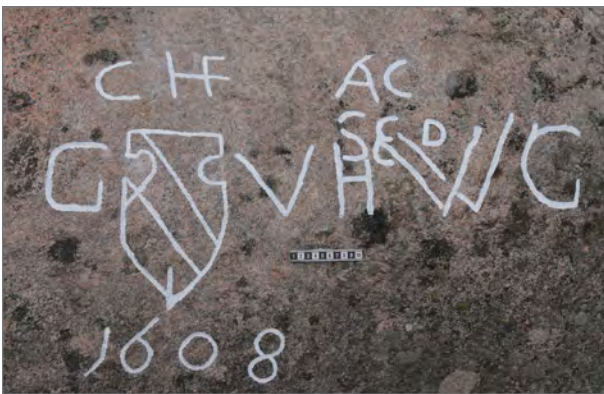
id 826-829

id 787

id 788-818, 1112-113

id 819-825

id 833-836

id 830-832

id 1115-1117

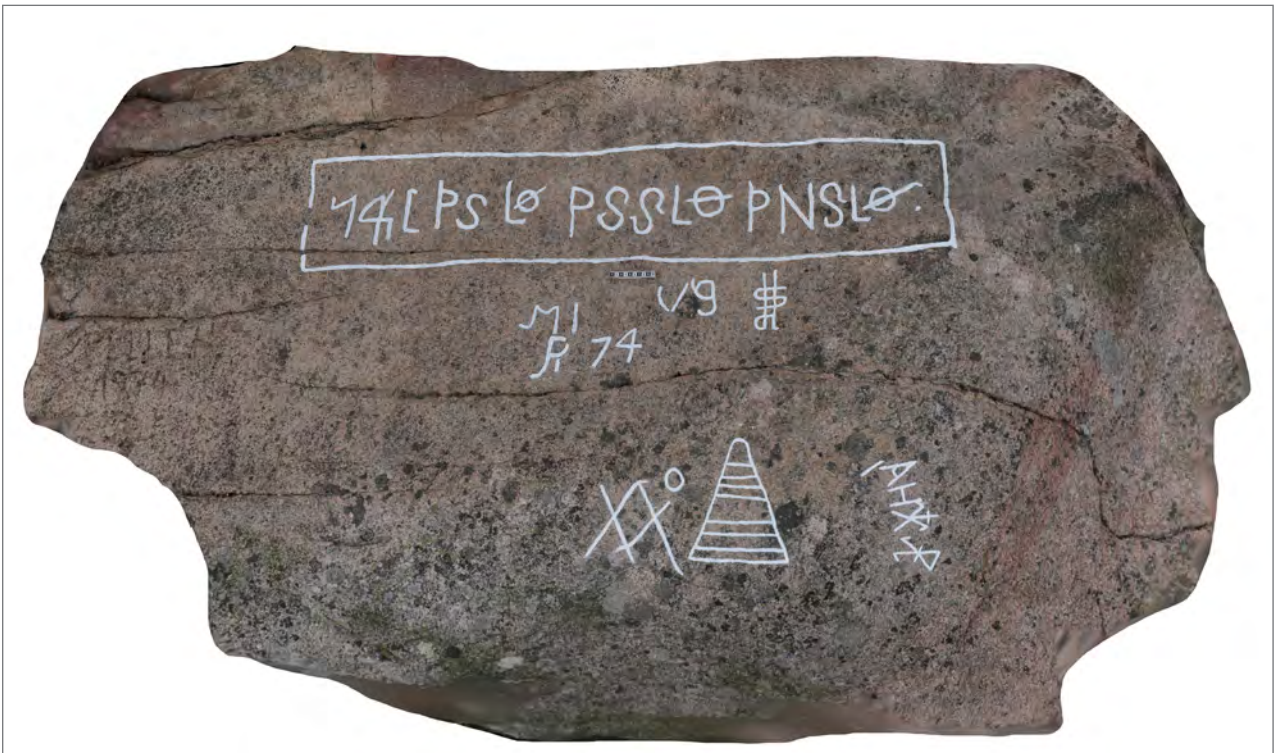
id 1114

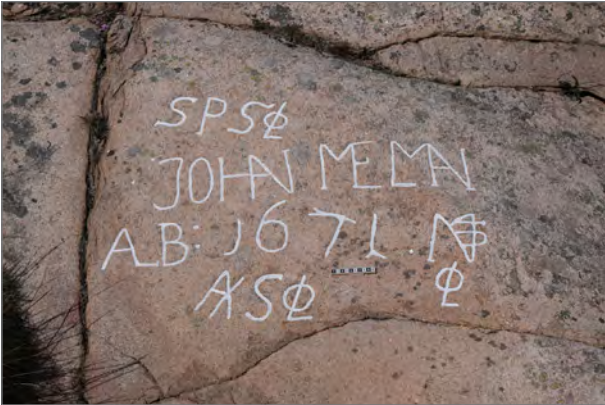
id 837-855

id 856-869

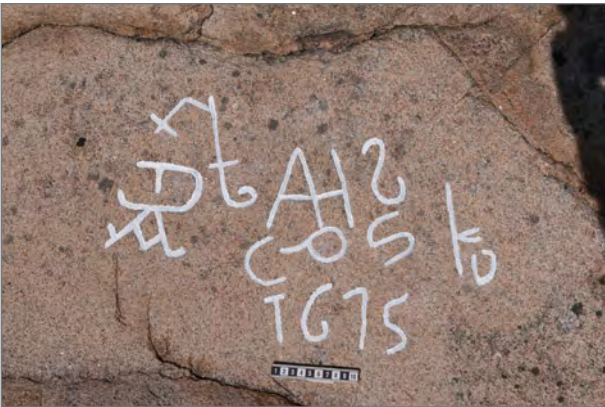
id 870-887

id 892-900

id 901-903

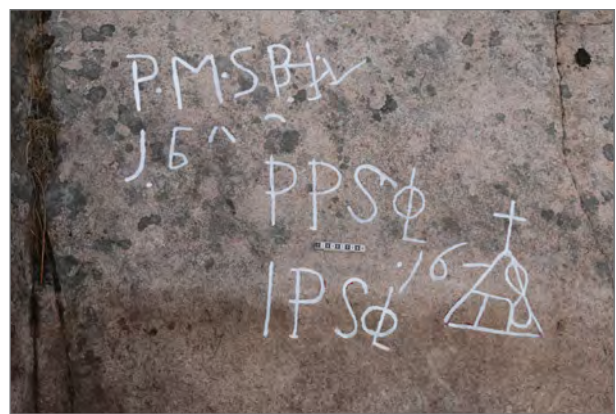
id 904-909

id 889-891

id 910-911

id 912-920

id 921-927

id 939-943

id 928-937, 944-945, 938, 1125-1127

id 947-951

id 938, 1125

Översikt södra delen av område 100

id 971-977, 1070

id 958-970, 1068-1070, 1120

id 982-991

id 992-993

id 978-981, 1119

id 994-997

id 1018-1024

id 995, 997-1017, 1020

id 1038-1066

id 1028-1037, 1022, 1118

id 1128

id 1025-1027, 1072, 1121-1123

id 1129

Karta över område 100 med platsen för härdens markerad.

Översikt över avsatsen där fynden gjordes, efter borttagning av kompostjord 2020-04-20. Foto Linnea Nordell.

Anläggning som tolkas som en härd, belägen i en klippskreva i avsatsens södra del. Foto Linnea Nordell.

Klippskrevan efter borttagning av anläggningen. Foto Linnea Nordell.

Tabell över ristningarna inom område 100

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
740	Initialer	G116	PT M
741	Bomärke	G116	
742	Bomärke		
743	Initialer		PNØ
744	Initialer	G117	PN
745	Bomärke	G117	
746	Initialer	G118	PN (samma som G117 fast spegelvänt)
747	Bomärke	G118	
748	Bomärke		
749	Initialer		P SSOB
750	Bomärke		
751	Sköld	G119	
752	Initialer	G119	AC
753	Initialer	G120	CAS
754	Årtal	G120	1668
755	Text	G120	AF
756	Ortnamn	G120	ARHVS
757	Initialer	G120	AP
758	Obestämd/svårtolkad	G120	
759	Initialer		ABSALD
760	Text		NOVEMRN
761	Initialer		PR
762	Bomärke	G121	
763	Initialer	G121	CIS
764	Initialer	G121	SSS
765	Initialer	G122	AA D
766	Initialer	G122	HMJ sammanlänkat
767	Initialer	G122	AHK sammanlänkat
768	Initialer	G123	RAS
769	Initialer	G123	ALB sammanlänkat
770	Initialer	G123	KES
771	Figur annan	G123	LØ sammanlänkat
772	Namn		HANS IACOBSEN

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
773	Initialer	G124	IPS
774	Årtal	G124	1689
775	Initialer	G124	TIS
776	Initialer	G124	MRS
777	Initialer	G124	ORS
778	Obestämd/svårtolkad	G124	
779	Ortnamn	G124	HORSENS
780	Text	G124	ALLE
781	Enstaka siffra	G124	4
782	Bomärke	G125	
783	Del av årtal	G125	69
784	Sköld	G126	Hjärtformad
785	Bomärke	G126	
786	Obestämd/svårtolkad		
787	Initialer		HNS sammanlänkat
788	Initialer	G195	JSS B
789	Initialer	G127	MS
790	Figur annan	G127	LØ sammanlänkat
791	Initialer	G128	NN
792	Text	G128	ANNO
793	Årtal	G128	1662
794	Text	G128	DEM 23 OTOBER
795	Initialer	G129	NMS
796	Figur annan	G129	LØ sammanlänkat
797	Figur annan	G129	Ram kring g129
798	Initialer	G130	AP sammanlänkat
799	Figur annan	G130	LØ
800	Enstaka bokstav	G130	A (ev. AF)
801	Ortnamn	G130	AARS
802	Initialer	G131	NSSS
803	Initialer	G131	LAS
804	Initialer	G131	PHSK
805	Initialer	G132	AO
806	Del av årtal	G132	90
807	Initialer	G132	HØ

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
808	Del av årtal	G132	90
809	Initialer	G132	AO
810	Del av årtal	G132	90
811	Initialer	G192	HOSV
812	Årtal	G192	1687
813	Initialer	G133	LR
814	Bomärke	G133	
815	Initialer	G134	PS
816	Bomärke	G134	
817	Initialer	G135	FTOF
818	Initialer	G135	HMSSAØ
819	Initialer		AC
820	Initialer	G136	CHF sammanlänkat
821	Heraldisk sköld	G136	
822	Initialer	G136	GV
823	Årtal	G136	1608
824	Initialer		SED
825	Initialer		HWG
826	Bomärke	G137	initialliknande (SL)
827	Årtal	G137	1645
828	Bomärke	G137	
829	Initialer	G137	PS
830	Bomärke	G138	
831	Initialer	G138	HW
832	Figur annan	G138	Ankare
833	Bomärke	G139	
834	Bomärke	G139	
835	Bomärke	G139	initialliknande (A)
836	Initialer	G139	ITS
837	Bomärke	G140	
838	Initialer	G140	HN
839	Initialer	G141	LHIP sammanlänkat
840	Årtal	G141	1602
841	Figur annan		Ankare
842	Initialer	G142	AMS sammanlänkat

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
843	Initialer	G142	NAS
844	Initialer	G142	GAS
845	Bomärke		
846	Bomärke	G143	
847	Initialer	G143	IL
848	Initialer	G144	AP sammanlänkat
849	Initialer	G144	WA sammanlänkat
850	Initialer	G144	LHIP
851	Enstaka siffra	G144	1
852	Ortnamn	G145	oddEn
853	Årtal	G145	1626
854	Initialer	G145	OL
855	Initialer		JM
856	Bomärke	G146	med hjärta
857	Årtal	G146	1699
858	Initialer		CAJ sammanlänkat
859	Initialer		AB sammanlänkat
860	Initialer		AAN sammanlänkat
861	Bomärke		
862	Bomärke	G147	
863	Initialer	G147	IB
864	Enstaka siffra	G147	5
865	Sköld	G148	
866	Bomärke	G148	
867	Bomärke	G148	
868	Bomärke	G148	initialliknande (A)
869	Årtal	G148	1548
870	Bomärke		
871	Initialer		VY
872	Del av årtal		74
873	Initialer		MIPI sammanlänkat
874	Figur annan	G149	Ram kring g149
875	Bomärke	G149	
876	Bomärke	G149	
877	Initialer	G149	LPS

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
878	Figur annan	G149	LØ
879	Initialer	G149	PSS
880	Figur annan	G149	LØ
881	Initialer	G149	PNS
882	Figur annan	G149	LØ
883	Bomärke		
884	Figur annan		Kummel
885	Initialer	G150	AH
886	Bomärke	G150	
887	Bomärke	G150	
889	Bomärke	G151	
890	Årtal	G151	1677
891	Figur annan	G151	
892	Initialer	G152	SPS
893	Figur annan	G152	LØ sammanlänkat
894	Namn	G152	JOHAN MELMAN
895	Initialer	G152	ALB sammanlänkat
896	Årtal	G152	1671
897	Bomärke	G152	initialliknande (NS)
898	Figur annan	G152	LØ sammanlänkat
899	Initialer	G152	AS
900	Figur annan	G152	LØ sammanlänkat
901	Enstaka bokstav	G153	A
902	Initialer	G153	NA
903	Initialer		PMS
904	Bomärke	G154	
905	Bomärke	G154	
906	Initialer	G154	AHS sammanlänkat
907	Initialer	G154	KOS
908	Årtal	G154	1675
909	Bomärke	G154	
910	Bomärke	G155	
911	Initialer	G155	HV
912	Initialer	G156	PMS

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
913	Initialer	G156	BHV sammanlänkat
914	Del av årtal	G156	16
915	Initialer	G156	PPS
916	Figur annan	G156	LØ sammanlänkat
917	Initialer	G156	IPS
918	Figur annan	G156	LØ sammanlänkat
919	Årtal	G156	1678
920	Bomärke	G156	
921	Bomärke	G157	
922	Bomärke	G157	
923	Bomärke	G157	
924	Sköld	G157	upp och ner
925	Bomärke	G157	
926	Initialer	G157	SM
927	Årtal	G157	1559
928	Bomärke	G158	
929	Initialer	G158	PNØ
930	Initialer	G158	PMN
931	Bomärke	G158	
932	Initialer	G158	MP
933	Bomärke	G158	
934	Initialer	G158	HM
935	Bomärke	G158	
936	Bomärke	G159	
937	Initialer	G159	NMS sammanlänkat
938	Initialer	G198	PLM sammanlänkat
939	Initialer	G160	AR
940	Initialer	G160	HNS
941	Bomärke	G160	
942	Initialer	G160	IP
943	Del av årtal	G160	84
944	Bomärke	G161	
945	Initialer	G161	NB
946	Bomärke	G162	
947	Bomärke	G162	

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
948	Del av årtal	G162	161(sexan spegelvänd)
949	Bomärke	G162	
950	Initialer	G162	PR
951	Del av årtal	G162	94
958	Bomärke		
959	Årtal		1553 (trean spegelvänd)
960	Initialer		ST
961	Bomärke	G164	
962	Initialer	G164	ØE
963	Initialer		AIS
964	Sköld	G165	
965	Bomärke	G165	
966	Initialer	G165	IB
967	Årtal	G165	1566
968	Sköld	G166	
969	Bomärke	G166	
970	Initialer	G166	NI
971	Namn	G167	TOHRIV(oklart)
972	Figur annan	G167	hjärta
973	Sköld	G167	ofullständig
974	Initialer	G167	IR
975	Initialer	G167	PPLI sammanlänkat
976	Sköld	G168	
977	Bomärke	G168	
978	Sköld	G169	
979	Bomärke	G169	
980	Initialer	G169	APL sammanläknat
981	Del av årtal	G169	96
982	Sköld	G170	
983	Initialer	G170	VA sammanlänkat
984	Årtal	G170	1664
985	Bomärke		
986	Bomärke	G171	
987	Initialer	G171	TK
988	Enstaka bokstav		E

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
989	Sköld		
990	Sköld	G172	
991	Bomärke	G172	
992	Sköld	G173	
993	Bomärke	G173	
994	Initialer	G174	HTF sammanlänkat
995	Initialer	G174	HB sammanlänkat
996	Initialer	G174	AH sammanlänkat
997	Initialer	G174	AN sammanlänkat
998	Bomärke	G175	
999	Ortnamn	G175	SKELSKØR
1000	Sköld	G175	
1001	Årtal	G175	1551
1002	Bomärke	G175	
1003	Initialer	G175	BB
1004	Bomärke	G175	
1005	Initialer	G175	OK
1006	Bomärke	G175	
1007	Initialer	G175	HA
1008	Bomärke	G175	
1009	Initialer	G175	IN
1010	Sköld	G176	
1011	Bomärke	G176	
1012	Initialer	G176	IT
1013	Bomärke	G177	
1014	Initialer	G177	MR
1015	Sköld	G178	
1016	Bomärke	G178	
1017	Enstaka bokstav	G178	O
1018	Bomärke		
1019	Bomärke		
1020	Initialer		NNS
1021	Bomärke		
1022	Bomärke		
1023	Sköld	G179	

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
1024	Bomärke	G179	
1025	Sköld	G180	
1026	Bomärke	G180	
1027	Del av årtal	G180	99
1028	Initialer	G181	NIS
1029	Figur annan	G181	LØ sammanlänkat
1030	Sköld	G182	
1031	Bomärke	G182	
1032	Initialer	G182	IP
1033	Bomärke	G183	
1034	Initialer	G183	CS
1035	Bomärke	G184	
1036	Initialer	G184	IC
1037	Del av årtal	G184	97
1038	Bomärke		
1039	Bomärke	G185	
1040	Initialer	G185	OPL
1041	Bomärke		
1042	Initialer		SMA sammanlänkat
1043	Bomärke		
1044	Initialer		ST
1045	Sköld	G186	
1046	Bomärke	G186	
1047	Sköld	G187	
1048	Bomärke	G187	
1049	Initialer	G187	PN
1050	Sköld	G188	
1051	Initialer	G188	HEL
1052	Initialer	G188	HA sammanlänkat
1053	Sköld	G189	
1054	Bomärke	G189	
1055	Initialer	G189	NM
1057	Del av årtal	G189	95
1058	Sköld	G190	
1059	Bomärke	G190	

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
1060	Del av årtal	G190	89
1061	Del av årtal	G190	96
1062	Initialer	G190	NK
1063	Sköld	G191	
1064	Bomärke	G191	
1065	Initialer	G191	MNS
1066	Del av årtal	G191	92
1068	Initialer		TE
1069	Enstaka bokstav		M
1070	Årtal		1566
1071	Årtal	G168	1611
1072	Initialer	G180	HRENSVI
1111	Initialer	G120	MA sammanlänkat
1112	Figur annan	G135	Streck med krok under
1113	Initialer	G195	VD
1114	Initialer		MN
1115	Årtal	G196	1660
1116	Initialer	G196	AN
1117	Bomärke	G196	
1118	Enstaka bokstav		P
1119	Bomärke		Initialliknade (AR)
1120	Årtal	G166	1556
1121	Sköld	G197	
1122	Enstaka siffra	G197	8
1123	Enstaka bokstav	G197	N
1124	Bomärke		
1125	Bomärke	G198	
1126	Bomärke	G199	
1127	Obestämd/svårtolkad	G199	Siffer- eller bokstavsliknande
1128	Initialer		MP sammanlänkat
1129	Initialer		MA eller NA sammanlänkat
1400	Enstaka bokstav	G189	P

Område 200 (L1969:7658)

Lars Strid

Topografi

Området är 53 x 7-9 meter stort (NV-SO) och är beläget på Hamnholmens sydvästsida, utmed hamnbassängen. Området är som högst i nordväst och sluttar sedan nedåt mot hamnbassängens mynning i sydost. Topografin i området kännetecknas av klipphyllor på olika nivåer, från vilka berget sedan sluttar brant ned mot vattnet.

I områdets nordvästra del finns en större klipphylla. Här finns ett inhak i öns topografi, med löst liggande stora block och stenar. Området vid hamnbassängens mynning är flackare med större sammanhängande hållar.

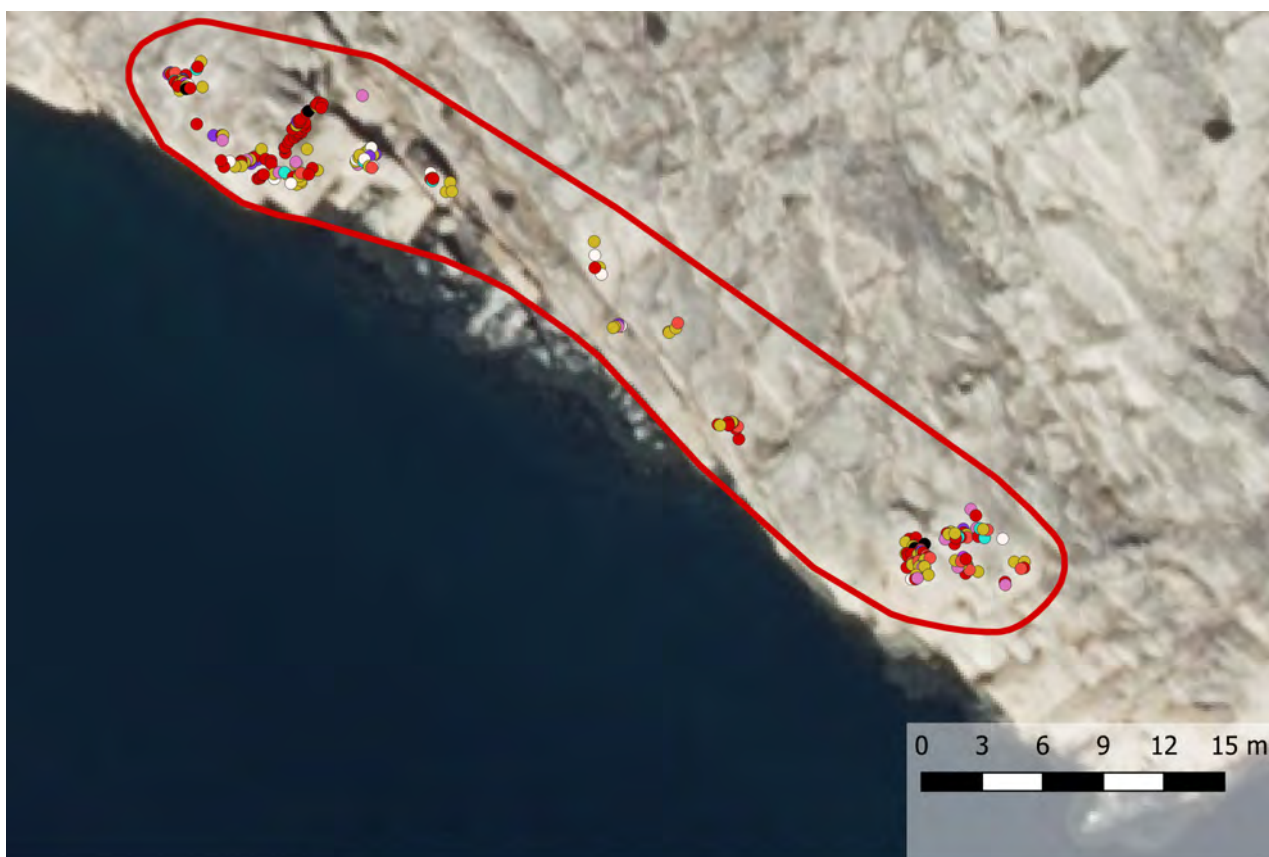
På klipphyllan och även på en mindre klipphylla direkt ovanför finns tydliga eldskador i berget. Ristningar har i bägge fallen skadats av eldandet, då delar av hållytan har försvunnit.

Lavpåväxten inom området var generellt kraftig, med undantag för enstaka klipphyllor i nordväst. Enstaka ristningar vid hamnbassängens mynning hade rester av tidigare imålning, med röd oljefärg.

Innehåll och teknik

Inom område 200 finns sammanlagt 260 ristningar: 78 initialer, 89 bomärken, 17 årtal, 20 del av årtal, 16 sköldar, 3 namn, 12 enstaka bokstäver, 1 enstaka siffra, 19 figurer och 5 obestämbara/svårtolkade ristningar.

De flesta av ristningarna samlar sig i två grupper. Den ena gruppen befinner sig i områdets nordvästra del ovan, nedan och på den stora klipphyllan. Det finns också ristningar på två friliggande klipphyllor nedanför den stora klipphyllan. Den andra gruppen befinner sig på ett antal plana hållar vid hamnbassängens mynning. Däremellan ligger fyra mindre grupper av ristningar, samtliga belägna på plana klipphyllor intill hamnbassängen.

● Bomärke	● Enstaka siffra	● Initialer	● Obestämd/svårtolkad	● Text
● Del av årtal	○ Figur annan	● Kompassros	● Ortnamn	● Årtal
● Enstaka bokstav	● Heraldisk sköld	● Namn	● Sköld	

Huggtekniken ger ett relativt enhetligt intryck. De flesta ristningar har en linjebredd på 0,5 – 1,0 cm och ett djup på 0,2 - 0,4 cm, och är tillverkade med redskap som ger både rundade och spetsvinklade tvärsnitt.

De enkla bomärkesristningarna på den vertikala ytan ovanför den stora klipphyllan har tillsammans med ristningarna i områdets nordvästra hörn de tunnaste linjerna. Ristningar med 1600-talsdateringar är generellt bredare än de med tidigare dateringar.

Bomärken

Inom området är bomärken den vanligaste ristningskategorin. Ensamliggande bomärken och bomärken grupperade ihop dominerar materialet, men bomärken som ristats ihop med initialer är också vanligt förekommande. Tolv av bomärkena ingår i en grupp av ristningar som omgärdas av en sköld. Åtta av bomärkena är grupperade med fullständiga årtalsristningar, där årtalen spänner mellan 1616 och 1642. Fjorton partiella årtal förekommer ihop med bomärkena, av dessa går nio på stilistiska grunder att hänföra till det sena 1500-talet, 1592 – 1598. Fyra hör förmodligen till 1600-talet, två definitivt då de utläses 610 och 167. Ett årtal är svårbedömt både till innehåll och datering.

De mest utmärkande bomärkena inom området är de som ristats på en vertikal håll direkt ovanför den stora avsatsen. De här bomärkena är relativt enkla till sin form. Bomärkena saknar helt bokstavsliknande element i sitt utförande. Vidare förekommer bara två initialristningar på den vertikala ytan. Ett MH i anslutning till ett bomärke och ett ytterligare en friliggande initial, AIN. Ett av bomärkena är omgärdat av en sköld. I övrigt förekommer bara rena bomärken på ytan. Den enkla formen på bomärkena och den nästan totala avsaknaden av andra element, såsom initialer och årtal pekar mot en äldre datering för den här gruppen med bomärken. Förmodligen är de här bomärkena några av de äldsta på Hamnholmarna och en datering till 1400-talet eller tidigt 1500-tal är trolig.

Initialer

Initialristningar är den näst vanligaste kategorin. Av totalt 78 initialer är 13 av den på Hamnholmarna vanligt förekommande trebokstavskombinationen som slutar med ett S, där föregående bokstäver utgörs av första

bokstaven i det egna namnet följt av första bokstaven i faderns namn. Detta är det gängse skandinaviska sättet att skapa namn och skriva initialer som varit i bruk fram till sekelskiftet 1900 (Lundin, Nordell & Strid 2015:38). Tjugofem av initialerna är sammanlänkade och uppvisar ett monogramliknande utseende. Totalt nio av initialerna befinner sig i tre grupper med andra initialer, med tre initialer per grupp. Tre personer är en trolig storlek på en besättning på en medelstor skuta som seglade mellan Danmark och Norge under ristningsperioden (Stoklund 1972:194).

Två av initialristningarna slutar med ett D, som skulle kunna stå för datter/dotter. Spännande nog så tillhör de samma grupp med initialer, omgärdade av en sköld. Initialerna är MLD och BLD. Detta antyder att det rör sig om två systrar, då deras fars namn börjat med samma bokstav - L. Varför dessa två systrar varit på Hamnholmarna är svårt att sia om. Kanske är de två kvinnor på resa. De skulle också kunna vara delägare i en skuta. Stoklund återger ägarförhållanden på ett antal Læsøskutor. På tre av dem, Sankt Jacob, Engel Gabriel och en inte namngiven skuta, finns kvinnliga delägare (Stoklund 1972:187).

Årtal

Inom området finns 16 fullständiga årtal. Av dessa ligger sju inom området vid hamninloppet, en på en ensamliggande klippavsats och resterande på och kring den stora avsatsen i nordväst. Samtliga fullständiga årtal hör till 1600-talet och spänner mellan 1613 och 1686. 13 av 16 årtal ligger mellan 1613 och 1642. Därefter sker ett glapp fram till 1670, med ytterligare ristningar 1681 och 1686. Värt att notera är att inte mindre än tre ristningar är gjorda år 1642.

Utöver de fullständiga årtalen finns 17 delar av årtal. Utifrån utseendet på siffrorna och hur årtalsdelarna kombinerats med andra ristningar bedöms nio årtalsdelar höra hemma i 1500-talet. Det gäller en ristning från 92, fyra från 94, en från 96 och två från 98. På samma bedömningsgrunder anses sju höra till 1600-talet. Ett årtal, 68 eller 89 beroende på betraktningvinkel, är svårplacerat.

Namn

Tre personnamn förekommer inom området. IØRGEN HAARD är inristat på ytan intill hamnbassängens mynning. Namnet är ristat ihop med ett bomärke och en del av ett årtal, 94, som kan antas tillhöra 1500-talets slut. OLVF NØRVP och IØRE HVID ligger på samma håll i områdets absoluta nordvästra hörn. IØRE HVID är ristat ihop med ett bomärke och initialen IS, som båda omramas av en sköld. Till gruppen hör också årtalet 96, vilket även i det här fallet leder till en förmodad datering till sent 1500-tal. OLVF NØRVP är svårare att datera, då det grupperat med namnet bara förekommer ett bomärke. Det är mycket svårt att försöka hitta de namngivna individerna. Ingen av dem har en ort kopplad till sig. Det finns emellertid en Oluf Christensen Nørup som var verksam som kaplan i Ebeltoft 1649. Han blev sedan sockenpräst i Tirstrup och Fuglslev, på Djursland på Jylland och verkade där fram till sin död 1672. (sagaen.dk 2022, [tirstrup-fuglslev-hyllested-rosmus-sogn](https://tirstrup-fuglslev-hyllested-rosmus-sogn.dk) 2022) Det var vanligt att präster reste mycket vid den här tiden, exempelvis i samband med studier eller kyrkomöten (muntligt meddelande Tomas Brandt, Bohusläns museum 2021). Det är inte omöjligt att tänka sig att Oluf passerat Hamnholmarna på en sådan resa.

Figurer

En återkommande figur bland de maritima ristningarna i Bohuslän är ett O som genomkorsas av ett L. Figuren förekommer oftast direkt efter initialer. Detta har givit upphov till teorin om att figuren inte är ett bomärke eller ett monogram, utan en symbol eller förkortning för något särskilt, kanske en ort eller en plats. En teori är att det rör sig om den danska ön Læsø utanför Jyllands nordöstra kust. Ibland står bokstäverna LØ tillsammans med initialerna. Inom området förekommer figuren fem gånger, alla utom en i kombination med initialer och andra ristningar. Bokstäverna LØ förekommer fyra gånger, samtliga i kombination med initialer.

Kvarnspel

På en låg klipphylla direkt ovanför de ristade hållarna intill hamnmynningen finns en för Bohuslän unik ristning. Ristningen består av tre koncentriskvaadrater. Från mitten av varje sida på den yttersta kvadraten går en linje som korsar den mittersta kvadraten och anslu-

ter till mitten på sidan av den innersta kvadraten. Det här rör sig med största sannolikhet om ett spelbräde för kvarn. Hyllan som kvarnspelet är ristat på lämpar sig väl att sitta på när man spelar ett parti. Kvarn är ett spel med gamla anor. Kvarnspel är vanligt förekommande på horisontella ytor exempelvis i medeltida kyrkor. På Regalskeppet Wasa, som sjönk år 1624, fanns ett kvarnspel ristat i locket till en trätunna (Lindblom 2013).

Ristningar som återkommer på flera ställen

På hällytan intill hamnens mynning finns en två intressanta bomärken med tillhörande årtal. Bomärkena är identiska, sänär som på att korset på den övre halvan av bomärket vänder sig åt höger på det ena och vänster på det andra. Den nedre delen av bomärket innehåller initialerna ES. Bägge bomärkena är daterade till 1642. Att spegelvända hela eller delar av bomärket var vanligt och förändrade inte bomärkets betydelse (Skånberg 2003:21). Det är därmed troligt att personen bakom bomärket besökt Hamnholmarna två gånger under samma år. Stoklunds redovisning av Læsøkeppares besök i Bohuslän för att lasta timmer (Stoklund 1972:161), visar att både två och tre besök på Bohuskusten under en säsong hörde till vanligheterna.

Referenser

- Lindblom, Irene. 2013. *Märkta föremål från Vasa*. Inventering av bomärken och andra märkningar på föremål från regalskeppet Vasa, daterad 2013-05-29.
- Skånberg, Tuve. 2003. *Från fornkyrklig dopliturgi till allmogens bomärken*. Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis 45. Lunds universitets kyrkohistoriska arkiv. Lund.
- Stoklund, Bjarne. 1972. *Tømmerskuderne fra Læsø. Årbog 1972. Handels- og søfartsmuseet på Kronborg*. Selskabet Handels- og søfartsmuseets venner. Helsingør.

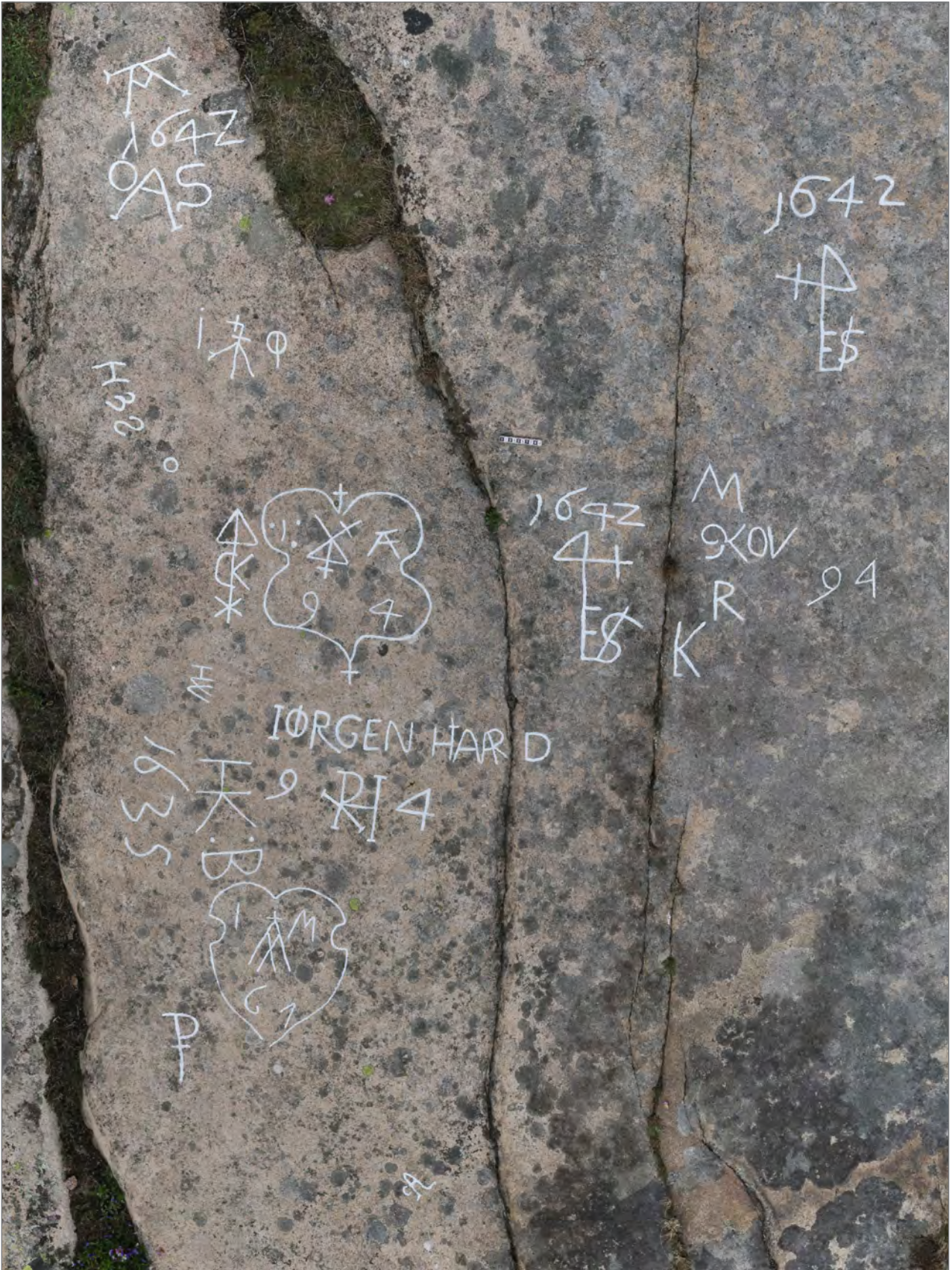
Digitala källor

- Om Oluf Christiansen Nørup: <https://www.tirstrup-fuglslev-hyllested-rosmus-sogn.dk/om-kirkerne/tirstrup-kirke>, hämtat 2022-12-01 och <http://sagaen.dk/1597.html>, hämtat 2022-12-01.

Bildkatalog område 200

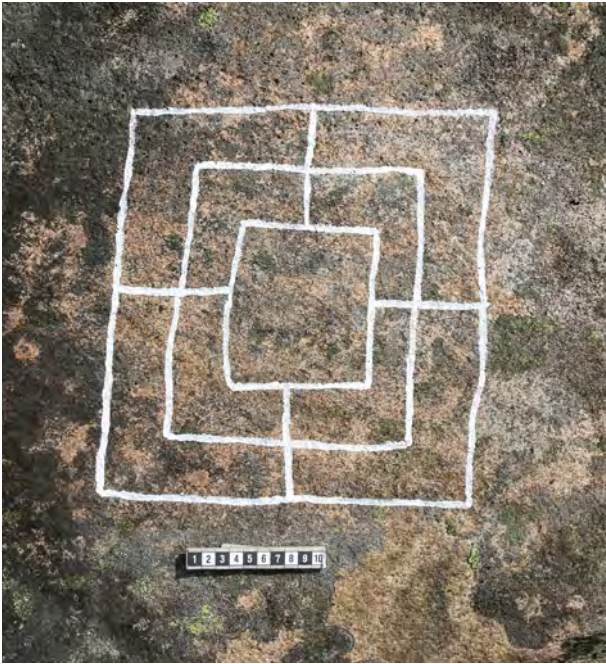
Översikt sydöstra delen av område 200.

id 1140-1173, 1395

id 1174-1216

id 1133

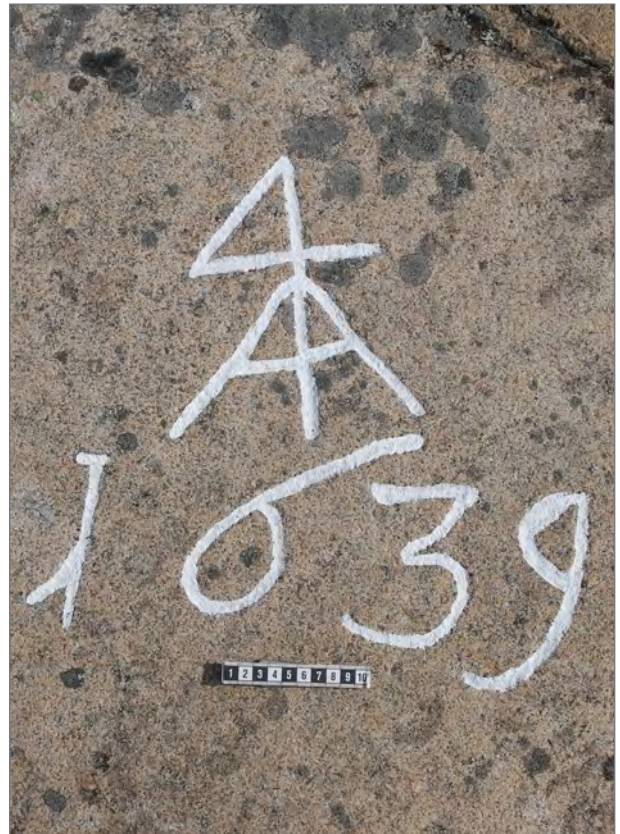
id 1136-1137

id 1134

id 1135

id 1138-1139

id 1217

id 1221-1227

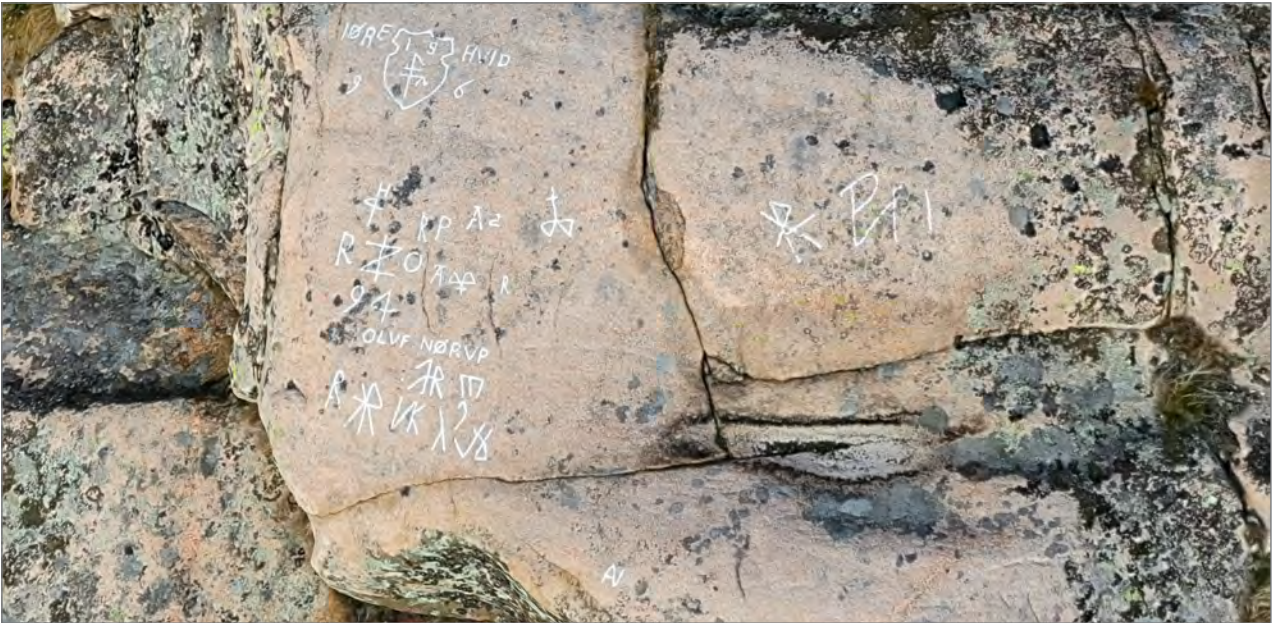
id 1218

id 1221-1227

id 1219-1220

Översikt nordvästra delen av område 200.

id 1236-1256

id 1231-1235

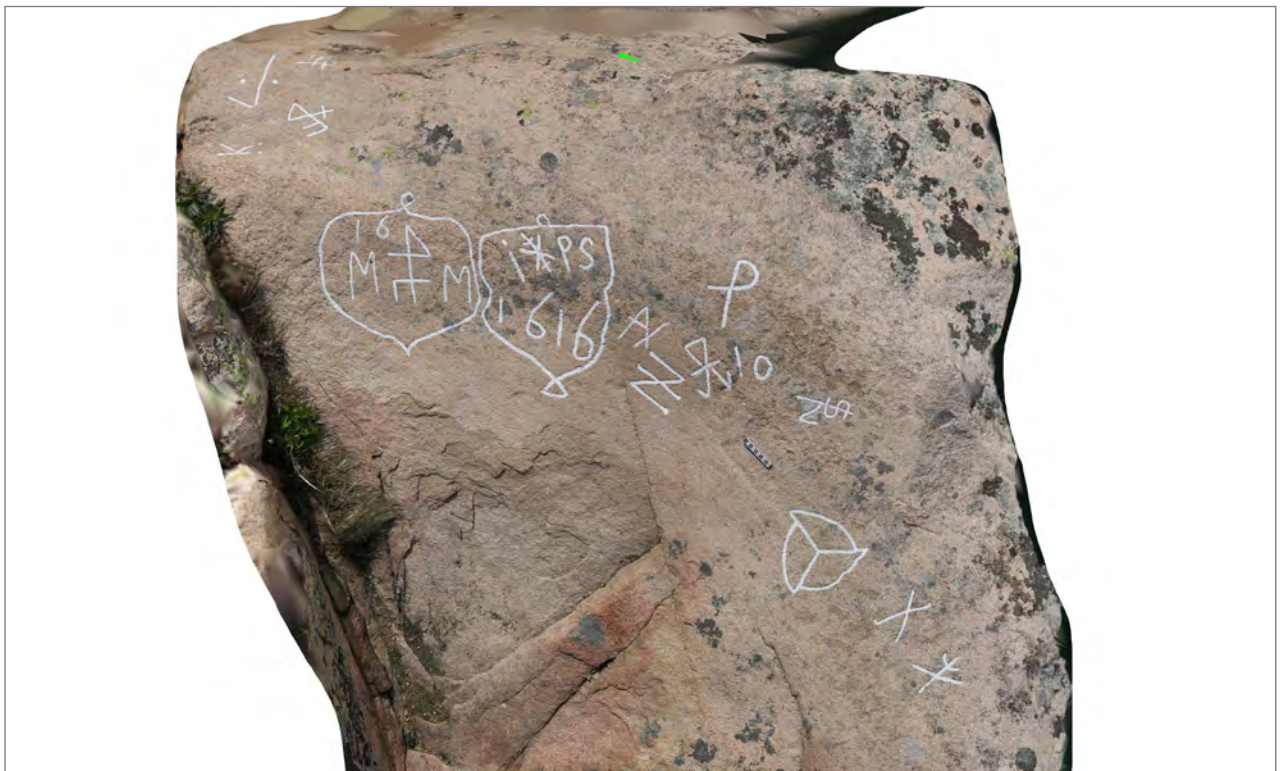
id 1257

id 1279-1282

id 1258-1261

id 1262-1278

Översikt vid avsatsen i den nordvästra delen av område 200.

id 1283

id 1284-1287

id 1288-1289

id 1290-1292

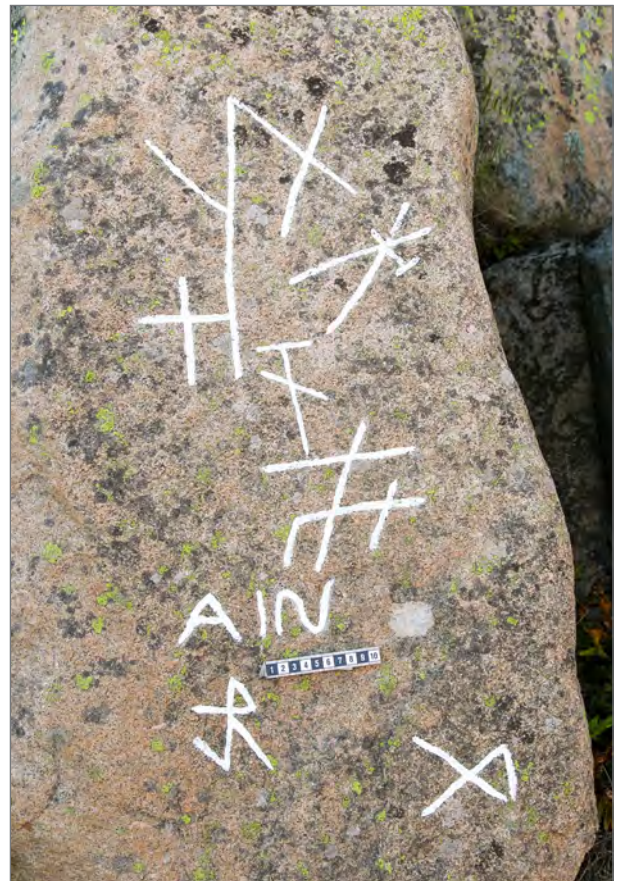
id 1306-1307

id 1293-1298

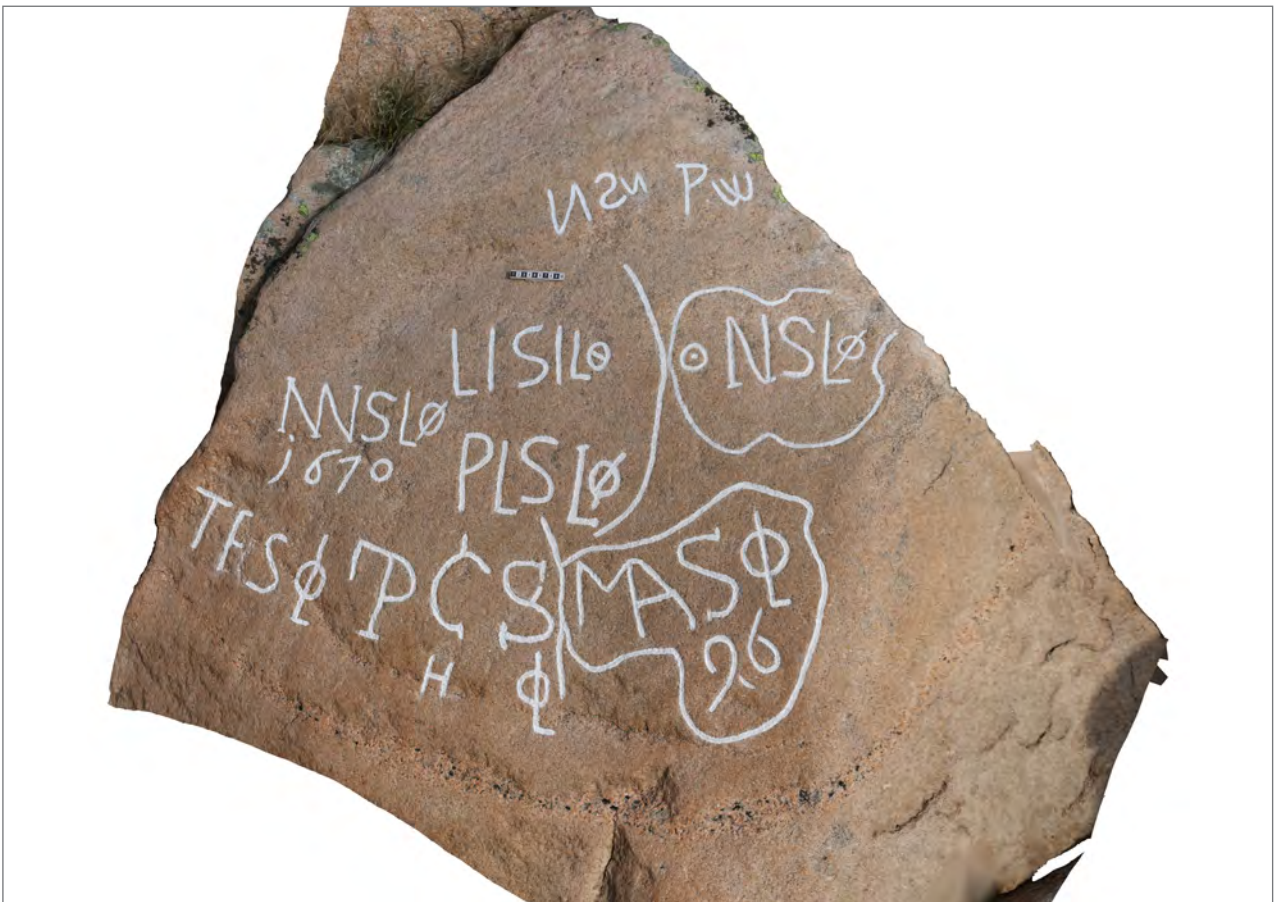
id 1299-1305

id 1308-1313, 1376

id 1314-1337, 1370-1371

id 1338-1360

id 1361-1369

id 1372-1375

id 1377-1385

id 1386-1389

id 1390

Tabell över ristningarna inom område 200

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
1133	Figur annan		Kvarnspel
1134	Initialer		LPS
1135	Initialer		IH eller möjligen JH
1136	Bomärke	G203	
1137	Del av årtal	G203	167
1138	Bomärke	G204	
1139	Årtal	G204	1639
1140	Initialer		CA
1141	Bomärke		Initialliknade
1142	Sköld	G205	
1143	Initialer	G205	IM
1144	Bomärke	G205	
1145	Del av årtal	G205	61
1146	Initialer	G206	HK sammanlänkat : B
1147	Årtal	G206	1635
1148	Initialer		HW sammanlänkat
1149	Namn	G207	IØRGEN HAARD
1150	Del av årtal	G207	94
1151	Bomärke	G207	Initialliknande
1152	Sköld	G208	
1153	Bomärke	G208	
1154	Initialer	G208	AF
1155	Enstaka bokstav	G208	I
1156	Del av årtal	G208	94
1157	Bomärke		CK invävt
1158	Enstaka bokstav		O
1159	Initialer	G209	HS
1160	Bomärke	G209	
1161	Bomärke	G210	Bokstavsliknande
1162	Årtal	G210	1642
1163	Initialer	G210	OAS
1164	Bomärke	G211	
1165	Initialer	G211	IØ

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
1166	Årtal	G212	1642
1167	Bomärke	G212	
1168	Årtal	G213	1642
1169	Bomärke	G213	
1170	Enstaka bokstav		M
1171	Enstaka bokstav		R
1172	Enstaka bokstav		K
1173	Del av årtal		94
1174	Del av årtal	G214	610
1175	Bomärke	G214	Bokstavsliknande
1176	Initialer	G214	GK
1177	Bomärke		
1178	Bomärke	G215	
1179	Initialer	G215	PR
1180	Obestämd/svårtolkad		
1181	Obestämd/svårtolkad		
1182	Del av årtal	G216	68 eller 89
1183	Bomärke	G216	
1184	Initialer	G217	CCS
1185	Bomärke	G217	
1186	Årtal	G217	1637
1187	Del av årtal	G218	92
1188	Bomärke	G218	
1189	Bomärke	G219	
1190	Initialer	G219	VD
1191	Sköld	G220	
1192	Initialer	G220	NR
1193	Bomärke	G220	
1194	Del av årtal	G220	94
1195	Bomärke	G221	
1196	Del av årtal	G221	98
1197	Bomärke	G221	
1198	Initialer	G221	CP
1199	Sköld	G222	
1200	Bomärke	G222	

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
1201	Del av årtal	G222	98
1202	Initialer	G222	IC
1203	Enstaka bokstav		O
1204	Sköld	G223	
1205	Bomärke	G223	
1206	Initialer	G223	EL
1207	Del av årtal	G223	94
1208	Initialer		BH
1209	Figur annan	G224	Rektangel
1210	Årtal	G224	1613
1211	Initialer	G224	MB
1212	Initialer		HN
1213	Figur annan		Rektangel
1214	Initialer	G225	PIS
1215	Bomärke	G225	Initialliknande
1216	Årtal	G225	1617
1217	Initialer		MS
1218	Figur annan		Oval med utskott
1219	Initialer		MPS
1220	Figur annan		Rektangel med kryss
1221	Initialer	G226	AOS
1222	Bomärke	G226	Initialliknande, YL
1223	Figur annan	G226	LØ sammanlänkat
1224	Sköld	G226	
1225	Årtal	G226	1641
1226	Initialer	G226	BLD
1227	Initialer	G226	MLD
1228	Enstaka bokstav	G227	I
1229	Initialer	G227	PN bomärkesliknande
1230	Bomärke	G227	
1231	Namn	G228	IØRE HVID
1232	Sköld	G228	
1233	Initialer	G228	IS
1234	Bomärke	G228	
1235	Del av årtal	G228	96

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
1236	Bomärke		
1237	Enstaka bokstav		A
1238	Enstaka siffra		2
1239	Initialer		RP
1240	Enstaka bokstav		H
1241	Bomärke		
1242	Bomärke	G229	
1243	Initialer	G229	RO
1244	Del av årtal	G229	94
1245	Bomärke	G230	
1246	Initialer	G230	AR
1247	Namn	G231	OLUF NØRVP
1248	Bomärke	G231	Initialliknande
1249	Figur annan		
1250	Initialer		AR
1251	Bomärke		
1252	Initialer		NK
1253	Obestämd/svårtolkad		
1254	Obestämd/svårtolkad		
1255	Bomärke		
1256	Initialer		AN
1257	Bomärke		
1258	Sköld	G232	
1259	Bomärke	G232	
1260	Initialer	G232	SM
1261	Årtal	G232	1616
1262	Sköld	G233	
1263	Del av årtal	G233	16
1264	Initialer	G233	MM
1265	Bomärke	G233	
1266	Sköld	G234	
1267	Bomärke	G234	
1268	Initialer	G234	IPS
1269	Årtal	G234	1616
1270	Initialer		AV? Bomärkesliknande

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
1271	Bomärke		
1272	Bomärke		
1273	Del av årtal		10
1274	Initialer		P?
1275	Initialer		SN Bomärkesliknande
1276	Figur annan		
1277	Bomärke		
1278	Bomärke		
1279	Initialer		IK?
1280	Bomärke		
1281	Bomärke		
1282	Bomärke		
1283	Årtal		1653
1284	Bomärke		
1285	Bomärke		
1286	Bomärke		
1287	Bomärke		
1288	Bomärke		
1289	Bomärke		Ett eller flera bomärken?
1290	Bomärke		
1291	Bomärke		
1292	Bomärke		
1293	Bomärke		
1294	Bomärke		
1295	Bomärke		
1296	Bomärke		
1297	Bomärke		
1298	Bomärke		
1299	Bomärke		
1300	Initialer		MH
1301	Bomärke		
1302	Sköld	G235	
1303	Bomärke	G235	
1304	Bomärke		
1305	Bomärke		

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
1306	Bomärke		
1307	Obestämd/svårtolkad		
1308	Bomärke		
1309	Bomärke		
1310	Bomärke		
1311	Initialer		AIN
1312	Bomärke		
1313	Bomärke		
1314	Figur annan	G236	
1315	Initialer	G236	PPB
1316	Årtal	G236	1686
1317	Initialer		MH
1318	Enstaka bokstav		P
1319	Initialer	G237	ACSF
1320	Årtal	G237	1681
1321	Initialer		TS
1322	Sköld	G238	
1323	Initialer	G238	RI
1324	Bomärke	G238	
1325	Initialer	G239	AB
1326	Initialer	G239	PL
1327	Figur annan	G239	LØ sammanlänkat?
1328	Initialer	G239	GA
1329	Årtal	G239	1641
1330	Initialer		NBSLA
1331	Initialer		AJ
1332	Initialer		VP
1333	Initialer		AE
1334	Initialer	G248	STP D
1335	Initialer	G240	CPS
1336	Del av årtal	G240	02
1337	Bomärke		
1338	Initialer		NSN
1339	Initialer		PW
1340	Sköld	G241	

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
1341	Initialer	G241	ONS
1342	Figur annan	G241	LØ
1343	Initialer	G242	LISI
1344	Figur annan	G242	LØ
1345	Initialer	G243	PLS
1346	Figur annan	G243	LØ
1347	Sköld	G243	
1348	Initialer	G244	NNS
1349	Figur annan	G244	LØ
1350	Årtal	G244	1670
1351	Initialer	G245	TFS
1352	Figur annan	G245	LØ sammanlänkat
1353	Initialer		TP
1354	Initialer		CS
1355	Enstaka bokstav		H
1356	Figur annan		LØ sammanlänkat
1357	Sköld	G246	
1358	Initialer	G246	MAS
1359	Figur annan	G246	LØ sammanlänkat
1360	Del av årtal	G246	96
1361	Figur annan		
1362	Sköld	G247	
1363	Årtal	G247	1622
1364	Bomärke	G247	
1365	Enstaka bokstav	G247	N spegelvänt
1366	Bomärke	G247	
1367	Initialer		IS sammanlänkat
1368	Initialer		AAG
1369	Initialer		NMP sammanlänkat
1370	Bomärke	G248	
1371	Figur annan		
1372	Bomärke	G249	
1373	Bomärke	G249	
1374	Bomärke	G249	
1375	Bomärke	G249	

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
1376	Bomärke		
1377	Bomärke		
1378	Bomärke		
1379	Del av årtal		00. Skulle kunna vara initialer
1380	Bomärke		
1381	Initialer		HK
1382	Bomärke		
1383	Bomärke		
1384	Bomärke		
1385	Initialer		MØ
1386	Initialer	G250	PL
1387	Initialer	G250	LRS
1388	Initialer	G250	PLR
1389	Del av årtal	G250	75
1390	Bomärke		
1391	Initialer	G247	IA Bomärkesliknande
1395	Initialer		SKOV, SK sammanlänkat

Område 300 (L2022:10692)

Linnea Nordell

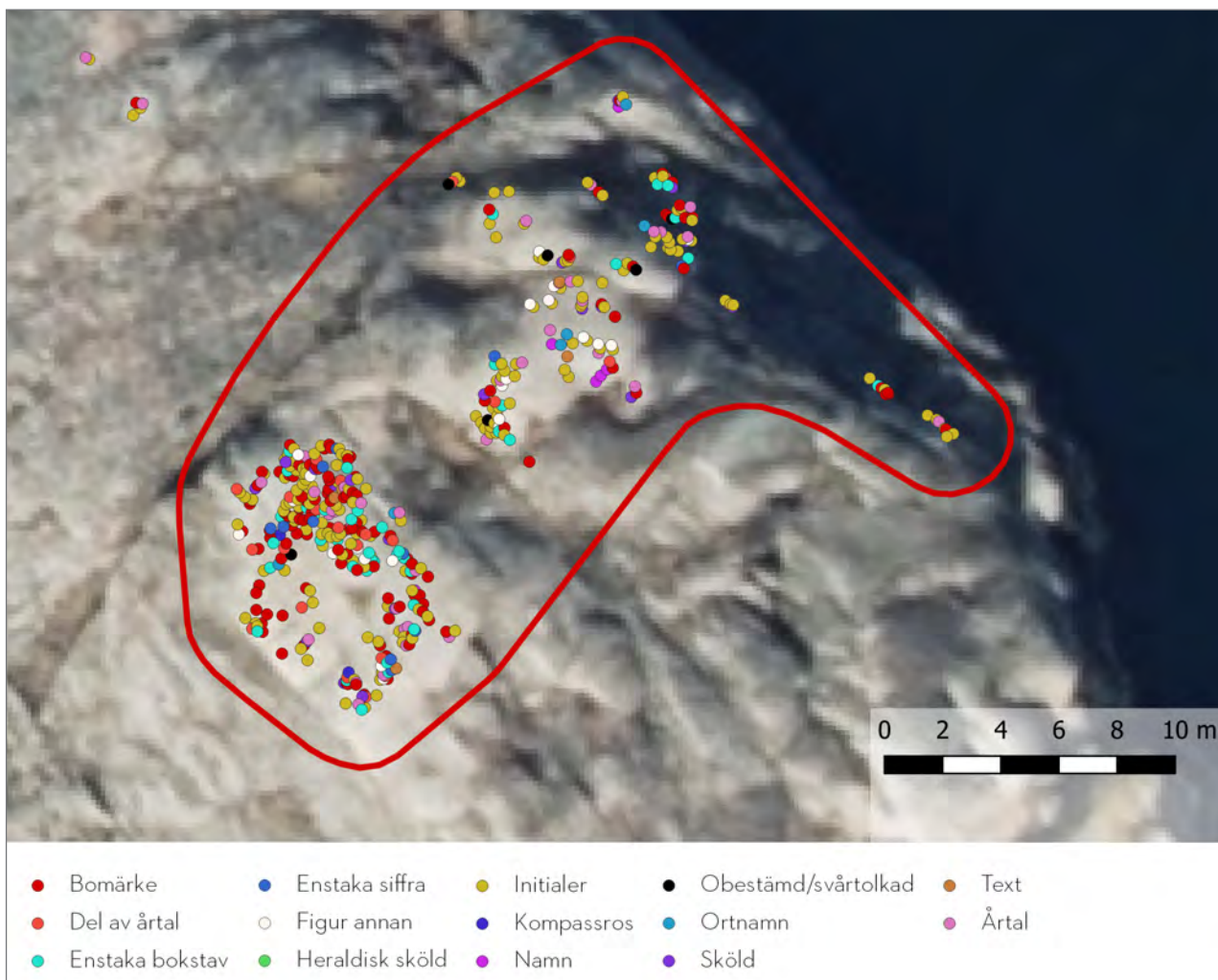
Topografi

Området är 26 x 12-20 m stort (SV-NO, bredast i NO) och är beläget på ett bergskrön och i en nordostsluttning utmed hamnbassängen på Skutholmens östra sida. Berget sluttar relativt brant mot hamnbassängen på de flesta ställen. Mitt i området finns ett planare parti med ett vattenfyllt hållkar och omkringliggande gräs- och ljungväxtlighet.

Bergsytan är extremt ojämn, i synnerhet i sydväst. Detta beror delvis på vädererosion, som på bergskrönet har inneburit bergsytan släppt i stora sjok, s.k. exfoliering. Denna exfoliering har synbart skadat ristningarna. Dock är graniten i detta område också mycket grovkornig med stora kristaller och en viss inblandning av kvarts, vilket bidrar till bergsyntans grova och ojämna karaktär.

Utmed hamnbassängen i nordost är berget inte lika grovt i sin struktur. Merparten av ristningarna ligger på de närmast vertikala hållarna som kantar hamnbassängen, och är väl synliga från havet.

Många ristningar inom detta område har varit målade under 1970 - 1990-talen och oljefärg i olika nyanser i lager på lager har observerats i samband med dokumentationen. Det finns tecken på att de många lagren oljefärg har bidragit till ökad vittring av ristningarna, detta gäller i synnerhet i den sydvästra delen av området. Så mycket som möjligt av den gamla färgen avlägsnats under arbetets gång. Epoxy-färgen i några av ristningarna vid hamnbassängen var mycket svår att avlägsna, eftersom den bundit sig fast hårt i berget. Vi valde därför att inte ta bort denna färg, för att inte riskera att skada ristningarna. Denna färg tycks dock inte ha bidragit till ökad vittring på samma sätt som oljefärgen.

Innehåll och teknik

Inom område 300 finns sammanlagt 469 ristningar: 165 initialer, 120 bomärken, 38 årtal, 22 del av årtal, 2 kompassrosor, 20 sköldar, 6 namn, 6 ortnamn, 5 texter, 41 enstaka bokstäver, 12 enstaka siffror, 23 övriga figurer och 6 obestämda/svårtolkade figurer.

Området har flest ristningar på Hamnholmarna. Ristningarna ligger mycket tätt, i synnerhet i sydväst, där det också är svårare att urskilja grupper med ristningar. Merparten av ristningarna inom området är djupt huggna med ett rundat tvärsnitt. Ristningsbredden varierar mellan 0,5 - 2 cm. Ristningarna är djupare och kraftigare än inom andra områden på Hamnholmarna, vilket tros vara en effekt av att bergytan är så ojämn och grov inom i den sydvästra delen av detta område. Man behövde rista djupare och större för att ristningen skulle synas. Bergsytan bedöms alltså ha varit ojämn och grov redan vid den tiden då ristningarna utfördes.

Initialer

Initialer är den vanligaste kategorin både inom området. Initialerna är ofta en kombination av tre bokstäver, där första bokstaven står för förnamnet, andra för faderns förnamn och tredje bokstaven för -sen, -søn eller -son. Detta är det gängse skandinaviska sättet att skapa namn och skriva initialer som varit i bruk fram till sekelskiftet 1900 (Lundin, Nordell & Strid 2015:38). Inom området finns inga exempel på varianten där sista bokstaven skulle kunna stå för -datter eller -dotter.

I många fall är initialerna sammanlänkade, ibland till monogramliknade symboler och ibland i kombination med bomärken. Vi kan också observera längre rader eller grupper med initialer, vilket skulle kunna vara två eller flera personer som ristat tillsammans. I några fall återkommer samma bokstavsändelser i slutet av en rad med initialer. Det rör sig om SB, LK/ILK, SL och MS. Detta skulle kunna vara förkortningar för ortnamn, se också nedan under rubriken Figurer.

Bomärken

Bomärkena är den näst största kategorin av ristningar inom området. Bomärkena förekommer ensamliggande, men oftast tillsammans med initialer: antingen har initialerna grupperats kring bomärket eller är bomärket och initialerna sammanflätade till ett monogram-

liknande utseende. I vissa fall omramas kompositionen av en sköld. Inom detta område förekommer bomärken främst tillsammans med årtal från 1500-talet och fram till 1640-talet. Från 1650- och 1660-talet finns enstaka exempel, men efter 1668 finns inga årtal i kombination med bomärken.

Årtal

Av alla hela årtal inom område 300 kommer fyra från 1500-talet och de övriga 34 från 1600-talet. De hela 1500-talsårtalen är 1559, 1566, 1595 och 1599. Det äldsta 1600-talsårtalet är 1607 och det yngsta 1699. Alla decennier finns representerade, med flest nedslag i 1630-, 1650-, 1660- och 1670-talen med fem till sju årtal per decennium. 1640-talet står ut med bara ett årtal.

Bilden bekräftas när vi lägger till de delar av årtal som finns. En del av ett årtal består normalt av de två sista siffrorna. Ibland förekommer det andra varianter, ofta för att ristningen delvis skadats, ristats över eller inte färdigstälts av andra skäl.

Utifrån utseendet på siffrorna och hur årtalsdelarna kombinerats med andra ristningar bedöms fyra årtalsdelar höra hemma i 1500-talet. Det gäller -92, -96, -99 och -99. På samma bedömningsgrunder anses övriga årtalsdelar höra till 1600-talet. Fem stycken kommer från -10-talet, övriga fördelar sig relativt jämnt över seklet. Från -40-talet och -80-talet finns en del av ett årtal vardera, -80-talsristningen bedöms dock som osäker.

Kompassrosor

På toppen av bergskrönet i sydväst finns två kompassrosor. Den största (id 384) ligger i den norra delen av bergskrönet. Den är 0,28 m i diameter och består av tre cirklar som är indelade i 16 streck. Väderstrecken är markerade med kors som ligger utanför den yttre cirkeln. Kompassrosen har en 6,3 grader västlig missvisning (vid mätning 2022-10-11). Bergsytan kring kompassen är kraftigt vittrad, troligen på grund av vinderosion.

Den mindre kompassrosen (id 312) ligger på den södra delen av krönet och är 0,18 m i diameter. Den består av en cirkel som är indelad i 16 streck. Norr och öster är markerade med kors utanför cirkeln, väster och söder markeras av enkla streck utanför cirkeln. Kompassrosen är rättvisande (vid mätning 2022-10-11).

Namn

Sex personnamn finns inom området. Strax nedanför krönet i sydväst finns namnet ROJMAN (id 347), som kan avse ett för- eller ett efternamn. Namnet står tillsammans med bomärken och initialer, tyvärr saknas åtal eller ortnamn i gruppen.

I nordostslutningen finns fyra för- och efternamn, som alla är ristade med stora bokstäver. Den mest fullständiga av dessa är BUNDI NIELSØN AFAARHUS 1664 (id 606, grupp 81). Ett stycke nedanför finns BØRGE ANDERSØN (id 612), därunder NIELS ANDERSØN (id 613) och något längre ned NIELS SÖLVESØN (id 614). I det sista namnet har några bokstäver ristats snett uppåt. Detta tycks sedan ha korrigerats och bokstäverna har ristats en gång till, men i en rakare riktning. Under Sølvesøn finns årtalet 1666. Ändelserna på efternamnen tyder på att personerna är av norsk härkomst, även om Bundi Nielsøn tycks vara hemmahörande i Århus.

Det sista namnet ligger nära hamnbassängen och är förnamnet IØREN (id 670), som finns ristat vid en sköld med årtalet 1559 och ett bomärke i. Vid skölden finns också initialerna DI och under står ortnamnet HOLSTEBRO (grupp 100).

Ortnamn

Inom området finns sex ortnamn, samtliga kommer från Danmark. På bergskrönet finns namnet ASENS (id 379), troligen avses köpstaden Assens, som ligger på Fyns östkust vid Lilla Bält. I slutningen nedanför står SAMSØ (id 536) tillsammans med initialer och årtalet 1652 (grupp 68). Samsø är en ö norr om Fyn.

I nordostslutningen finns AARHUS och AARS (id 608, 611). Århus är en hamnstad på Jyllands östkust. AARS är en ort mitt på Nordjylland strax söder om Limfjorden, som innan järnvägen kom på 1800-talet var en relativt liten bondby. AARS är också en förkortning för Århus, som är vanligt förekommande i samtida historiska källor. Det är troligt att det är Århus som ristningen avser.

Vid hamnbassängen finns HOLSTEBRO (id 675) tillsammans med bland annat årtalet 1559. Holstebro är en köpstad på nordvästra Jylland strax söder om Limfjorden. Till höger om skeppet finns ortnamnet KØGE (id 709) inristat bredvid initialer och årtalet 1666 (grupp 109). Køge är en köpstad vid Sjællands östkust söder om København.

Text

På tre platser inom området bedöms det finnas datumristningar. Dessa är svåra att tolka eftersom det inte fanns några skrivregler och månadsnamnen kunde stavas lite som det föll sig. Dessutom är det vanligt med förkortningar och sammandragningar i texter och namn på maritima ristningar. De texter som tolkas som datum är D 8 MARTD (1653), DEN 30 MIJ (1623) och DEN 11 MAI (1622) (Grupp 31, 58 och 93).

Den monogramliknande initialkombinationen PKL (id 369) finns även inom område 500 (id 95).

På bergskrönets södra del finns ett bomärke i form av ett A med en utdragen linje från det högra tvärstrecket, i en sköld tillsammans med årtalet 96 (id 302-304). Stilen på skölden och siffrorna indikerar att ristningen kommer från 1596. Samma bomärke finns på ön Stora Hejen på Väderöarna, dock ensamliggande utan sköld och årtal. Årtalsristningarna på Stora Hejen faller inom perioden 1598-1612 (Lundin och Nordell 2011:60).

Figurer

En återkommande figur bland de maritima ristningarna i Bohuslän är ett O som genomkorsas av ett L. Figuren förekommer oftast direkt efter initialer. Detta har givit upphov till teorin om att figuren inte är ett bomärke eller ett monogram, utan en symbol eller förkortning för något särskilt, kanske en ort eller en plats. En teori är att det rör sig om den danska ön Læsø utanför Jyllands nordöstra kust. Ibland står bokstäverna LØ tillsammans med initialerna.

Inom området förekommer figuren tio gånger, alltid i kombination med initialer och andra ristningar. Bokstäverna LØ förekommer fem gånger, samtliga i kombination med initialer. I ett av fallen (id 392) är området kring bokstäverna vittrade, vilket gör sammanhanget svårtolkat.

Skeppet

Den enda skeppsfiguren på Hamnholmarna är också den enda kända skeppsfiguren från denna tid i Bohuslän. Skeppet (id 704) är ristat på en lodrät håll invid hamnbassängen och är ett tremastat skepp (mesan-, stor- och fockmast) med roder och bogspröt, samt tydlig bordläggning. Skrovet är utrustat med halvdäck och kajuta eller brädgång samt eventuellt med back i fören.

Skrovet är spetsgattat, det vill säga att både fören och aktern är spetsiga (Bergstrand 2015:54-55). Skeppet har inga segel uppe, men i aktern finns en flagga, avdelad i två delar genom ett diagonalt streck. Kring skeppet finns flera initialer och årtal samt ortnamnet Køge. Skeppsristningen motsvaras dock närmast till sitt utförande av ristningarna som finns under skeppet: initialerna NPS MA 1673 (id 705-707).

Bergstrand bedömer att det rör sig om ett relativt stort handelsfartyg, ämnat för fjärrhandel, och att en datering till 1600-talets mitt är rimlig för skeppstypen. Han menar dock att skeppet skulle vara för stort för att ankra inne i hamnbassängen, vilket tyder på att det funnits fler ankringsplatser kring Hamnholmarna (Bergstrand 2015:55).

Ristningar som återkommer på flera ställen

Vid en kort anblick tycks många ristningar vara lika varandra och det är kännat rimligt att anta att många personer ristat sitt märke på flera olika platser. Vid närmare granskning är det dock svårt att knyta flera ristningar till en och samma upphovsperson. Samma initialkombinationer kan till exempel förekomma på flera platser, men om ristningarnas utseende eller stil är olika är det svårt att med säkerhet fastställa att ristningarna har samma upphovsperson.

Inom detta område finns det fem ristningar som tydligt förekommer flera gånger. Ristningarna IPS och VP (id 413, 414, 604, 605) förekommer tillsammans på två ställen kring höjdpunkt i sydväst. VP förekommer på egen hand ytterligare en gång (id 461). Ristningen KSS förekommer på fyra ställen inom området. Det är osäkert om det rör sig om samma person på alla platser, men en av ristningarna (id 447) står tillsammans med årtalet 97 och är till stilen mycket lik samma initialer på Hamneholmen vid Sydkoster, där med årtalet 1691. Ristningen PPIS förekommer två gånger (id 586, 610) i samma stil. I det ena fallet står initialerna tillsammans med ortnamnet AARS (se ovan).

Personen bakom kombinationen PMS, vars initialer förekommer två gånger inom område 100 (id 903, 921) och en gång på ytan mellan område 100 och 300 (id 953), har troligen också ristat inom område 300. Initialerna utgörs här av iPMS (id 577), men stilen på P:et gör det troligt att det är samma upphovsperson. Det finns en del

vittningsskador på platsen och det inledande i:et skulle kunna tillhöra en annan ristning.

Referenser

- Bergstrand, Thomas. 2015. Hamnholmarna - omtag på en historisk hamn i Bohuslän. *Tjop tjop! Vänbok till Christer Westerdahl med anledning av hans 70-årsdag den 13 november 2015*. Red. von Arbin, S et.al. Båtdokgruppen AB, Riga.
- Lundin, Ingela. 1999. *En inventering och dokumentation av maritima ristningar. Från Vinga till Koster*. Delrapport för projekt Blå Skagerrak. Bohusläns museum rapport 1999:44. Uddevalla.
- Lundin, Ingela & Nordell, Linnea. 2011. Maritima ristningar på Väderöarna. I: *Väderöarna - historisk arkeologi vid en uthamn*. Hammar, Lars-Erik (red). Bohusläns museum rapport 2011:12. Borås.
- Pettersson, Carin. 2015. *Vård- och underhållsplan för maritima ristningar på Hamnholmarna, Kville 935, Tanums kommun*. VA00707-2015. Studio Västsvensk Konservering. Västarvet/Västra Götalands regionen.
- Hübertz, J.R. 1845. *Aktstykker vedkommande Staden og Stiftet Aarhus II*. Købehavn. Via Slægtforskernes bibliotek, bibliotek.dis-danmark.dk, hämtat 2022-09-23.

Bildkatalog område 300

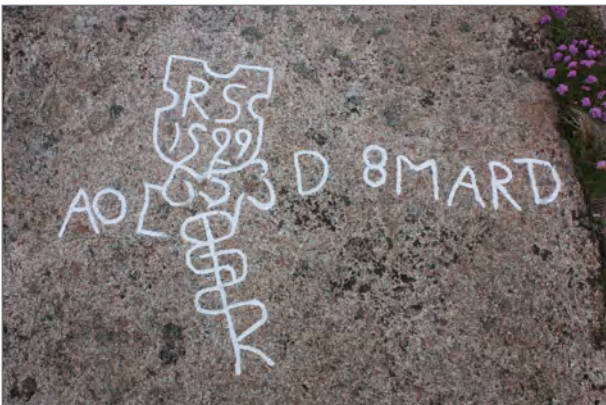
Översikt södra delen av område 300.

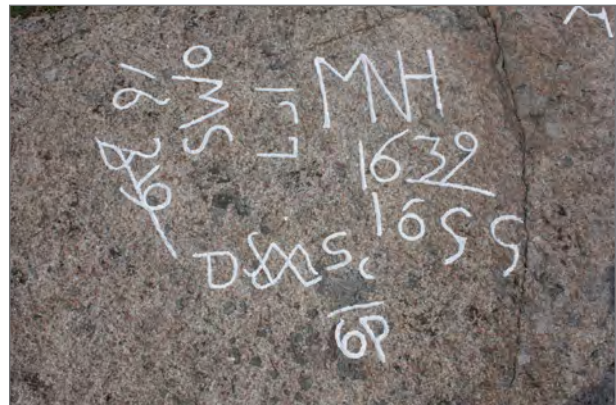
Översikt sydvästra delen av område 300.

id 301-315, 1095

id 316-325

id 330-340

id 326-329

id 341-346

id 347-350

id 358-360

id 351

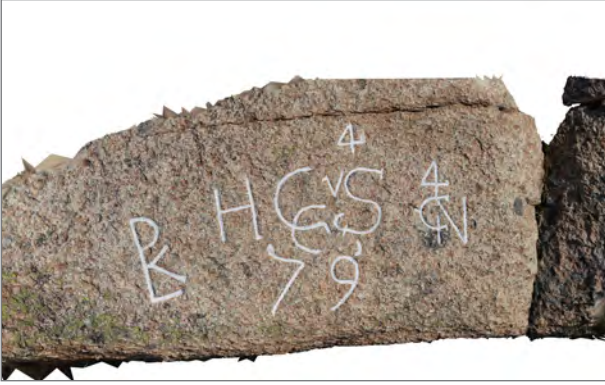
id 361-365

id 352-357

id 366

id 367-371_1091-1092

id 372-375

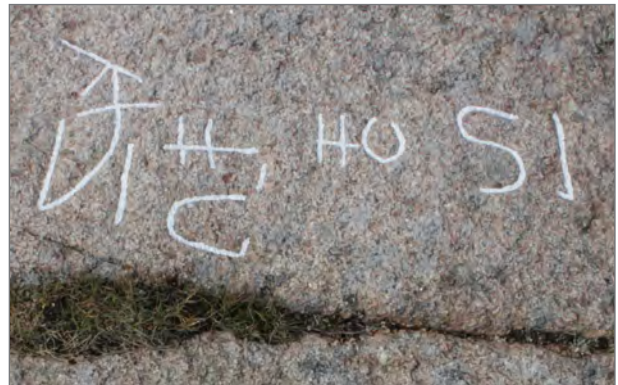
id 376-390

id 389-393

id 398_1097

id 394-938

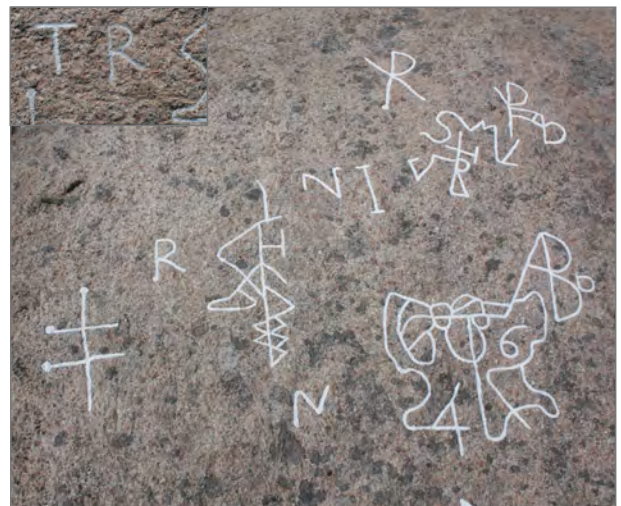

id 378-538 översikt

id 399-401

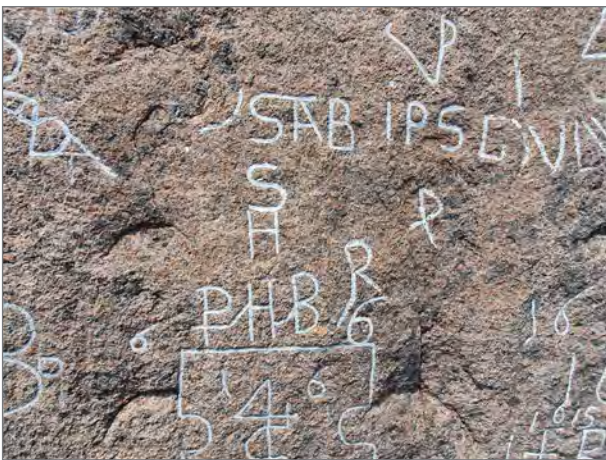
id 402-410_416-418,, 566-560

id 411-412

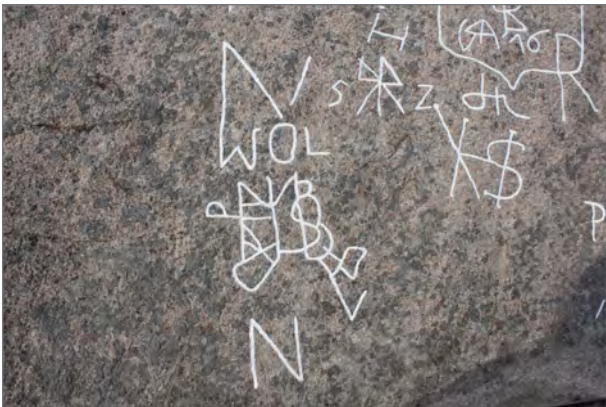
id 425-434

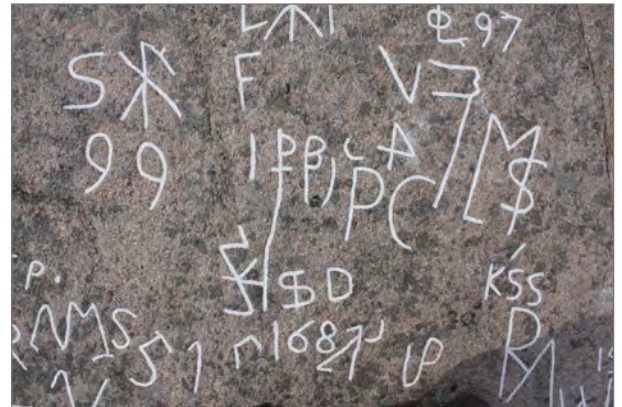
id 413-415

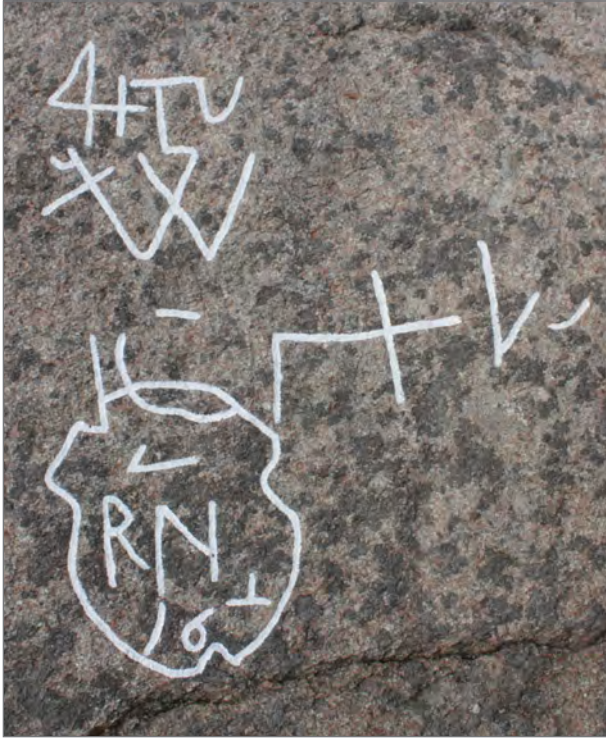
id 435-449

id 419-424

id 450-462, 445

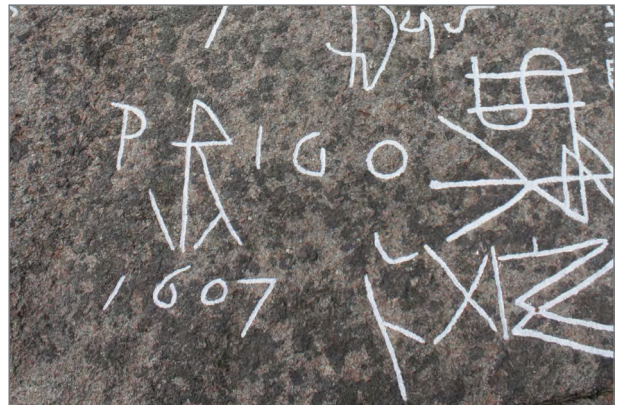
id 463-469

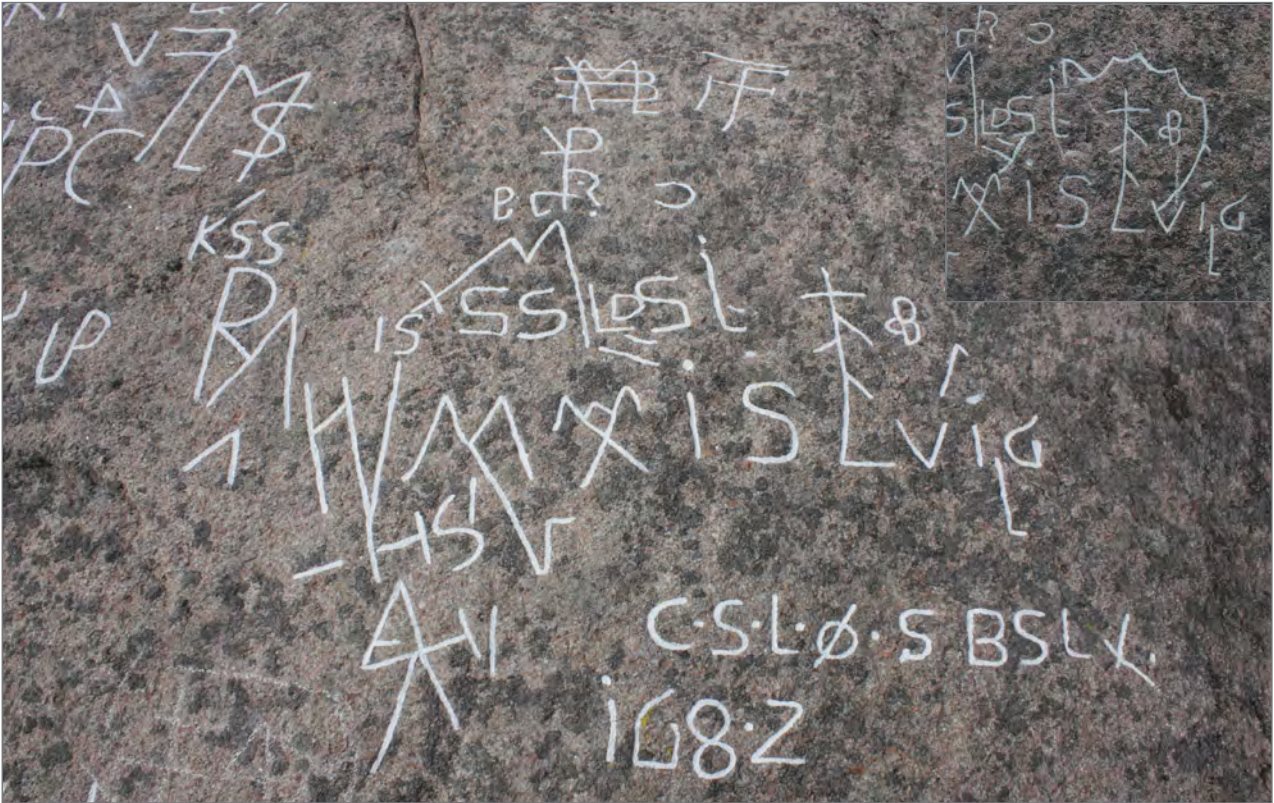
id 477-485

id 470-476

id 486-489

id 496-514, 1085

id 490-494

id 515-520

id 521-530

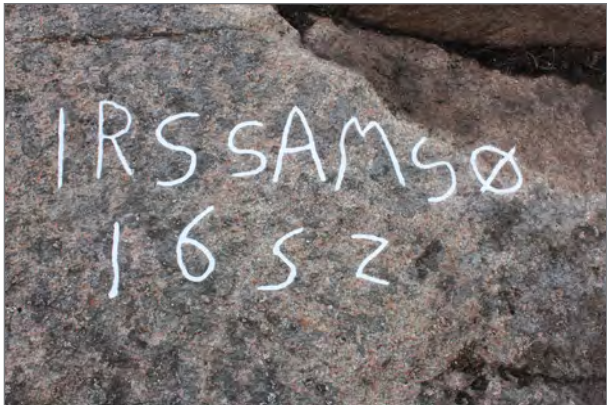
id 531, 539

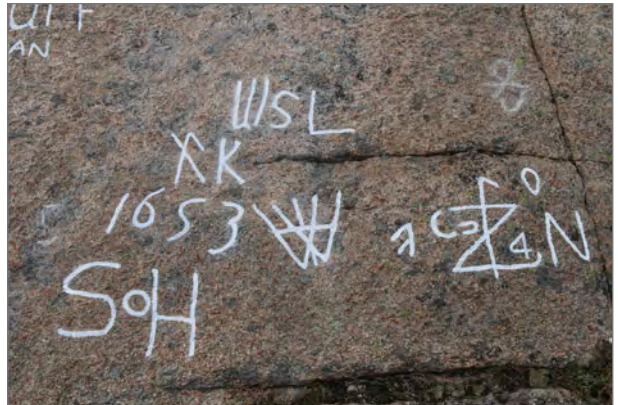
id 532-535

id 540-542

id 536-538

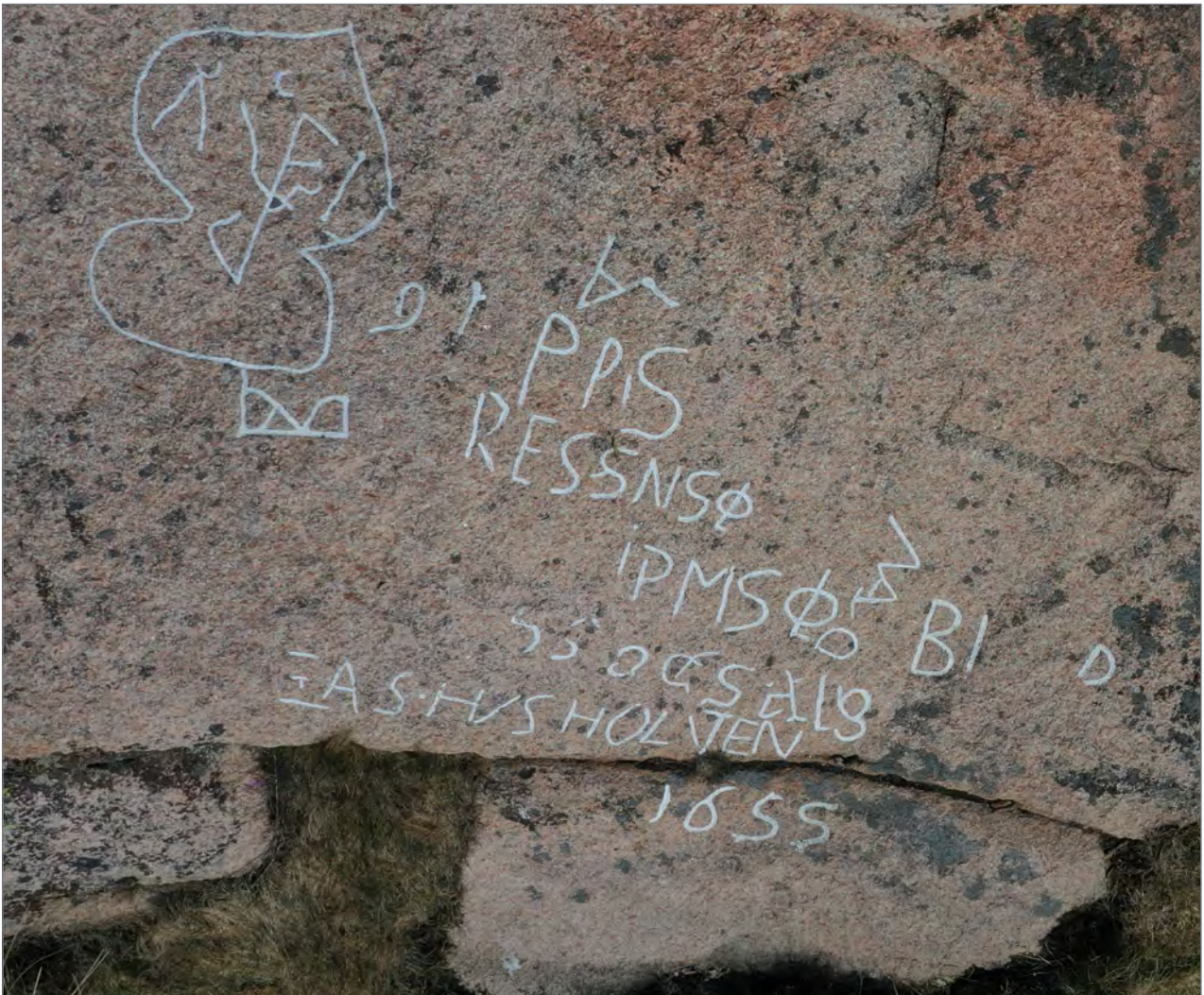
id 543-555

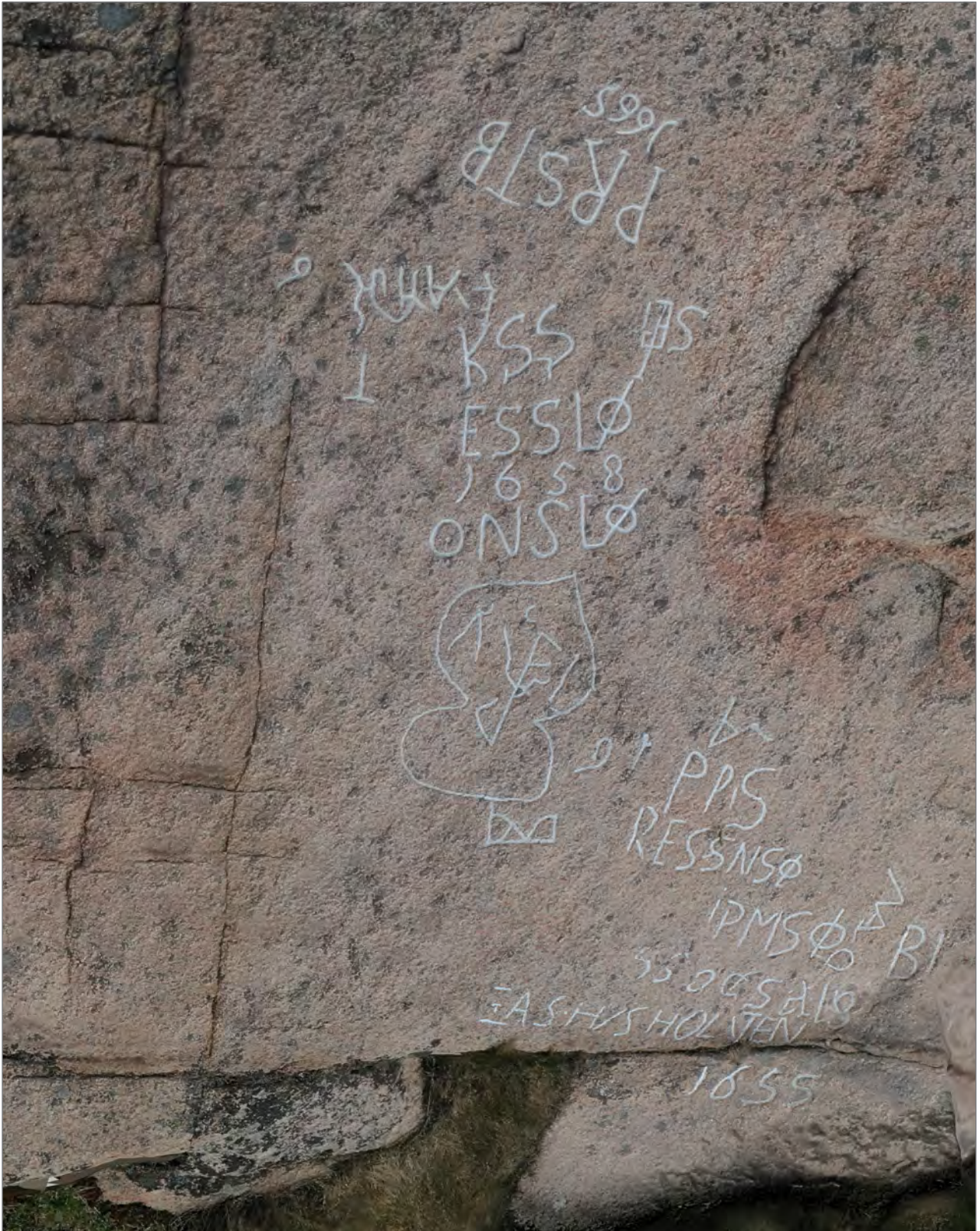
id 562-564

id 561, kritad.

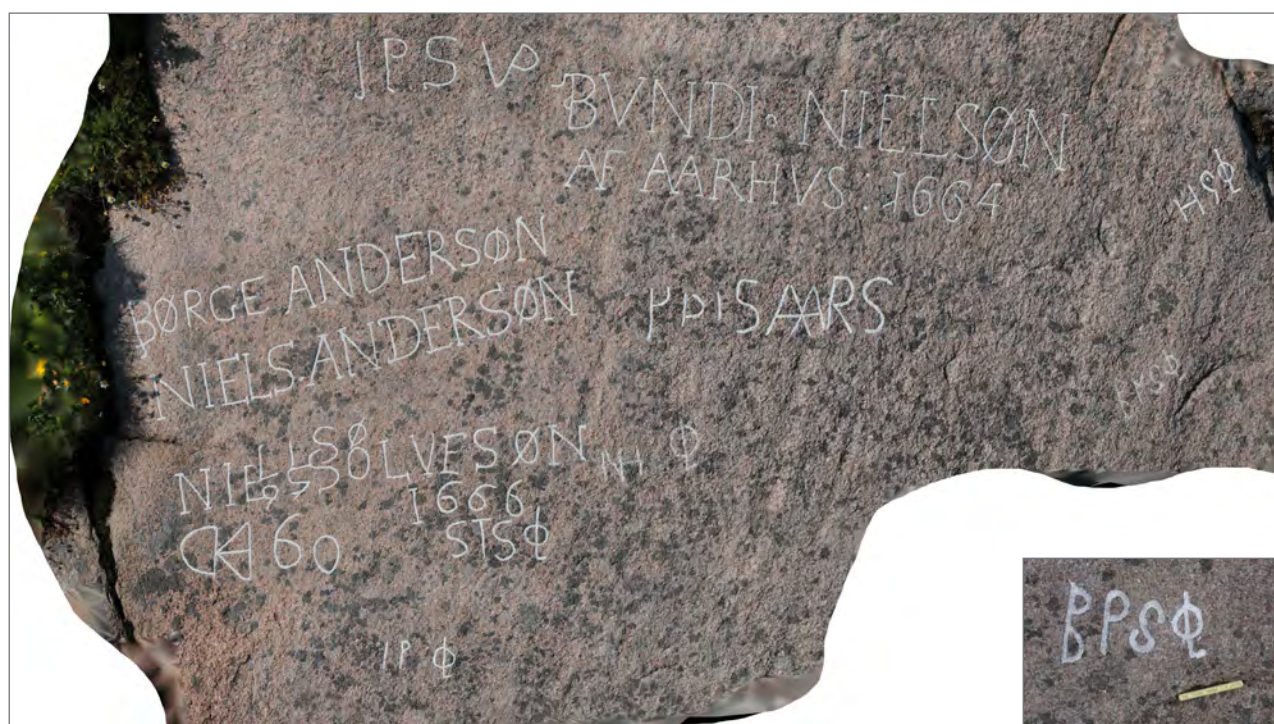
id 569-591

id 592-603

id 604-646

id 604-623, 636-637 (infälld), 638-639

id 624-626

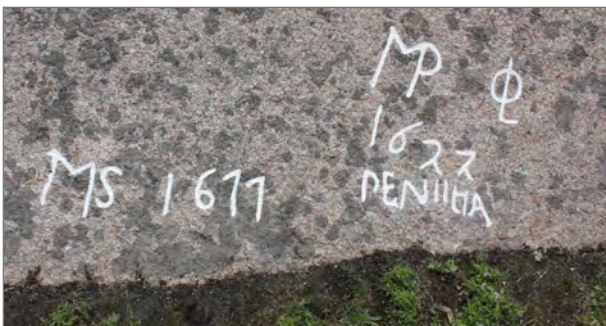
id 627

id 628-635

id 638-639

id 640-645

id 646

id 647-663

id 658-669

id 1086

id 1088

id 1087

id 1089-1090

id 1093

id 1094

id 1095-1096

id 1104-1107

id 1099

id 1109

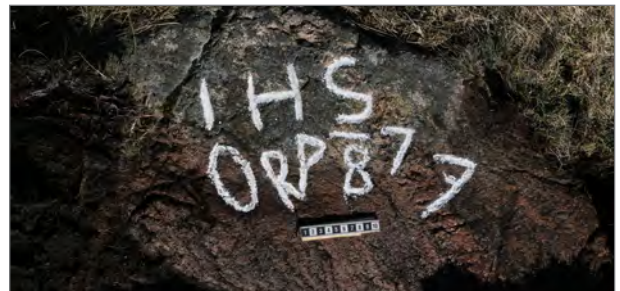
id 1100-1103

id 1110

id 1130-1131

id 1396-1399

Översikt nordöstra delen av område 300.

id 670-675

id 676-679

id 680-684

id 685-695

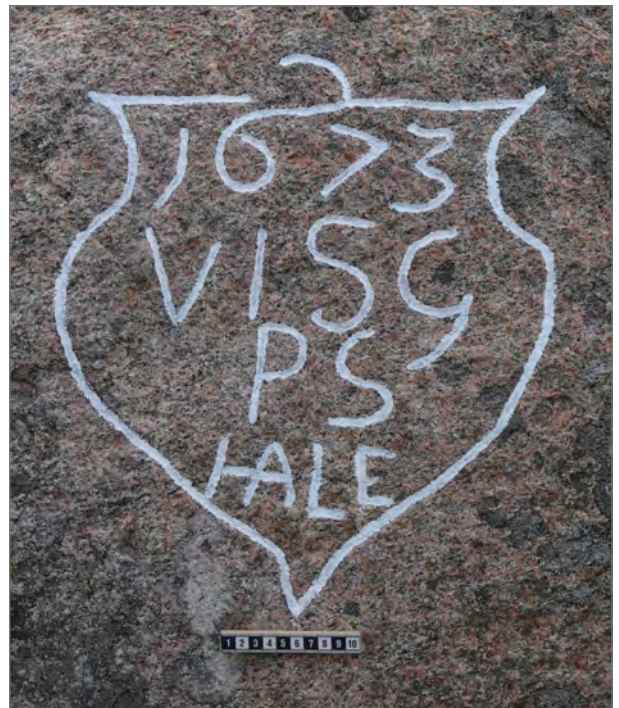
id 711

id 712-713

id 696-700

id 714-718

id 652, 700-710

id 719

id 727-733

id 720-726

id 1392-1394, kritad.

Tabell över ristningarna inom område 300

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
301	Initialer		TA sammanlänkat
302	Bomärke	G26	
303	Del av årtal	G26	96
304	Sköld	G26	
305	Årtal	G27	1666
306	Initialer	G27	SASBAG
307	Sköld	G28	
308	Bomärke	G28	
309	Bomärke	G28	
310	Enstaka bokstav	G28	S
311	Del av årtal	G28	99
312	Kompassros		Lilla kompassrosen
313	Initialer		IPIE
314	Årtal	G29	1637
315	Bomärke	G29	
316	Bomärke		
317	Initialer		AO
318	Figur annan		
319	Del av årtal	G31	653
320	Sköld	G30	
321	Initialer	G30	RS
322	Årtal	G30	1599
323	Enstaka bokstav	G31	D (som i den)
324	Enstaka siffra	G31	8
325	Text	G31	MARTD
326	Bomärke		
327	Bomärke	G32	
328	Initialer	G32	J(?)I
329	Initialer		JWK
330	Initialer		MNH sammanlänkat
331	Årtal		1639
332	Årtal		1699
333	Initialer		L??(tre bokstäver två skadade) Mycket svårtydd

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
334	Initialer		OMS
335	Årtal		1639
336	Bomärke		
337	Bomärke	G33	
338	Initialer	G33	DS
339	Enstaka siffra		6
340	Enstaka bokstav		P
341	Bomärke		
342	Initialer		AOS
343	Bomärke		
344	Sköld	G34	
345	Årtal	G34	1623
346	Bomärke	G34	initialliknande (MB)
347	Namn	G35	ROJMAN
348	Bomärke	G35	
349	Bomärke	G35	
350	Initialer	G35	ldIF
351	Bomärke		
352	Bomärke	G36	
353	Enstaka bokstav	G36	T
354	Initialer	G36	RP
355	Bomärke	G36	
356	Bomärke	G37	
357	Initialer	G37	RH
358	Årtal	G200	1637
359	Bomärke	G200	initialliknande (HPH)
360	Initialer	G200	NYST
361	Bomärke	G38	
362	Sköld	G38	Cirkulär omramning
363	Årtal	G38	1633
364	Initialer	G38	PMW
365	Initialer	G38	CI sammanlänkade
366	Bomärke		initialliknande (H)
367	Bomärke		
368	Bomärke		

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
369	Initialer		PKL sammanlänkat
370	Initialer	G39	HCvS
371	Del av årtal	G39	79
372	Del av årtal		36
373	Initialer		HC
374	Bomärke	G40	
375	Initialer	G40	EB
376	Initialer		RNS
377	Enstaka bokstav		P
378	Initialer	G41	AS
379	Ortnamn	G41	ASENS
380	Bomärke	G41	
381	Obestämd/svårtolkad		Fragment av bokstav?
382	Del av årtal		31
383	Bomärke		
384	Kompassros		Stora kompassrosen
385	Bomärke		
386	Enstaka bokstav		P
387	Bomärke		
388	Enstaka siffra		6 eller 9
389	Bomärke		
390	Del av årtal		14
391	Bomärke		
392	Figur annan		LO eventuellt LØ
393	Initialer		HH sammanlänkat
394	Bomärke	G42	
395	Bomärke	G42	
396	Initialer	G42	IG
397	Initialer	G42	HO
398	Initialer	G42	SISA
399	Sköld	G43	
400	Bomärke	G43	
401	Årtal	G43	1566
402	Bomärke		
403	Initialer		TR

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
404	Figur annan		Bomärkesliknande
405	Enstaka bokstav		N
406	Initialer		NI
407	Bomärke		
408	Bomärke	G44	
409	Initialer	G44	SMLV sammanlänkat
410	Bomärke	G44	
411	Initialer	G45	NMH sammanlänkat
412	Enstaka bokstav	G45	oavslutat A eller V
413	Initialer		VP sammanlänkat
414	Initialer		IPS
415	Initialer		JSAB sammanlänkat
416	Figur annan		Sköldlikande med rosett
417	Del av årtal		164
418	Initialer		AB sammanlänkat
419	Initialer		WOL sammanlänkat
420	Bomärke		initialliknande (AGB)
421	Enstaka bokstav		N
422	Initialer		IH sammanlänkat
423	Bomärke	G46	
424	Del av årtal	G46	52
425	Initialer		VHS sammanlänkat
426	Bomärke		initialliknande (HC)
427	Sköld	G47	
428	Bomärke	G47	
429	Årtal	G47	1646
430	Bomärke	G47	Går in i fyran på id429
431	Enstaka bokstav	G47	R går in i id427
432	Initialer		SH sammanlänkade
433	Initialer	G48	PHB sammanlänkade
434	Del av årtal	G48	66
435	Bomärke		
436	Initialer		POS
437	Enstaka siffra		6 eller 9
438	Enstaka bokstav		P

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
439	Bomärke		
440	Bomärke	G49	
441	Initialer	G49	II
442	Initialer		BAD sammanlänkat
443	Bomärke	G50	
444	Initialer	G50	LP
445	Enstaka bokstav		F
446	Initialer	G51	SKS
447	Initialer	G51	KSS
448	Figur annan	G51	LØ sammanlänkat
449	Del av årtal	G51	97
450	Enstaka bokstav	G52	S
451	Bomärke	G52	
452	Del av årtal	G52	99
453	Initialer		VB
454	Bomärke	G53	initialliknande (PB)
455	Initialer	G53	II
456	Initialer		PC
457	Bomärke		
458	Initialer		ILMS sammanlänkat
459	Bomärke		
460	Initialer		ST sammanlänkat D
461	Initialer		VP sammanlänkat
462	Årtal		1687
463	Bomärke	G54	
464	Bomärke	G54	
465	Sköld	G55	
466	Initialer	G55	RN
467	Del av årtal	G55	16
468	Bomärke		
469	Bomärke		
470	Årtal		1615
471	Enstaka bokstav		P
472	Årtal		1615
473	Initialer	G56	RNMS

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
474	Årtal	G56	1651
475	Initialer	G57	IE bomärkesliknande
476	Initialer	G57	BTI
477	Bomärke	G58	
478	Text	G58	DEN 30 MIJ(oklart)
479	Text	G58	ANNO
480	Årtal	G58	1623
481	Bomärke	G59	
482	Bomärke	G59	
483	Initialer	G59	NW sammanlänkat
484	Bomärke	G59	
485	Bomärke	G59	
486	Bomärke	G60	
487	Enstaka bokstav	G60	P
488	Initialer	G60	IGO
489	Årtal	G60	1607
490	Bomärke		initialliknande (FF)
491	Initialer		EMBL sammanlänkat
492	Bomärke		
493	Bomärke		
494	Enstaka bokstav		C
495	Initialer		KSS
496	Initialer		RA sammanlänkat
497	Initialer		IS
498	Initialer	G201	MSS
499	Initialer		IL sammanlänkat
500	Bomärke	G253	
501	Initialer	G253	CB sammanlänkat
502	Initialer		VIG
503	Enstaka bokstav		L
504	Bomärke		
505	Initialer	G61	SBSL
506	Initialer	G61	CS
507	Årtal	G61	1682
508	Initialer		IS

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
509	Bomärke		
510	Initialer	G62	MV sammanlänkat bomärkesliknande
511	Initialer	G62	HSI
512	Initialer	G62	HV sammanlänkat
513	Figur annan		del av vittrat bomärke
514	Bomärke		
515	Sköld	G63	
516	Bomärke	G63	
517	Bomärke	G63	
518	Del av årtal	G63	27
519	Enstaka siffra	G63	2
520	Initialer		IP eller EP
521	Bomärke	G64	
522	Initialer	G64	CA
523	Bomärke	G64	
524	Bomärke		
525	Enstaka siffra	G65	6
526	Initialer	G65	PRKG
527	Initialer	G65	TA
528	Bomärke	G66	
529	Initialer	G66	OM
530	Bomärke		
531	Enstaka bokstav		D
532	Bomärke	G67	
533	Sköld	G67	
534	Initialer	G67	IS
535	Initialer		HR sammanlänkat
536	Ortnamn	G68	SAMSØ
537	Initialer	G68	IRS
538	Årtal	G68	1652
539	Initialer		SME
540	Sköld	G69	
541	Bomärke	G69	
542	Del av årtal	G69	92
543	Bomärke	G70	

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
544	Bomärke	G70	
545	Enstaka bokstav	G70	C
546	Enstaka siffra	G70	4
547	Enstaka bokstav	G70	D
548	Enstaka bokstav	G70	N
549	Figur annan		
550	Initialer		WSL
551	Bomärke		
552	Enstaka bokstav		K
553	Årtal		1653
554	Bomärke		initialliknande (W)
555	Initialer		SOH
556	Bomärke	G71	
557	Initialer	G71	HN
558	Enstaka bokstav		B
559	Enstaka bokstav		K
560	Enstaka bokstav		T
561	Figur annan		bomärkesliknande
562	Enstaka bokstav		P
563	Enstaka bokstav		R
564	Bomärke		
565	Initialer		GNLWL
566	Bomärke		
567	Initialer	G72	EN
568	Bomärke	G72	
569	Årtal		1655
570	Initialer	G73	EAS
571	Initialer	G73	HVS sammanlänkat
572	Initialer	G73	HOL
573	Initialer	G73	TEN
574	Initialer	G74	AIS
575	Initialer	G74	OGS
576	Obestämd/svårtolkad		fragment
577	Initialer	G75	IPMS
578	Figur annan	G75	LØ sammanlänkat

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
579	Enstaka bokstav	G75	D
580	Bomärke	G75	initialliknande (MA)
581	Initialer		BR
582	Enstaka bokstav		D
583	Initialer	G76	RES
584	Initialer	G76	SNS
585	Figur annan	G76	LØ sammanlänkat
586	Initialer	G76	PPIS
587	Enstaka bokstav	G76	A
588	Del av årtal		16
589	Bomärke		
590	Sköld	G77	
591	Bomärke	G77	
592	Initialer	G78	ONS
593	Figur annan	G78	LØ
594	Årtal	G78	1658
595	Initialer	G78	ESS
596	Figur annan	G78	LØ
597	Initialer	G78	KSS
598	Enstaka bokstav		T
599	Enstaka siffra		6
600	Initialer		AHI?
601	Initialer		SET
602	Initialer	G79	PRSTB
603	Årtal	G79	1665
604	Initialer	G80	IPS
605	Initialer	G80	VP sammanlänkat
606	Namn	G81	BUNDI NIELSØN
607	Text	G81	AF
608	Ortnamn	G81	AARHVS
609	Årtal	G81	1664
610	Initialer	G82	PPIS
611	Ortnamn	G82	AARS
612	Namn	G83	BØRGE ANDERSØN
613	Namn	G83	NIELS ANDERSØN

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
614	Namn		NIELS SØLVESØN
615	Bomärke	G84	initialliknande (CKH)
616	Del av årtal	G84	60
617	Årtal	G85	1666
618	Initialer	G85	STS
619	Figur annan	G85	LØ sammanlänkat
620	Initialer	G86	VAS
621	Figur annan	G86	LØ sammanlänkat
622	Initialer	G87	IP
623	Figur annan	G87	LØ sammanlänkat
624	Sköld	G88	
625	Bomärke	G88	
626	Årtal	G88	1668
627	Bomärke		initialliknande (STS)
628	Sköld	G89	
629	Bomärke	G89	
630	Initialer	G89	RS
631	Sköld	G90	
632	Initialer	G90	AHS
633	Initialer	G90	HHB sammanlänkat
634	Årtal	G90	1677
635	Initialer	G90	ILK
636	Initialer	G91	BPS
637	Figur annan	G91	LØ sammanlänkat
638	Initialer		HS
639	Figur annan		LØ sammanlänkat
640	Initialer	G92	MP sammanlänkat
641	Figur annan	G92	LØ sammanlänkat
642	Årtal	G93	1622
643	Text	G93	DEN 11 MAI (datum)
644	Årtal	G94	1677
645	Initialer	G94	MS
646	Initialer		NT
647	Initialer	G95	ANP sammanlänkat
648	Enstaka bokstav	G95	H

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
649	Initialer	G95	MK sammanlänkat
650	Bomärke	G95	
651	Obestämd/svårtolkad	G95	
652	Initialer		SSSR
653	Sköld	G96	
654	Initialer	G96	WCS ILK sammanlänkat
655	Initialer	G96	KGSLK sammanlänkat
656	Del av årtal	G96	15
657	Bomärke	G96	
658	Initialer	G97	LSS
659	Figur annan	G97	LØ sammanlänkat
660	Initialer	G97	AAS LK sammanlänkat
661	Obestämd/svårtolkad	G97	
662	Initialer	G98	NNS N sammanlänkat
663	Årtal	G98	1687
664	Initialer		CHS
665	Initialer		OPLG sammanlänkat
666	Enstaka bokstav		N
667	Bomärke		
668	Initialer	G99	KSS
669	Initialer	G99	SPS
670	Namn	G100	IØREN
671	Sköld	G100	
672	Bomärke	G100	
673	Årtal	G100	1559
674	Initialer	G100	DI
675	Ortnamn	G100	HOLSTE BRO
676	Årtal	G101	1630
677	Initialer	G101	BAG
678	Bomärke	G102	
679	Initialer	G102	EK
680	Initialer	G103	HH sammanlänkat
681	Enstaka bokstav	G103	A
682	Del av årtal	G104	98
683	Bomärke	G104	

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
684	Initialer	G104	ONS
685	Bomärke	G105	
686	Bomärke	G105	
687	Obestämd/svårtolkad		
688	Enstaka bokstav		S
689	Initialer	G106	OM
690	Initialer	G106	SSB
691	Bomärke	G106	
692	Bomärke		
693	Bomärke	G107	
694	Initialer	G107	SC
695	Årtal	G107	1595
696	Sköld	G108	krönt av kors
697	Initialer	G108	PPS sammanlänkat
698	Figur annan	G108	LØ
699	Initialer	G108	NTSSB sammanlänkat
700	Årtal	G108	1664
701	Initialer	G109	RRSB
702	Initialer	G109	AOSK
703	Initialer	G109	ALSB
704	Figur annan	G109	skepp
705	Initialer	G109	NPS
706	Initialer	G109	MA
707	Årtal	G109	1673
708	Initialer	G109	ONS
709	Ortnamn	G109	KØGE
710	Årtal	G109	1666
711	Enstaka bokstav		M
712	Enstaka siffra	G110	9
713	Bomärke	G110	
714	Sköld	G111	
715	Årtal	G111	1673
716	Initialer	G111	VISG
717	Initialer	G111	EPS
718	Initialer	G111	HALE sammanlänkat

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
719	Initialer		TA sammanlänkat
720	Enstaka bokstav		M
721	Bomärke		
722	Bomärke		
723	Bomärke	G112	
724	Initialer	G112	oläsligt P
725	Bomärke		
726	Bomärke		
727	Initialer	G113	FH sammanlänkat
728	Initialer	G113	OAS
729	Årtal	G113	1672
730	Initialer		MSR
731	Bomärke		
732	Initialer		ACS
733	Initialer		AI
1085	Figur annan	G61	LØ
1086	Bomärke		
1087	Bomärke		
1088	Bomärke		
1089	Bomärke	G194	
1090	Bomärke	G194	
1091	Initialer	G39	CSO eller GSO ,S är fragmentariskt
1092	Enstaka bokstav		R
1093	Initialer		PPLSB sammanlänkat
1094	Enstaka siffra		0, kraftigt vittrat område
1095	Enstaka bokstav		H
1096	Bomärke		
1097	Del av årtal	G42	22
1098	Enstaka bokstav		P
1099	Initialer		SANS sammanlänkat
1100	Figur annan		Sköldliknande, genomkorsad och med bokstaven S
1101	Del av årtal		15
1102	Enstaka bokstav		T eller Y
1103	Enstaka siffra		6 eller 9
1104	Enstaka siffra		4

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
1105	Bomärke		
1106	Bomärke		
1107	Bomärke		
1108	Sköld	G253	
1109	Initialer		KH
1110	Bomärke		Ensamliggande, sydost om id592
1130	Initialer	G202	OB
1131	Bomärke	G202	
1132	Initialer	G201	LDS
1392	Bomärke	G251	
1393	Sköld	G251	Rund omramning
1394	Enstaka bokstav	G251	litet v
1396	Initialer	G252	IHS
1397	Initialer	G252	ORP
1398	Del av årtal	G252	87. Osäker/svårtolkad.
1399	Obestämd/svårtolkad	G252	

Område 400 (L1969:6932)

Linnea Nordell

Topografi

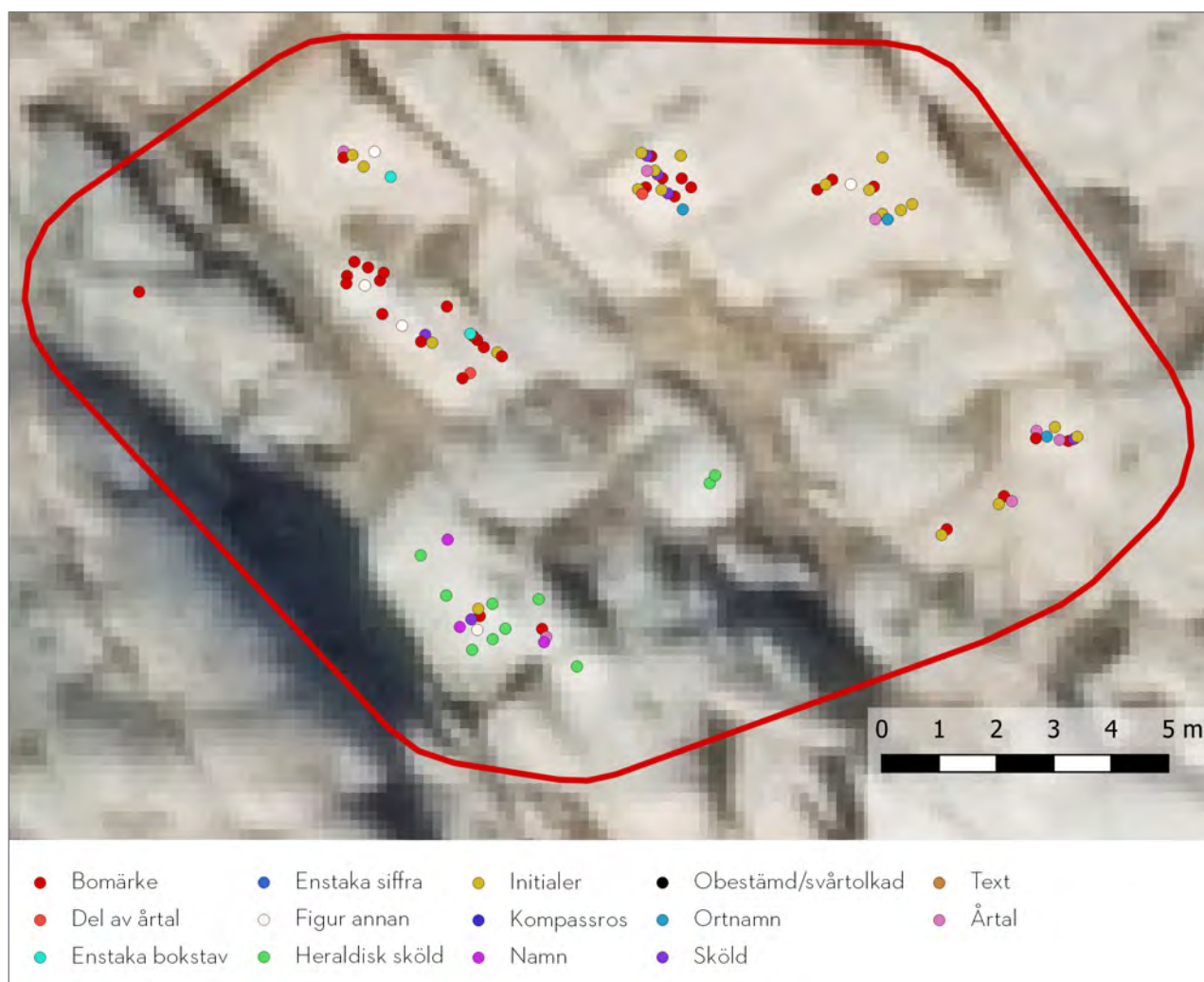
Området är 16 x 8-14 m stort (V-O) och beläget på Skutholmens nordvästra sida, i en skyddad grytliknande svacka. I sydväst avgränsas området av en bergsknalle och en klippbrant, som ger lä för sydvästliga vindar. Ristningarna ligger på ett antal flacka och släta klippavsatser, som avgränsas av naturliga sprickbildningar i graniten. De ristningar som ligger i skuggan av bergsknallen i området sydvästra och västra del hade kraftig lavpåväxt, medan hållarna i den norra och östra delen är solutsatta och så gott som fria från lavar.

Innehåll och teknik

Inom ytan 400 finns sammanlagt 89 ristningar: 20 initialer, 31 bomärken, 7 årtal, 2 del av årtal, 6 sköldar, 10 heraldiska sköldar, 3 namn, 3 ortnamn, 2 enskilda bokstäver och 5 övriga figurer.

Åtta heraldiska sköldarna ligger grupperade på och kring en slät horisontell håll, den så kallade sköldhällen, i områdets sydvästra del. Här finns också en borgerlig sköld med ett bomärke. De övriga två heraldiska sköldarna ligger för sig själva på en bergsknalle ca 4 m nordost om sköldhällen. De övriga ristningarna är huvudsakligen lokaliserade till fem grupper nord, nordost och ost om sköldhällen. Utöver detta finns ytterligare tre små grupper eller enskilda ristningar.

Ristningarna är utförda med olika typer av verktyg. Flera av de heraldiska sköldarna, samt tre övriga figurer är tunt ristade, troligen med ett spetsigt verktyg och är 0,5-0,8 cm breda. De ristade linjerna har i dessa fall en

närmast prickhuggen karaktär. Övriga ristningar är ofta djupare huggna, 0,8-1 cm breda med ett rundat tvärsnitt.

Initialer

De flesta initialkombinationerna inom området består av två bokstäver. Tre av dessa (id 44, 47 och 51) har ett konstfullt utförande och står ovanpå sköldar med bomärken i, i kombination med året 1568 och ortnamnet Horsens. I ett fall har initialerna M och P vävts samman (id 59) och står vid dateringen 1660 och ortnamnet Seby. Samtliga initialer med tre bokstäver indikerar efternamn som slutar på -sen, søn eller son. En initialkombination LISRVS (id 62, 63) utläsas som två trebokstäversinitialer (LIS och RVS), eftersom vi har talrika exempel på att flera personers initialer ristade i långa rader. Ibland förekommer mellanrum eller avskiljande punkter, ibland inte (Lundin, Nordell & Strid 2015).

Bomärken

Bomärkena är 31 stycken till antalet och därmed den vanligaste ristningskategorin inom detta område. De är ofta ristade tillsammans med initialer eller årtal, men kan också ligga fristående. Oftast ligger bomärkena dock i anslutning till grupper med andra ristningar. Endast ett bomärke ligger helt för sig själv, vid områdets västra kant. Stilen på bomärkena är relativt enkel och renodlad. De komplexa formerna med många detaljer och invävda bokstäver, som observerats till exempel på Södra Buskär (Lundin et.al. 2015) eller inom område 300 på Hamnholmarna, saknas i stort inom område 400. I ett fall kan vi se att bomärkets form ekar ägarens initialer RP (id 74).

Årtal

De fullständiga årtalen är sju till antalet: 1500, 1568, 1575, 1616, 1617, 1621 och 1660. Det äldsta året, år 1500, finns på en hällyta direkt öst om sköldhällen och står tillsammans med ett bomärke och namnet GONNER (id 36-38). Det är det äldsta kända året bland Bohuskustens maritima ristningar. De ofullständiga årtalen är -09 och -81. Det förstnämnda står tillsammans med ett bomärke och kommer troligen från 1600-talet. Årtalsdelen -81 torde härröra från 1500-talet, baserat på att den står tillsammans med ett bomärke och stilen på ristningsgruppen som helhet.

Sköldar

Inom område 400 finns sex sköldar med bomärken i. Den äldsta finns på sköldhällen och kommer troligen från andra halvan av 1400-talet (id 5-7, se under heraldiska sköldar nedan). Tre är ristade på en rad ovanför varandra (id 43, 45, 49). Dessa sköldar är av tartschetyt och står tillsammans med året 1568. En sköld (id 69) är ristad år 1575 av det intilliggande året att döma. En sköld (id 26), som har en dekor med punkter och streck samt ett kronliknande ornament, saknar årtal men bedöms höra till den senare delen av 1500-talet eller tidigt 1600-tal.

Sköldar med bomärken förekommer ofta bland de maritima ristningarna från 1500- och 1600-talen (Lundin 1999, Lundin & Nordell 2011, Lundin, Nordell & Strid 2015). Dessa ska inte förväxlas med adelsvapen, utan representerar andra samhällsklasser. De kallas ibland för borgerliga vapen och bruket anses ha uppkommit i Tyskland för att sedan överföras till de nordiska handelsstäderna (KLN, bind II, sid 154).

Heraldiska sköldar

Samlingen med heraldiska sköldar ligger på och kring en slät, horisontell berghäll (Ö-V) vid foten av en bergsknalle i områdets sydvästra del. Samlingen består av 10 heraldiska sköldar och en borgerlig sköld. Merparten av sköldarna upptäcktes av Bohusläns museum år 1992, men ytterligare sköldar har påträffats 2012 och 2017. Det är inte känt huruvida sköldarna varit försedda med någon färg eller tinktur. Det har inte hittats några rester efter ursprunglig färg på sköldarna, vilket inte är särskilt oväntat med tanke på ristningarnas utsatta läge. En av sköldarna (id 2) har varit målad med gul oljefärg i sen tid.

Heraldiska sköldar delas in i häroldsbilder och i allmänna bilder. Häroldsbilder är indelade i olika geometriska färgfält och allmänna bilder har en föreställande figur (Nevés 1992:9). I Hamnholmarnas fall är åtta häroldsbilder och två allmänna bilder. Häroldsbildernas indelning i olika fält har åstadkommit med hjälp av konturlinjer eller en variation mellan uthuggna och icke-uthuggna fält. De heraldiska sköldarna är alla prydda med en hjälm över sköldens ena hörn. Alla hjälmar har fladdrande hjälmtäcken och alla utom tre har hjälmprydnader i form av horn eller en kam.

Sköldformerna

Det finns två huvudsakliga sköldformer representerade kring sköldhällen. Den ena har en symmetrisk form med två parallella sidor, rakt huvud och spetsig bas. Denna sköldform kan grovt dateras till 1400-talets andra hälft och 1500-talets början (KLNMB, band XVI: 136-140). Den andra är asymmetrisk, där den ena kanten slutar i en utskjutande spets eller ett urtag. Denna sköldform kallas för tartsche och har sin upprinnelse i torner- och stridssköldarnas urtag för en lans. Varianter på dessa vapensköldar förekommer såväl under 1400-talets slut som 1500-talets början (KLNMB band XVI: 136-140, Ekhoﬀ 1890, Nordisk familjebok 1917, band 25).

Sköldhällen

På sköldhällen finns totalt sju sköldar. Strax nord och nordost om hällen finns ytterligare två sköldar. Alla utom en är heraldiska, det vill säga att de har heraldiska motiv. Sköldarna finns beskrivna i tabellen på sid. XX. På sköldhällen har alla sköldar utom en basen i söder och sköldhuvudet åt norr, vilket visar att de är tänkta att ses från söder. Den enda avvikande skölden (id 10) ligger längst i väster på sköldhällen och är tänkt att ses från öster mot väster.

Utöver sköldarna finns två namn, en initial och en övrig figur på sköldhällen. Längst i nordväst finns en sköld med ett stiliserat träd (id 10). Strax intill och nordost därom finns en tunt huggen namnrättning i två rader (id 11). Den första rader utläses hnerik. De tre första bokstäverna i första raden är latinska, men de tre sista är huggna i gotisk skrift. Över texten finns två streck, som indikerar utelämnade bokstäver. Den andra raden utläses krumdik och är i sin helhet ristad i gotisk skrift, där bokstäverna ligger mycket tätt. Troligen beror förändringen i bokstavsstil på svårigheter med att forma de latinska bokstäverna i den hårda graniten. Texten bedöms vara samtida med sköldristningen.

Det andra namnet och initialer är hör samman med sköldhällens enda icke-heraldiska eller borgerliga sköld (id 5-6). Ovanför sköldhuvudet står initialerna SP (id 1084) med gotisk skrift. Under skölden står perk (id 7) med gotisk skrift, vilket tolkas som ett namn, kanske ett efternamn eller släktnamn. Själva skölden är prydd med ett bomärke (id 7). Från sköldens tre hörn sticker ornament ut, som förefaller vara verktyg. En tolkning är att det rör sig om en slaga, en grep och en spade. Strax syd-

ost om denna sköld finns en figur (id 13), vars tolkning är oklar. Formen för närmast tankarna till en bokstav eller en anfangsbokstav, kanske bokstaven A.

Allianssköldarna

Två heraldiska sköldar ligger sida vid sida för sig själva på en sydostsluttande bergsknalle, ca 4 m nordost om sköldhällen (id 14, 15). Sköldarna är asymmetriska med snirklig tartsche-form och är spegelvända mot varandra.

Denna typ av komposition kallas för alliansvapen, som symboliserade en allians mellan två parter. Den vanligaste typen av alliansvapen symboliserar ett äktenskap, och det är det vi tror att det är frågan om här. Alliansvapen avbildades enligt vissa regler, som efterlevdes i olika hög grad. En regel var att vapnen skulle vara spegelvända mot varandra, en annan att mannens vapen skulle vara det vänstra (KLNMB band I:88, Achen 1972:39).

Alliansvapnens form och hjälmarnas placering visar att renässansens stilideal hade slagit igenom när dessa vapen ristades. Dessa vapen är därmed yngre än de övriga vid sköldhällen. De bör ha tillkommit under decennierna kring 1500-talets mitt (KLNMB band I:22, band VI:626, band XVI:138-139. Boström 1968:80-81).

Ortnamn

Tre ortnamn finns representerade inom område 400. Under de tre bomärkessköldarna från 1568 står HORSSENS (id 39), som är dansk köpstad vid Jyllands östra kust. Tillsammans med initialerna MP och året 1660 står SEBY (id 61). Ortnamnet Seby, Säby eller Sæby förekommer på flera håll i både Danmark och Sverige. Eftersom det i övrigt bara förekommer danska ortnamn på Hamnholmarna ligger det nära till hands att anta att det är den danska köpstaden Sæby som är ursprungsorten. Sæby ligger på norra Jyllands västra kust och var en hamnstad som bedrev både in- och utrikes handel under 1500- och 1600-talen, bl.a. med sill. På korstolarna i stadens kyrka finns bomärkes-, namn- och skeppsristningar, som i flera avseenden liknar de maritima ristningarnas motivvärld (Christensen 1969). Slutligen finns också ortnamnet SØBY (id 72) ristat i anslutning till bomärke, initialer och året 1616. Det finns nio platser i Danmark med namnet Søby (Bergstrand 2015:54), bl. a. vid Limfjorden på Jylland och på ön Ærø söder om Fyn.

Figurer

De fem figurerna inom området är av väldigt olika karaktär. I ett av fallen rör det sig om ett hjärta, avbildat med spetsen uppåt (id 21). I ett annat är det en svårtolkad ristning (id 67), som möjligen är avsett att vara ett bomärke. En av figurerna (id 13) hittar vi på sköldhällen, se ovan.

Nordnordväst om sköldhällen finns några plana härlar med ett antal ristningar. Två av dessa är figurer. Den ena (id 23) är en detaljrik komposition med flera pilar som sticker ut från en rund mittpunkt. Runt omkring figuren finns ett antal bomärken ristade. Kompositionen är svår att härleda stilistiskt och även svår att datera. Vissa komponenter i kompositionen för tankarna till senmedeltidens och renässansens blomstermotiv. Den är relativt grunt ristad och huggningstekniken har liknande karaktär som hos de heraldiska sköldarna. Kring figuren finns sju bomärken ristade (Id 24, 1077-1083)

Den andra figuren i detta område är en knopliknande figur med tre parallella band som bildar en fyrsidig kringla (id 25). Fyra flikar pryder knopens yttre kant. Denna typ av symbol kallas för Salomos knut och förekommer bl.a. som ristningar och dekorelement i engelska medeltida kyrkor. Symbolen har romerskt ursprung, men kom att inlemmas i den kristna symboliken. Knopen eller evighetsslingan ansågs kunna avvärja demoner eller det onda (The Norfolk Medieval Graffiti Survey 2017, Skånberg 2003:114-115). Liksom den närbelägna figurkompositionen är knuten grunt ristad och med samma teknik som de heraldiska sköldarna. Symbolens medeltida anknytning samt tekniken indikerar att knopristningen hör till de äldsta ristningarna på Hamnholmarna.

Referenser

Achen, S.T. 1973. *Danske adelsvåbener - en heraldisk nøgle*. Politikens forlag.

Achen, S.T. 1972. *Identifikation av anonyme våbenskjolde*. Dansk historisk fællesforenings håndbøger. København.

Boström, B. 1968. *Hangö udd - forntida hamnar och hällristningar*. Hangö stad. Hangö.

Bergstrand, Thomas. 2015. Hamnholmarna - omtag på en historisk hamn i Bohuslän. *Tjop tjop! Vänbok till Christer Westerdahl med anledning av hans 70-årsdag den 13 november 2015*. Red. von Arbin, S et.al. Båtdokgruppen AB, Riga.

Christensen, Arne Emil jr. 1969. Skipristningene i Sæby

kirke. *Handels- og søfartsmuseets årbog 1969*.

Ekhoff, Emil. 1890. Tvenne sköldar från slutet av medeltiden. *Svenska fornminnesföreningens tidskrift*, sjunde bandet, tredje häftet.

Nevéus, Clara. 1992. *Ny svensk vapenbok*. Riksarkivet. Stockholm.

Nordisk familjebok 1917, band 25

Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid (KLNLM). Band I. Allhems förlag. Malmö 1956.

Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid (KLNLM). Band II. Allhems förlag. Malmö 1957.

Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid (KLNLM). Band VI. Allhems förlag. Malmö 1961.

Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid (KLNLM). Band XVI. Allhems förlag. Malmö 1971.

Lundin, Ingela. 1999. *En inventering och dokumentation av maritima ristningar. Från Vinga till Koster*. Delrapport för projekt Blå Skagerrak. Bohusläns museum rapport 1999:44. Uddevalla.

Lundin, Ingela & Nordell, Linnea. 2011. Maritima ristningar på Väderöarna. I: *Väderöarna - historisk arkeologi vid en uthamn*. Hammar, Lars-Erik (red). Bohusläns museum rapport 2011:12. Borås.

Lundin, Ingela, Nordell, Linnea & Strid, Lars. 2015. *Maritima ristningar på Buskären och Hållö. Rapport från dokumentationsprojekt 2012 och 2013*. Bohusläns museum. Rapport 2015:12. Västarvet/Västra Götalands regionen.

Skånberg, Tuve. 2003. *Glömda gudstecken - från fornykyrklig dopliturgi till allmogens bomärken*. Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis 45. Lund.

Digitala källor

The Norfolk Medieval Graffiti Survey. 2017. *Historic graffiti: Teacher's notes*. Digitalt dokument via Medievalgraffiti.org.uk, hämtat 2020-09-07.

Bildkatalog område 400

Översikt kring sköldhällen område 400

Id 2-13, 36-38, 1084 översikt

ld 1

ld 2

ld 3

Id 4

Id 8

id 5-7, 1084

Id 9

Id 10

Id 12

Id 11

Id 13

id 36-38

Id 16

Id 14-15

Id 17-22

Id 26-28

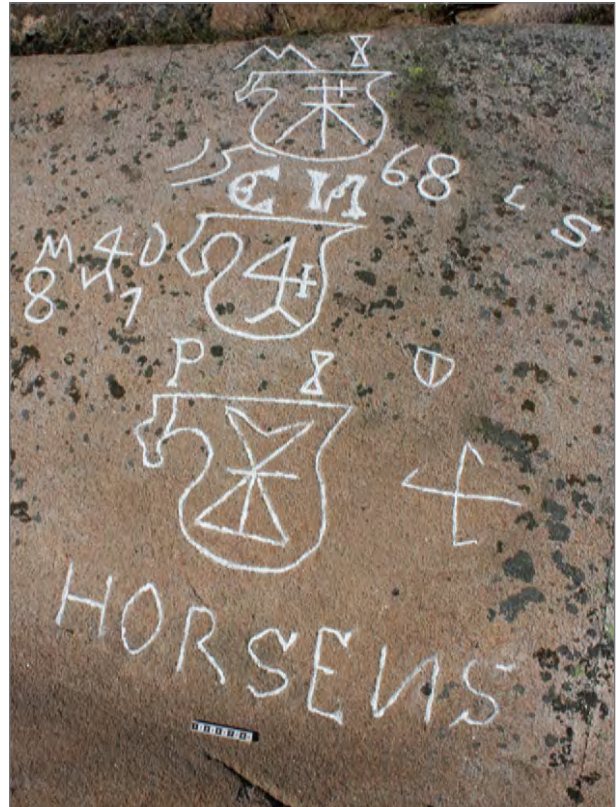
id 23-24, 1078-1083

id 25

Id 29-30

id 39-55

Id 31-34

id 56

Id 35

id 56

id 59-63

id 75-77

id 64-67

id 78-79

id 68-74, 1075

id 1076-1077

Beskrivning av sköldarna kring sköldhällen

Id 1 (äldre benämning 401a)

Storlek: 0,55 x 0,42 m

Teknik: Metallverktyg (distinkta kanter), relativt djupt ristad. Ristningsbredd 1 – 1,5 cm. Rundat tvärsnitt.

Typ: Häroldsbild

Form: Strykjärnsform; d.v.s. raka sidor, rakt huvud och spetsig bas.

Hjälmlacering: Vid sköldens övre vänstra hörn.

Beskrivning sköldbild: Skölden är delad på mitten i två vertikala hälfter, där den vänstra halvans yta är uthuggen. Utmed kanten av den uthuggna ytan är det lämnat en "vulst", så att denna tydligt markeras mot sköldens avgränsning.

Beskrivning hjälm: Hjälmen är sedd i profil. Den har ett spetsigt visir, som är riktat åt höger. Vid sidan av visiret finns ett gallerliknande, avlångt dekorationselement. Bakdelen av hjälmen är rundad, liksom en människas bakhuvud. Över hjälmens hjässa löper två ristade streck. Hjälmen saknar hjälmprydnad, men det finns streck och figurer kring hjälmen och kring sköldens topp, som tolkas som ett hjälmtäcke.

Id 2 (äldre benämning 401b)

Storlek: 0,7 x 0,44 m

Teknik: Metallverktyg med prickhuggningsteknik. Ristningsbredd: 1-1,5 cm. Prickhuggningstekniken har lett till att linjerna är bitvis svåra att följa.

Typ: Allmän bild

Form: Asymmetrisk form, lutar något åt vänster. Den har en utskjutande spets i övre vänstra hörnet.

Hjälmlacering: Vid sköldens övre högra hörn

Beskrivning sköldbild: Centralt placerat motiv där sju "spenar" utgår från en mittbalk, tre på vänster och fyra på höger sida. Överst på den vänstra sidan finns ett uppåtgående streck, som avslutas med en rundad formation. Liknar en stiliserad gran med nedåtgående grenar. I sköldhuvudet finns ett horisontellt streck.

Beskrivning hjälm: Ovanför skölden finns antydning till ett fladdrande hjälmtäcke och däröver en hjälm, sedd i profil. Hjälmen är överdelen till en bygelhjälm (med två byglar) och krönt av kam- eller crest-liknande hjälmprydnad. Hjälmen har ett fragmentariskt taggtrådsliknande dekorelement. Hjälmprydnaden består av 12 uppåtgående spröt, de flesta är förbundna med varandra med en linje i toppen. Tre spröt har tve-kluvna avslutningar.

Övrigt: Har varit imålad med gul färg och vissa äldre färgrester finns kvar. Omtolkning från äldre imålning har skett.

Id 3 (äldre benämning 401c)

Storlek: 0,37 x 0,5 m

Teknik: Metallverktyg, rundat tvärsnitt. Ristningsbredd 0,5-1 cm.

Typ: Häroldsbild

Form: Asymmetrisk form med en utskjutande, avkapat parti i övre vänstra hörnet. Sköldens kanter är företrädesvis raka och dess bas utgörs av en avrundad spets.

Hjälmlacering: Vid sköldens övre högra hörn, något förskjutet och lutande åt sköldens högra sida.

Beskrivning sköldbild: Skölden är uppdelad i sex horisontella triangulära fält, omväxlande uthugget och ohugget, vilket ger intryck av tvåfärgade fält. De tre uthuggna trianglarnas uddar pekar åt höger, de ohuggna åt vänster.

Beskrivning hjälm: Hjälmen är sedd i profil och har ett gallerförsatt visir, horn och hjälmtäcke. Det vänstra hjälmhornet är helt uthugget, konturlinjen är djupare än övrig huggning i hornet. Det högra hornet har enbart en konturlinje.

*Id 4 (äldre benämning 401d)***Storlek:** 0,53 x 0,55 m**Teknik:** Metallverktyg, rundat tvärsnitt. Ristningsbredd 0,5-1 cm.**Typ:** Häroldsbild**Form:** Strykjärnsform; d.v.s. raka sidor och huvud och med bas i form av en avrundad spets.**Hjälmlacering:** Vid sköldens övre högra hörn, förskjuten nedåt till höger om sköldens högra sida.**Beskrivning sköldbild:** Skölden uppdelad i två vertikala fält varav det högra är helt uthugget. Den linje som avdelar sköldens två halvor är djupare uthuggen än det helhuggna området. I det högra fältets nedre del har ett 2 cm brett område lämnats ohugget, från sköldspetsen och parallellt med sköldens yttre kant. Det vänstra fältet delas på mitten av en horisontell linje.**Beskrivning hjälm:** Hjälmen är sedd i profil och har två horn där det högra hornet är helt uthugget och det vänstra delas på mitten av en horisontellt huggen linje. Från hjälmens högra sida kommer två fladdrande hjälmträcken. Hjälmen innehåller två linjer, den vänstra ansluter till hjälmens nedre kant och den högra till dess övre kant. Den högra linjen är fragmentarisk. Båda linjerna korsas av sex korta streck vardera, i ett taggtrådsliknande mönster. Vid hjälmens övre högra hörn finns en böjd krokformad linje som skulle kunna vara ett visir.*Id 6 (äldre benämning 401e)***Storlek:** 0,48 x 0,53 m**Teknik:** Sköld: metallverktyg, rundat tvärsnitt, bredd 1 cm. Ornament och bomärke: metallverktyg, rundat tvärsnitt, Bredd 0,5-0,7 cm, grundare ristat än skölden. Frakturstilen under skölden: metallverktyg, prickhugget, bredd 0,6 - 1 cm. Grunt ristad, ev. med ett smalt verktyg. Initialer ovanför skölden: metallverktyg, rundat tvärsnitt, bredd 0,5 - 0,7 cm.**Typ:** Borgerlig sköld**Form:** Strykjärnsform; med raka sidor, rakt huvud och bas som slutar i en spets. Kantigt utförande.**Hjälmlacering:** Saknar hjälm**Beskrivning sköldbild:** Skölden är 0,22 x 0,16 m stor. Mitt på skölden finns ett bomärke. På sköldens övre vänstra hörn sitter ett ornament, en diagonalt utstickande skaft, 0,17 m långt, som i sin yttre del har en motsvarande vidhängande (90°) vinklad rak "pinne" (0,16 m lång). Från sköldens övre högra hörn sticker ett gaffelformat ornament ut bestående av tre piggar på ett skaft. Längd på ornamentet är 0,17 m. Från sköldens bottenpets sticker ett 0,2 m långt ornament ut, i form av en upp-och-ned vänd blomkalk på skaft alt. en spade. Från skaftet går två oklara, lätt slingrande linjer ut. Ovanför skölden finns bokstäverna SP, ristade med gotisk skrift. Under skölden finns en text i gotisk skrift, bestående av 4 bokstäver i gemener. De utläses: perk.*Id 8 (äldre benämning 401f)***Storlek:** 0,33 x 0,35 m**Teknik:** Metallverktyg, rundat tvärsnitt. Relativt grund. Ristningsbredd: 0,6 - 1 cm.**Typ:** Häroldsbild**Form:** Rundad, något asymmetrisk form med ett spetsigt urtag i det övre vänstra hörnet.**Hjälmlacering:** Ovanför spets och urtag i det vänstra hörnet.**Beskrivning sköldbild:** Skölden är indelad i fyra kvadratiska fält. Det övre högra och nedre vänstra fältet är helt uthuggna, i motsats till det övre vänstra fältet och nedre högra vilka är lämnade ohuggna. Fälten är alltså diagonalt motstående varandra.**Beskrivning hjälm:** Hjälmen ses framifrån, är hattformad med brätte och har två horisontella streck över sig. Det högra strecket har fyra, tvärgående korta streck över sig, det nedersta är lite längre än de andra. Strecken bildar ett taggtrådsliknande mönster. Hjälmprydnad saknas. Hjälmtäcket sträcker sig åt höger över sköldhuvudet.

*Id 9 (äldre benämning 401g)***Storlek:** 0,81 x 0,59 m**Teknik:** Metallverktyg, rundat tvärsnitt. Relativt grund. Ristningsbredd: 0,6 – 0,9 cm.**Typ:** Häroldsbild**Form:** Asymmetrisk form med tvärt avskuren spets i det övre vänstra hörnet, svängda sidor samt spetsig bas.**Hjälmlacering:** Vid sköldens övre högra hörn**Beskrivning sköldbild:** Diagonalt över skölden, från övre vänstra till det nedre högra hörnet löper en schackrutig bård i två band, med 14 växelvis uthuggna/ohuggna fält vardera. Bården är 6,5 – 7 cm bred och 41 cm lång.**Beskrivning hjälm:** Hjälmen har en närmast vertikal rutornamenterad bård. Hjälmens visir finns antytt åt vänster, med hjälp av två böjda linjer. Hjälmen har två horn som även de är dekorerade med rutor. Rutorna är växelvis uthuggna och ohuggna vilket ger illusion av omväxlande färgade resp. ofärgade fält. Det vänstra hornet har sju fält, där tre är uthuggna och fyra ohuggna. Det högra hornet har fem fält, där två är uthuggna och tre är ohuggna. Hornen är inte spetsiga utan tvärt avhuggna i toppen. Hjälmtäcket breder ut sig på båda sidor om hjälmen.*Id 10 (äldre benämning 401h)***Storlek:** 0,7 x 0,66 m**Teknik:** Metallverktyg, rundat tvärsnitt. Ristningsbredd: 0,5 cm. Hjälmen är grundare ristad än skölden.**Typ:** Allmän bild**Form:** Till största delen symmetrisk med raka kanter, spetsig bas och rakt huvud. Vid sköldens vänstra övre hörn finns ett utstickande asymmetriskt och kantigt parti.**Hjälmlacering:** Vid sköldens övre vänstra hörn.**Beskrivning sköldbild:** Ett upprättstående stiliserat lövträd bestående av en stam med tre grenpar. Det finns tre löv vardera på de två nedre grenparen. De översta grenparen har vardera ett löv, och överst på stammen finns ett löv, som pekar rakt upp. Löven är hjärtformade eller som liksidiga trekanter.**Beskrivning hjälm:** Hjälmen ses i profil med ett spetsigt visir, som pekar åt höger. På hjälmens nedre del finns ett ornament i form av punkter. Hjälmen är prydd med två stiliserade horn och antydan till hjälmtäcke finns också.**Övrigt:** Vid sköldens högra sida finns ett namn i gotisk skrift (id 11). Hjälmen är svår att se och har inte målats i. Sköld, namn och hjälm tycks ha ristats med olika verktyg och kan ha ristats vid olika tillfällen.*Id 12 (äldre benämning 401k)***Storlek:** 0,7 x 0,45 m**Teknik:** Metallverktyg, sannolikt med ett relativt smalt eller spetsigt verktyg. Mycket grovt ristad. Ristningsbredd 1-1,5 cm.**Typ:** Häroldsbild**Form:** Asymmetrisk form med ett svagt skålat huvud, rundad bas och ett rundat urtag på den vänstra delen av toppen. Från urtagets övre del sticker ett 9,5 m långt streck ut.**Hjälmlacering:** Vid sköldens övre högra hörn.**Beskrivning sköldbild:** Skölden har två grovt huggna parallella vågräta band eller balkar, mellan 1-2 cm breda.**Beskrivning hjälm:** Hjälmen ses framifrån och är hattformad med brätte. Den har ett gallervisir med minst tre byglar. Hjälmen är prydd med ett par horn, som är oproportionerligt små och som sticker upp alldeles intill den högra delen av hjälmen ovanför (id 4). Åt både höger och vänster finns ett fladdrande hjälmtäcke. Hjälmen med prydnad och hjälmtäcke är mycket grovt huggen, där kompositionen delvis snarare är uppbyggd av prickar, som mejslats ut ur berget. Detta är särskilt tydligt i hjälmtäcket till höger om skölden.

*Id 14 (äldre benämning 401i)***Storlek:** 0,49 x 0,18 m**Teknik:** Metallverktyg, rundat tvärsnitt. Ristningsbredd 0,5-0,7 cm**Typ:** Häroldsbild**Form:** Asymmetrisk form, där högra sidan av sköldhuvudet avslutas med en utbuktande krok. Sköldhuvudet har en uppåtstickande spets i mitten. Basen är spetsig.**Hjälmlacering:** Mitt över skölden**Beskrivning sköldbild:** Skölden delas på mitten av ett vågrätt uthugget band eller balk, 3,5 cm brett.**Beskrivning hjälm:** Hjälmen ses i halvprofil riktad åt vänster. Det är en bygelhjälm med två horn och tre byglar. Under byglarna finns en ristad dekoration, som ev. avser en del av visiret. Hjälmen är ristad med ett perspektiv, som gör att betraktaren kan se in i öppningen nederst på hjälmen, där huvudet ska stickas in. Öppningen är placerad rakt ovanför spetsen på sköldhuvudet. Hjälmtäcken saknas.**Övrigt:** Är spegelvänd mot id 15. Allianssköldar.*Id 15 (äldre benämning 401j)***Storlek:** 0,49 x 0,18 m**Teknik:** Metallverktyg, rundat tvärsnitt. Ristningsbredd 0,5-0,7 cm**Typ:** Häroldsbild**Form:** Asymmetrisk form, där vänstra sidan av sköldhuvudet avslutas med en utbuktande krok. Sköldhuvudet har en uppåtstickande spets i mitten. Basen är spetsig.**Hjälmlacering:** Mitt över skölden**Beskrivning sköldbild:** Skölden delas av en enkel diagonal linje, från övre vänstra hörnet till nedre högra.**Beskrivning hjälm:** Hjälmen ses i halvprofil och är riktad åt vänster. Det är en bygelhjälm med tre byglar och en hjälmprydnad i form av 13 streck. Alla streck är försedda med ett litet tvärgående streck, likt en vimpel. Sju av strecken har vimplarna vända åt höger, det mittersta strecket har en vimpel som i det närmaste pekar rakt upp och de övriga fem vänder sig åt vänster. Det fjärde strecket från höger har två vimplar. Det tredje strecket från vänster är fragmentariskt, ev. p g a utrymmesskäl. Hjälmen är ristad med ett perspektiv, som gör att betraktaren kan se in i öppningen nederst på hjälmen, där huvudet ska stickas in. Öppningen är placerad rakt ovanför spetsen på sköldhuvudet. Hjälmtäcken saknas.**Övrigt:** Är spegelvänd mot id 14. Allianssköldar.

Tabell över ristningarna inom område 400

ID	Kategori	Område	Anmärkning
1	Heraldisk sköld	400	401a
2	Heraldisk sköld	400	401b
3	Heraldisk sköld	400	401c
4	Heraldisk sköld	400	401d
5	Bomärke	400	401e
6	Sköld	400	401e
7	Namn	400	PERK med gotisk skrift
8	Heraldisk sköld	400	401f
9	Heraldisk sköld	400	401g
10	Heraldisk sköld	400	401h
11	Namn	400	HNRIK KRUMDIK
12	Heraldisk sköld	400	401k
13	Figur annan	400	obestämd figur/bokstav mellan 401e och 401c-d
14	Heraldisk sköld	400	401i allianssköld vänster
15	Heraldisk sköld	400	401j allianssköld höger
16	Bomärke	400	
17	Årtal	400	1617
18	Bomärke	400	
19	Initialer	400	OPS
20	Initialer	400	HR
21	Figur annan	400	Hjärtliknande
22	Enstaka bokstav	400	J
23	Figur annan	400	kompassrosliknande figur med pilar
24	Bomärke	400	
25	Figur annan	400	knopliknande, "Salomos knut"
26	Sköld	400	
27	Bomärke	400	
28	Initialer	400	AH
29	Del av årtal	400	09
30	Bomärke	400	
31	Bomärke	400	
32	Bomärke	400	
33	Bomärke	400	

ID	Kategori	Område	Anmärkning
34	Enstaka bokstav	400	P
35	Bomärke	400	
36	Bomärke	400	
37	Årtal	400	1500
38	Namn	400	GONNER
39	Ortnamn	400	HORSENS
40	Bomärke	400	
41	Bomärke	400	
42	Bomärke	400	
43	Sköld	400	
44	Initialer	400	PI
45	Bomärke	400	
46	Sköld	400	
47	Initialer	400	CN
48	Årtal	400	1568
49	Bomärke	400	
50	Sköld	400	
51	Initialer	400	MI
52	Initialer	400	LS
53	Bomärke	400	
54	Initialer	400	MD
55	Del av årtal	400	81
56	Initialer	400	CM
57	Bomärke	400	
58	Initialer	400	CF
59	Initialer	400	MP
60	Årtal	400	1660
61	Ortnamn	400	SEBY
62	Initialer	400	LIS
63	Initialer	400	RVS
64	Bomärke	400	
65	Bomärke	400	
66	Initialer	400	IM
67	Figur annan	400	obestämd
68	Bomärke	400	

ID	Kategori	Område	Anmärkning
69	Sköld	400	
70	Årtal	400	1575
71	Initialer	400	RP
72	Ortnamn	400	SØBY
73	Årtal	400	1616
74	Bomärke	400	
75	Bomärke	400	
76	Årtal	400	1621
77	Initialer	400	BI
78	Bomärke	400	
79	Initialer	400	PL
1075	Initialer	400	HA
1076	Initialer	400	Sd
1077	Bomärke	400	
1078	Bomärke	400	
1079	Bomärke	400	
1080	Bomärke	400	
1081	Bomärke	400	
1082	Bomärke	400	
1083	Bomärke	400	
1084	Initialer	400	SP med gotisk skrift

Område 500 (L2022:10693)

Ingela Lundin

Topografi

Området är beläget på ett sydsluttande hållparti på Skutholmens nordvästsida och är 13 x 5 meter stort (VSV-ONO). Det ligger i anslutning till en sötvattenansamling som idag till stor del är igenväxt. Bergarten är ljusröd grovkornig granit med större kristallbildningar som genomkorsas av naturliga, både vertikala och horisontala sprickor. Hällarna är släta och mestadels helt lavfria, men i områdets nordöstra del finns ett starkt lavbeväxt område.

Innehåll och teknik

Inom område 500 finns sammanlagt 65 ristningar: 32 initialer, 14 bomärken, 9 årtal, 3 del av årtal, 2 personnamn, 1 ortnamn, 1 enstaka bokstav, 1 text och 3 obestämbara/svårtolkade ristningar.

Ristningarna är samlade i tre olika grupper, fördelade på en västlig, en central och en östlig del, varav de flesta (32) finns samlade centralt på området. Några av ristningarna ligger dessutom på den nedersta delen av berghällan i direkt anslutning till vattenlinjen av sötvattensansamlingen.

Att hålla samman ristningar i grupper, som vi observerat på flera områden på Hamnholmarna, kan vara ett sätt att visa på samhörighet eller samtidighet. Ofta har man behövt förhålla sig till platsens naturliga förutsättningar, såsom sprickor, kristallbildningar och hällarnas skiftande ytstruktur. Liknande sätt att formera ristningar på har vi sett i andra naturhamnar, exempelvis Södra Buskär, Hällö och Väderöarna (Lundin & Nordell 2011:57ff, samt Lundin, Nordell & Strid. 2015:37 ff).

Ristningarna är främst utförda med ett metallverktyg, linjebreddan är omkring 0,5–1 cm och har ett rundat tvärsnitt. De flesta linjer är tydliga och djupt huggna, men ett par initialer placerade centralt på området, är grunda och svagt ristade, kanske är de tillverkade med hjälp av en sten.

● Bomärke	● Enstaka siffra	● Initialer	● Obestämnd/svårtolkad	● Text
● Del av årtal	○ Figur annan	● Kompassros	● Ortnamn	● Årtal
● Enstaka bokstav	● Heraldisk sköld	● Namn	● Sköld	

Initialer

Den dominerande ristningskategorin är initialerna där vi identifierat 32 stycken jämnt fördelade inom området. Initialerna består av två eller tre bokstäver. De enskilda bokstäverna i initialerna kan vara ristade separata i följd eller också sinnrikt sammanflätade i fantasirika monogram som antagligen symboliserat ett personnamn (Id 95, 105, 107). Kanske har några av dem även fungerat som ett bomärke.

Ett vanligt sätt i Skandinavien att skriva sina initialer på var i kombinationer om tre bokstäver. Den första bokstaven i förnamnet och de två sista för efternamnet, uppdelat på första bokstaven i fadersnamnet följt av bokstaven D eller S, i betydelsen -dotter alternativt -son. Bland initialerna inom område 500 finns det en kombination som utifrån detta resonemang skulle kunna tillhöra en kvinna, nämligen bokstäverna OTSD. Denna ristning återfinns mitt på den centrala delen av området och skiljer sig från de andra så till vida att den är grundare och inte så tydligt huggen som omkringliggande ristningar (Id 114). Den kan vara gjord av en kvinna verksam inom handel och fraktfart eller varit på resa utmed kusten i andra ärenden. Att kvinnor varit verksamma som handelspersoner under 1500- och 1600-talen finns exempelvis nedtecknat i danska och norska testamenten från tiden (Dahl & Lempiäinen 2014:1–11). Den avvikande huggningstekniken kan dock tyda på att dessa initialer skulle kunna vara utförda senare än de andra.

Initialerna inom område 500 förekommer både enskilda, och i grupp med flera stycken på rad. Speciellt de initialer som huggits in i en lång följd skulle kunna representera en grupp av människor, som delar ett sammanhang eller verksamhet. De ville på detta sätt befästa sin gemensamma närvaro vid ett specifikt tillfälle. Kanske ser vi här en besättning på ett handelsskepp eller ett fiskelag?

Bomärken

Bomärkena uppträder både som ensamma och som delar av andra ristningskompositioner. I område 500 finns 14 stycken, med reservation för att det kan vara svårt att avgöra om en ristning är ett bomärke, ett monogram eller en initial. Dessa figurtyper är ibland väldigt lika varandra, gränsdragningen hårfin och vissa kombinationer svårbedömda. Kanske har de varit både och. (Id 90, 95, 105, 107).

Årtal

Alla nio fullständigt utskrivna årtal inom området är från 1600-talet, det äldsta är år 1634 och det yngsta år 1664. Förutom dessa årtal finns det siffror som förekommer i par, ex. - 91 och - 92 (Id 103, 108, 109), och som vi valt att tolka som del av ett årtal. De kan antingen härröra från 1500-talet eller 1600-talet, men utifrån sammanhang och stil på siffrorna är 1500-talet mest troligt, se vidare Strid i denna volym, sid. 31–35. Genom våra tidigare ristningsdokumentationer har vi sett att både ristade siffror och bokstäver uppvisar en stilmässig variation över tid, där stilens skiftningar kan ge en hint om ristningens ålder (se Lundin, Nordell & Strid 2015:39). Ristningarnas form och utseende har följt övriga samhällets stilideal och även påverkats av den enskilda ristarens bakgrund och skicklighet. På Hamnholmarna finns flera olika skrivstilar representerade. Bara inom område 500 ser vi exempelvis att siffran ett (1) har skrivits på fyra olika sätt!

Namn och ortnamn

Två fullständiga mansnamn i kombination med årtal och bomärken finns ristade i områdets östra del: IENS SØRENSEN (Id 129) och MATHIAS FELDUM AF AARHVS (Id 132–134). Namnen är ristade som varsin sammanhållen grupp och läses därför som varsin enhet. Under namnet Iens Sørensen finns ett par otydliga och svårtolkade bokstäver samt årtalet 1648 (Id 130–131). Av den otydliga texten kan endast två med litet god vilja uttydas: LØ. Denna bokstavskombination som återkommer hela 37 gånger på Hamnholmarna, skulle kunna vara del av ett ortsnamn eller del av ett personnamn, men det slutgiltiga svaret är tills vidare höljt i dunkel.

Vid namnet Mathias Feldum af Aarhus finns också årtalet 1664 och ett bomärke ristat (Id 135–136). Tack vare att det finns ett årtal och ett ortnamn kopplat till personnamnet, så kan man lättare söka efter personens härkomst under en specifik tidsperiod i olika arkiv och dokument. I ett skriftligt källmaterial från Danmark, Århus byfoged skifteprotokol 1669 – 1815, omnämns under slutet av 1600-talet en person med namnet Mathias Nielsen Fellumb. Den 20 mars år 1664 tog han borgerskap i Århus som köpman och år 1672 blev han utsedd till kämnär, vilket innebar att han hade hand om stadens räkenskaper (Blichfeldt-Petersen & Thomsen 1943:119). Trots att stavningen av hans efternamn i skiftesprotokollet skiljer sig från den som finns inristad på Skutholmen,

kan detta vara en och samma person. Att han varit på resa utmed Bohuskusten år 1664 i egenskap av köpman och då vid ett uppehåll på Hamnholmarna passat på att rista in sitt namn i berghällen är ju inte otänkbart.

Referenser

Blichfeldt-Petersen, A & Thomsen, C.J.T. 1943. En gammel aarhusiansk Storborger-Slæggt. Raadmand Clemens Jensen Smagbier og hans Efterkommere. **Århus Stifts Årbøger 1943.**

Dahl, Camilla Luise & Lempiäinen, Pii 2014. The World of Foreign Goods and Imported Luxuries: Merchant and shop inventories in late 17th-century Denmark-Norway. I: **Fashionable Encounters. Perspectives and Trends in Textile and Dress in the Early Modern Nordic World.** Engelhardt Mathiassen, Tove, Nosch, Marie-Louise et.al. (red.). Ancient Textiles Series vol. 14. Oxbow Books. Eynsham.

Lundin, Ingela & Nordell, Linnea 2011. Maritima ristningar på Väderöarna. I: **Väderöarna – historisk arkeologi vid en uthamn.** Red: Lars-Erik Hammar. Bohusläns museum rapport 2011:12. Borås 2011.

Lundin, Ingela, Nordell, Linnea & Strid, Lars. 2015. **Maritima ristningar på Buskären och Hällö. Rapport från dokumentationsprojekt 2012 och 2013.** Bohusläns museum. Rapport 2015:12. Västarvet/Västra Götalands regionen.

Digitala källor

Århus byfoged skifteprotokol 1669 – 1815 genom <https://www.brejl.dk/arhus.html>

Bildkatalog område 500

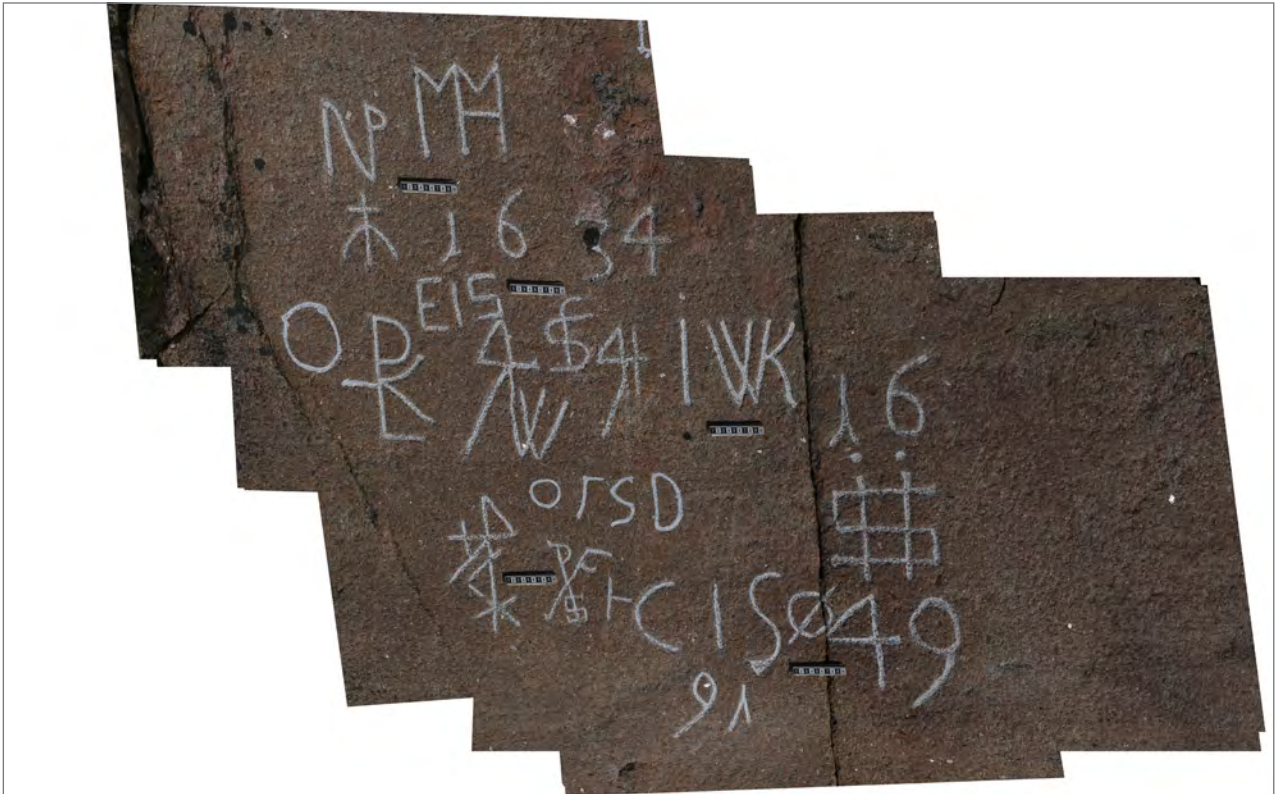
Översikt område 500

id 80-84

id 85-89

id 90-106,113-116

id 107-108

id 111

id 109-110

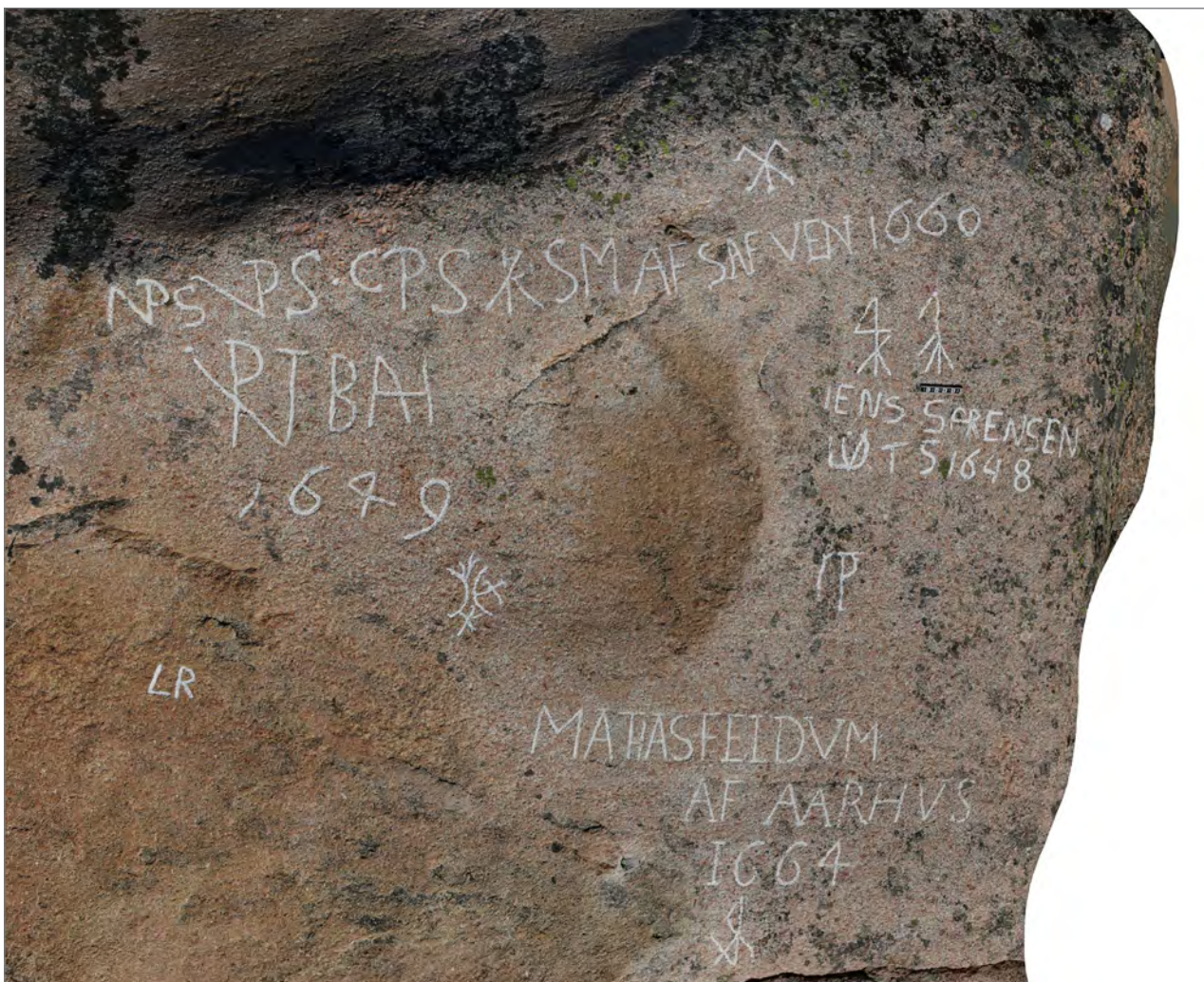
id 112

id 115

id 126-131, 1067

id 117-141, 1067, 1073 översikt

id 132-136

id 1073

id 1074

Tabell över ristningarna inom område 500

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
80	Bomärke	G17	
81	Initialer	G17	ISS
82	Årtal	G17	1648
83	Årtal	G18	1647
84	Initialer	G18	PNS
85	Initialer	G19	NS
86	Initialer	G19	HRS
87	Initialer	G19	ASE
88	Initialer	G19	NS
89	Årtal	G19	1662
90	Initialer		MMH sammanlänkat
91	Initialer		NP
92	Bomärke		
93	Årtal		1634
94	Initialer		EIS
95	Initialer		PKL sammanlänkat
96	Bomärke		
97	Initialer		SF sammanlänkat
98	Bomärke		
99	Initialer		IWK
100	Årtal		1649
101	Initialer		ISI sammanlänkat
102	Initialer		CISØ
103	Del av årtal		91
104	Figur annan		
105	Initialer		PFS sammanlänkat
106	Bomärke		
107	Initialer	G20	CR
108	Del av årtal	G20	91
109	Del av årtal	G21	92
110	Initialer	G21	NNBS
111	Enstaka bokstav		N
112	Bomärke		

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
80	Bomärke	G17	
81	Initialer	G17	ISS
82	Årtal	G17	1648
83	Årtal	G18	1647
84	Initialer	G18	PNS
85	Initialer	G19	NS
86	Initialer	G19	HRS
87	Initialer	G19	ASE
88	Initialer	G19	NS
89	Årtal	G19	1662
90	Initialer		MMH sammanlänkat
91	Initialer		NP
92	Bomärke		
93	Årtal		1634
94	Initialer		EIS
95	Initialer		PKL sammanlänkat
96	Bomärke		
97	Initialer		SF sammanlänkat
98	Bomärke		
99	Initialer		IWK
100	Årtal		1649
101	Initialer		ISI sammanlänkat
102	Initialer		CISØ
103	Del av årtal		91
104	Figur annan		
105	Initialer		PFS sammanlänkat
106	Bomärke		
107	Initialer	G20	CR
108	Del av årtal	G20	91
109	Del av årtal	G21	92
110	Initialer	G21	NNBS
111	Enstaka bokstav		N
112	Bomärke		
113	Bomärke		
114	Initialer		OTSD

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
115	Initialer		DPH
116	Initialer		OCM eller OGM
117	Initialer	G22	NPS
118	Initialer	G22	VPS
119	Initialer	G22	CPS
120	Bomärke	G22	
121	Initialer	G22	SM
122	Initialer	G22	AF
123	Initialer	G22	SANF
124	Initialer	G22	VEN
125	Årtal	G22	1660
126	Bomärke		
127	Bomärke		
128	Bomärke		
129	Namn	G23	IENS SØRENSEN
130	Figur annan	G23	LØ
131	Årtal	G23	1648
132	Namn	G24	MATHIAS FELDUM
133	Text	G24	AF
134	Ortnamn	G24	AARHVS
135	Årtal	G24	1664
136	Bomärke	G24	
137	Bomärke		
138	Årtal	G25	1649
139	Initialer	G25	RJT
140	Initialer	G25	BAI
141	Initialer		LR
1067	Initialer	G23	TS
1073	Bomärke		Initialliknande (TP)
1074	Initialer		Bomärkesliknande

Ensamliggande ristningar

Ingela Lundin

Topografi

Ensamliggande ristningar, eller solitärer, är de ristningar som inte tydligt ligger tillsammans med de andra ristningarna inom de fem ristningsområdena. De påträffas i stället spridda över Skutholmens mer centrala och östra delar. Därav varierar även berghällens kvalitet, ytstruktur och lavpåväxt från plats till plats. Liksom på övriga ristningsområden har man behövt förhålla sig till dessa förhållanden när man valde var man skulle rista. Oftast har ristningarna placerats på förhållandevis jämna och platta ytor, sprickor och kristallbildningar har man i möjligaste mån undvikit.

Innehåll och teknik

På Skutholmen finns det 13 ristningar som ligger för sig själva och de består av 8 initialer, 1 bomärke, 3 årtal och 1 enstaka bokstav. Några av dem finns samlade i kompositioner som bildar sammanhängande enheter, vilket gör att de fördelar sig på åtta enskilda platser.

Dessa ristningar är, liksom de flesta andra på Hamnholmarna, tillverkade med metallverktyg. Linjebredden är omkring 0,5–1 cm och det finns ristningar med både spetsigt och rundat tvärsnitt. De är tydliga och relativt djupt huggna.

Initialer

Bland de ensamliggande ristningarna finns åtta initialer, till exempel PMS. Vår tolkning är att de är förkortningar av personnamn där första bokstaven i för- och efternamnet (och ibland två i efternamnet) bildar personens sig-

● Bomärke	● Enstaka siffra	● Initialer	● Obestämd/svårtolkad	● Text
● Del av årtal	○ Figur annan	● Kompassros	● Ortnamn	● Årtal
● Enstaka bokstav	● Heraldisk sköld	● Namn	● Sköld	
● Enstaka siffra				

natur. Exempelvis kan PMS stå för Per Madsen.

En annorlunda och unik kombination av bokstäver är NÿKB, som inte förekommer på någon annan plats på Hamnholmarna. Denna förkortning skulle i stället kunna stå för ett ortnamn, exempelvis Nyköping eller Ny-København. Den senare var en stadsdel i Köpenhamn som grundlades på 1600-talet. Orten Nyköping finns på tre olika platser i Danmark. En ligger på ön Mors i Limfjorden på Nordjylland (Nykøbing Mors), en på nordvästra delen av Sjælland i närheten av Sjællands Odde (Nykøbing Sjælland) och en på ön Falster i sydligaste delen av Danmark (Nykøbing Falster). Samtliga etablerades under medeltid och fick tidigt köpstadsprivilegier. För två av dem spelade även sillfisket en stor roll (danmarkshistorien.dk).

Bomärke

Det finns ett tydligt bomärke bland de ensamliggande ristningarna, en symbol i form av ett liggande timglas (id 736). Bomärket är placerat direkt efter initialerna NÿKB tillsammans med årtalet 1680 samt initialerna CCS.

Årtal

Bland de ensamliggande finns tre hela årtal, alla från 1600-talets andra hälft: 1656, 1666 och 1680. De uppträder alla i kombination med initialer och/eller bomärke.

Referenser

Digitala källor

Danmarkshistorien.dk – källor till Danmarks historia av Århus universitet:

<https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/nykoebing-f>
(Nyköping Falster)

<https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/nykoebing-m>
(Nyköping Mors)

<https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/nykoebing-sj>
(Nyköping Sjælland)

Bildkatalog ensamliggande ristningar

id 735-737 (L2022:10698)

id 952 (L2022:10697)

id 738-739 (L2022:10699)

id 953-955 (L2022:10696)

id 888 (L2022:10700)

id 956 (L2022:10695)

Tabell över de ensamliggande ristningarna

ID	Kategori	Grupp	Anmärkning
734	Initialer	G114	CSS
735	Initialer	G114	NyKB
736	Bomärke	G114	
737	Årtal	G114	1680
738	Initialer	G115	NS sammanlänkat
739	Årtal	G115	1656
888	Initialer		ISI sammanlänkat, alternativt IIS eller SII
952	Initialer		EP
953	Initialer	G163	PMS
954	Initialer	G163	AL
955	Årtal	G163	1666
956	Initialer		NB sammanlänkat
957	Enstaka bokstav		N

Tekniska och administrativa uppgifter

Bohusläns museum dnr: 16/0228

Länsstyrelsen beslut dnr: 431-1641-2014, 431-13924-2016 och 431-36445-2019.

Län: Västra Götalands län

Kommun: Tanum

Socken: Kville

Fastighet: Vedholmen 1:1

Fornlämningar: L1969:6873, L1969:6932, L1969:7658 (Kville 935:2-4)

Typ av projekt: Kulturhistorisk dokumentation, forskningsprojekt

Medverkande institutioner: Stiftelsen Bohusläns museum och Vitlycke museum/Förvaltningen för Kulturutveckling, Västra Götalandsregionen.

Bidragsgivare: C.J. Lindebergs fornminnesfond

Projekttid: 2014-2022

Projektchef: Tomas Brandt

Projektansvariga: Ingela Lundin och Linnea Nordell

Projektgrupp: Ingela Lundin, Linnea Nordell, Lars Strid, Thomas Bergstrand (2016-2019)

Fältpersonal (från Bohusläns museum om inte annat anges):

Ingela Lundin, Linnea Nordell, Lars Strid (Vitlycke museum), Thomas Bergstrand, Staffan von Arbin, Marie Jonsson, Kristina Lindholm, Cecilia Wingård, Christina Toreld, Peder Lindblom, Anders Säldemark (Dyk-Leif AB), Maja Gustafsson (praktikant), Hans Lundenmark (Vitlycke museum), Henrik Zedig (Länsstyrelsen).

Bilagor

Bilaga 1. Konservatorsrapport

Bilaga 2. Lista med koder, kategorier och kategoriindelning

Bilaga 3. Tabell med ristningar indelat efter kategori

Bilaga 4. Fyndlista

Vård- och underhållsplan
för maritima ristningar på Hamnholmarna
Kville 935
Tanums kommun

Carin Pettersson
Studio Västsvensk Konservering
Dnr.: VA 00707-2015

1

Vård- och underhållsplan

för maritima ristningar på Hamnholmarna

Kville 935

Tanums kommun

Författare Carin Pettersson
Grafisk form och Layout Västarvet, SVK
Omslagsbild Foto taget av Carin Pettersson
Fotot visar maritim ristning, Hamnholmarna

Västarvet

Studio Västsvensk Konservering

Gamestadsvägen 2-4 Hus B2

415 02 Göteborg

Telefon 010-441 43 44

www.vastarvet.se, www.svk.com

Tekniska och administrativa uppgifter

Västarvet dnr.	VA 00707-2015
Västarvet pnr.	11788
Uppdragsgivare	Bohusläns museum Ingela Lundin Box 403 451 19 Uddevalla 0522-656534
Projektansvarig SVK	Carin Pettersson Stenkonservator

Innehåll

Tekniska och administrativa uppgifter.....	1
Bakgrund.....	3
Nedbrytningsfaktorer sten.....	3
Befintligt skick/skadeorsak.....	4
Åtgärder	5
Rekommendationer vid färgifyllnad av ristningar	7
Tillståndspliktigt ärende	7
Analys	8
Syfte/målsättning	9
Referenser.....	9

Bakgrund

Sedan 2014 pågår ett inventerings- och dokumentationsprojekt drivet av Bohusläns museum av de maritima ristningarna på Hamnholmen och Skutholmen, inom fornlämning Kville 935 i Tanums kommun. I ett inledande skede koncentrerades arbetet avseende inventering, inmätning och sedermera tolkning av ristningarna. I samband med detta arbete påträffades tidigare okända ristningar, däribland en ristning med det äldsta inristade årtalet i hela Bohuslän, året ”1500” (Lundin och Nordell 2015).

Hamnholmarna har som mindre holmar i havsbandet ett utsatt geografiskt väderläge dessutom har de en stor attraktionskraft som naturhamn för fritidsseglare under sommarhalvåret. De maritima ristningarnas utsatthet för vittringsfaktorer såsom vatten, salter, vinderosion och människors oaktsamhet ökar därigenom. Genom inventerings- och dokumentationsprojektet har även detta blivit uppmärksammat. I syfte att upprätta en Vård- och underhållsplan för Hamnholmarna fick stenkonservertorn vid Studio Västsvensk Konservering, en del av Västarvet, förfrågan att följa med ansvariga arkeologer ut i fält i augusti 2015 och göra en skadebedömning. Utifrån denna upprättades sedan denna plan med rekommendationer om hur hållristningarna fortsatt bör vårdas och underhållas.

Nedbrytningsfaktorer sten

Sten som finns utomhus vittrar och bryts ner som en rent naturlig process men även genom antropogen påverkan. Olika bergarter har olika beständighet för de olika faktorerna beroende på hårdhet och kemisk sammansättning.

Figur 1 Nedbrytningsfaktorer för utomhussten. Hämtad från Friber och Sundnér Natursten i byggnader (1996).

Befintligt skick/skadeorsak

Hällarna som de maritima ristningarna är ristade i består av röd granit. Detta är en hård och stabil bergart som uppvisar hög beständighet mot vittringsfaktorer, dock kommer även denna med tiden att vittras och brytas ned. Det utsatta geografiska läget av dessa holmar utsätter hällarna för stormigt hav med brytande vågor som yr saltstänk i luften: Avsatta salter är en nedbrytningsfaktor genom att de kan avsätta sig i naturliga småsprickor och orsaka kristallisationsprängning vid varm och torr väderlek.

Vid kallt väder fryser ansamlat vatten i sprickor till is och orsakar i sin tur frostsprängning. Små sprickor växer sig snabbt till större då sprickbildningen väl har startat. Frys/töcykling är en av de större nedbrytningsfaktorerna av stenmaterial. Hamnholmarnas hällar uppvisar god kondition, dock uppvisar område 400 större naturliga sprickbildningar som riskerar att frostsprängas. I övrigt är hällarna i god kondition avseende sprickor och materialbortfall. Med handen kan man känna om stenytan släpper grusiga korn (sandar), men detta var inte fallet inom något område i nuläget.

Vinderosionen här är påtaglig samt det fuktiga klimatet som gynnar biologisk påväxt. Med biologisk påväxt menas alg, lav och mossa. Av dessa tre typer är det laven som är den aktiva nedbrytaren på grund av de lavsyror den producerar. Syrorna löser sakta men säkert upp stenen och frigör ämnen som laven livnär sig på. Algen i sin tur bildar grogrund för lav. Mossorna bidrar till att hålla stenen fuktig vilket också gynnar övrig biologisk påväxt samt frostsprängning och därmed nedbrytning. Sly och vegetation nära hällarna bidrar också till att den biologiska påväxten ökar. Flertalet av ristningshällarna var beväxta av framförallt lavkolonier.

Den mänskliga nedbrytningsfaktorn finns också närvarande. Exempel på värmeskador finns där engångsgrillar blivit ställda rakt på hällarna. En annan är där ristningarna har blivit ifyllda med färg som sedan flagat då den inte underhållits och istället bundit vatten och/eller innehållit organiska substanser som gynnat biologisk påväxt. Flera av de ifyllda ristningarna inom framförallt område 300 uppvisade denna typ av skada.

Bild 1. Exempel på sly, gräs, lav och mossa vid område 600.

Åtgärder

Närliggande sly och buskar bör röjas bort då denna gynnar skadlig biologisk påväxt på ristningshällarna.

Den biologiska påväxten bör också avlägsnas. Detta görs bäst med en inpackningsmetod. Man kan använda sig av oblekta cellstoffark som väts med en mild rengöringslösning. Arken läggs sedan i några millimeters tjocka lager över hållristningshällen och täcks därefter med plast för att inte lösningen skall avdunsta, eller arken blåsa bort. Man kan låta inpackningen ligga på i ca 8-12 timmar.

Rengöringslösningen som används kan bestå av såplösning eller en 15 %-ig lösning av ammoniumvätekarbonat (hjordhornssalt) och vatten. Det är viktigt att inpackningen ligger helt tätt emot stenytan så att denna väts ordentligt och lavarna mjukas upp. Stela plastark och breda penslar för att trycka ut luftbubblor är bra verktyg.

Efter det att inpackningen tagits bort tvättas stenytan noga med mjuka borstar. Stålborstar får inte användas. Skölj regelbundet med vatten under och efter rengöringen så lavresterna avlägsnas.

Bild 2:. Skorplavskolonier på ristningshäll 300

Observera att om det är en häll med en uppluckrad yta eller förekomst av sprickor skall en avsaltning utföras efter rengöring med ammoniumvätekarbonat. Denna utförs genom att oblekta cellstoffark väts med sötvatten och appliceras tätt mot ytan. Därefter tillåts cellstoffet att torka helt torrt. Görs bäst en vindstilla solig dag.

Bild 3: Skorplavskolonier i och under färgen på en bemålad ristningshäll i område 300

Då det gäller flagnande färgrester då ristningar tidigare blivit ifyllda är det säkrast att avlägsna dem mekaniskt med en skalpell. Man kan då försiktigt lyfta bort flagor av lossnande färg utan att skada stenytan.

Färgborttagningsmedel får inte användas då rester av upplöst färg och rengöringsmedel riskerar att tränga ner i stenmaterialet.

En bra ordning är att starta med att rengöra en kraftigt lavbeväxt ifylld häll med inpackningsmetod, innan man börjar att avlägsna färgresterna.

Är en häll kraftigt beväxt med lav kan man överväga att göra en lavdödningsåtgärd med etanol. Vid en vanlig rengöring med en inpackningsmetod får man bort lavens fruktkroppar, däremot finns dess hyfer (rötter) kvar i stenen. Dessa hyfer kommer då när tillfälle ges att börja växa till och bilda nya fruktkroppar. En snabb återetablering av lav är då ett faktum inom ett par års tid.

En lavdödningsåtgärd är att packa in hällen med cellstoff, liksom man gör då man rengör med en inpackningsmetod. Skillnaden här är att man använder med minst 70 %-ig etanollösning istället för ett rengöringsmedel. Detta tillåts sedan ligga kvar på hällen i ca två veckor. Svårigheten ligger här i att få ytterkanterna att sluta tätt mot stenytan så att inte etanolen avdunstar för fort. En lösning kan vara att använda sandtyngda påsar längs plastskynkeskanterna.

Ett annat sätt att döda laven kan vara att marktäcka dem så att solljuset inte kan nå laven och därmed avdöda den. Men då det kan bli svårt att ordna med en ordentlig täckning på i för övrigt kala stenhällar med mer eller mindre lutning, är detta knappast ett alternativ.

Inom område 400 finns det större naturliga sprickor alldeles i anslutning till samt även genom en ristning. Sprickor kan orsaka stor skada då frostsprängning ytterligare kan utvidga sprickan. Risken finns att bitar av hällen går förlorad på sikt. Det man då gör är att försöka förhindra vatteninträngning i sprickan genom att injektlimma med ett lättflytande stenlim. Detta lim stabiliserar även kanterna mot varandra. Som översta skikt i sprickan kan man lägga i ett infärgat stenlagningsbruk som döljer injektlimningen likt en retusch. Denna åtgärd utförs av en stenkonservator.

Bild 4: Bild av ristning i område 400 med naturlig sprickbildning.

Rekommendationer vid färgifyllnad av ristningar

Om en ristning skall fyllas i med färg så skall *endast* en av länsstyrelsen rekommenderad färg användas. Innan ifyllning av ristningen påbörjas skall hällen vara ren och helt torr. Eventuell tidigare bemålning skall så långt det är möjligt avlägsnas mekaniskt.

Vid bemålning är det klokt att kontrollera de kommande timmarnas väder lokalt. Är det regn i antågande gör man bäst i att låta målningen vara tills det är en stabil varm och torr väderlek igen.

Bild 5: Under skadeinventeringsdagen i fält kontrollerades det hur hårt den flagnande färgen satt fast. Det visade sig att den i många fall var lätt att lyfta bort med hjälp av en vass skalpell som kilades in mellan flaga och häll.

Tillståndspliktigt ärende

Då de maritima ristningarna på Hamnholmarna ingår i fornlämning Kville 935, är de skyddade enligt lag. Detta innebär att tillstånd måste sökas hos länsstyrelsen i Västra Götalands län innan någon åtgärd på ristningarna eller berghällarna får utföras.

Analys

Det finns ett enkelt test man kan utföra för att påvisa olja i färg, d.v.s. oljefärg. Man tar lika delar ammoniak och väteperoxid och blandar. Sedan droppar man lösningen över färgflagan man önska undersöka. Om det bubblar är det olja i färgen.

Nedan på bilden syns resultatet, samtliga färgprover tagna från område: 300, 401, 500 (Panelen) och 600 uppvisade ett tydligt bubbligt skum.

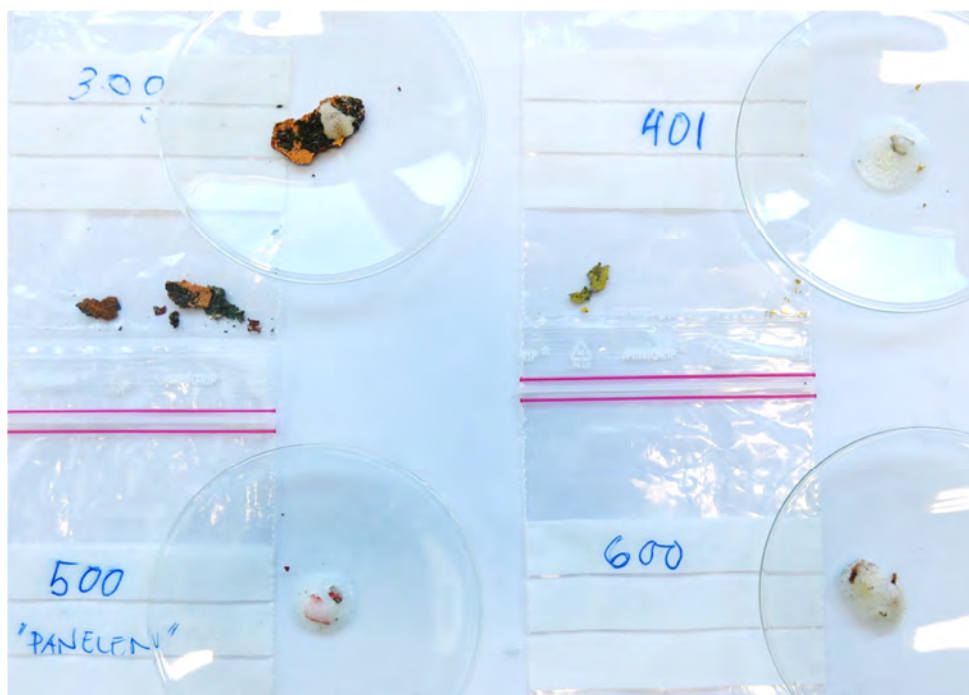

Bild 6: Skumbildning hos samtliga prover.

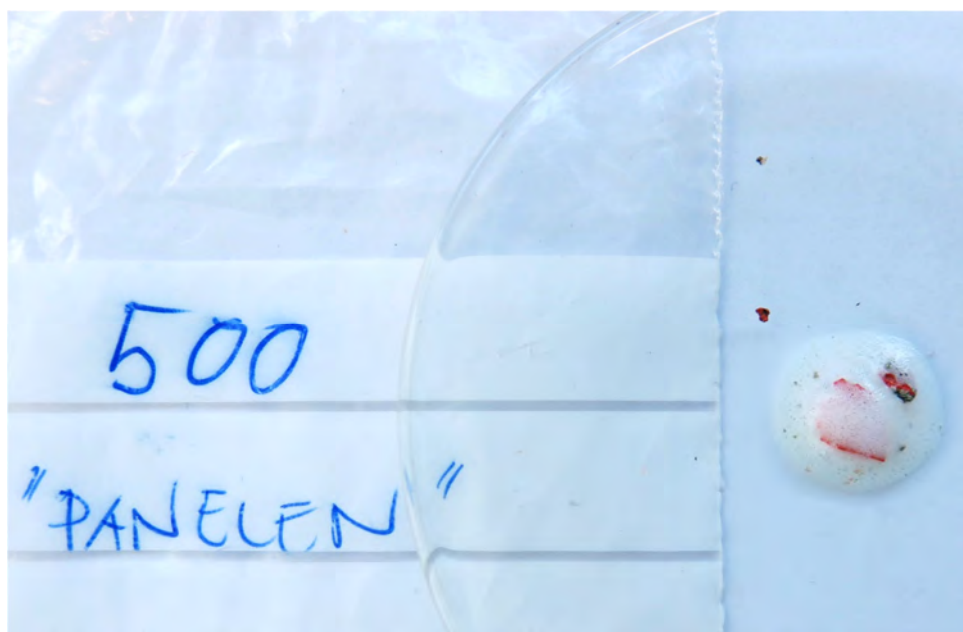

Bild 7: Provflaga från område 500 "panelen" i en klarröd kulört.

Syfte/målsättning

Syftet med denna Vård- och underhållsplan är att ge rekommendationer för framtida fortsatt underhåll och vård av de maritima ristningarna på Hamnholmarna men även av övriga funna ristningar t.ex. på Buskären och Hällö. Mycket av rengöringen av ristningarna kan utföras av arkeologerna själva, därav de förhoppningsvis tydliga instruktionerna.

De åtgärder som skall utföras av konservator finns angivna i text.

Referenser

Friberg, Gunnel; Sundnér, Barbro (1996) *Natursten i byggnader, Stenen i tiden: från 1000-talet till 1940*, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. S. 116-131.
<http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/302>

Hansson, Hans-Erik (2002), *Vård av gravstenar*, Riksantikvarieämbetet.
<http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/504>

Lundin, I & Nordell, L 2015, *Inventering och dokumentation av maritima ristningar på Hamnholmarna. Rapport av steg 1*. Bohusläns museum. 2015-02-27.

Tidens tand. Förebyggande konservering. 1999. M. Fjaestad (red.). Riksantikvarieämbetet. www.raa.se/publicerat/9172091355.pdf

Bild 8: Lars Strid, Carin Pettersson och Ingela Lundin i fält en mer regnig dag än vad väderprognosen utfärdar.

Kategorier och principer för kategoriindelning

Kategorier och kod vid inmätning

Bomärke	BOM
Initialer	INI
Årtal	ÅRT
Del av årtal	DÅRT
Kompassros	KOM
Sköld	SKLD
Heraldisk sköld	HSKLD
Namn	NMN
Ortnamn	ONMN
Text	TXT
Enstaka bokstav	EBOOK
Enstaka siffra	ESIF
Figur annan	FIG
Obestämd/svårtolkad	OBES

Principer för kategoriindelning

De enskilda motivkategorierna är räknade för sig. Exempel: Ett bomärke med närliggande initialer och årtal är räknade som 1 bomärke, 1 initialer, 1 årtal.

Små prickar och streck, fristående eller mellan bokstäver och figurer, har inte räknats.

Bomärke: En tecken som utifrån sin form och stil tolkas som bomärke.

Initialer: Med initialer avses två eller flera bokstäver som står tillsammans, avskilda från andra ristningar med mellanrum eller med en ristad prick eller ett ristat streck. Exempel: N.B. är räknade som 1 initialer. OLT räknas som 1 initialer. Där två eller flera bokstäver är ristade på ömse sidor om ett bomärke framgår det av kompositionen att dessa bokstäver hör samman som initialer. I dessa fall har bokstäverna räknats som 1 initialer.

Årtal: Ett årtal, t.ex. 1577, är räknat som 1 årtal.

Del av årtal: Två eller tre siffror tillsammans, t.ex. 93, 165_, som verkar utgöra del av årtal, har räknats som 1 del av årtal.

Kompassros: Avser en cirkelrund figur indelad med 4-32 streck. Kan ha markeringar för olika väderstreck och vara försedd med diverse ornament. Hela kompositionen räknas som 1 kompassros.

Sköld: Själva sköldinramningen räknats som 1 sköld. Komponenter i och runtomkring har räknats för sig. Detta har gjorts för att förhindra att framför allt årtal och bomärken blir räknade flera gånger.

Heraldiska sköldar: Avser sköld med heraldiskt motiv. Hela kompositionen med sköld, hjälm och hjälmtycke räknas som 1 heraldisk sköld.

Namn: Avser personnamn. Avser både fullständiga namn, till exempel lens Sørensen och enbart förnamn, till exempel Iøren. Namnet räknats som 1 namn oavsett om det rör sig om fullständigt namn eller bara förnamn.

Ortnamn: Avser namn på ort. Om det inte är klarlagt om det rör sig om ortnamn eller personnamn, räknas det istället som namn.

Text: Avser alla typer av texter och ord som inte är namn eller ortnamn. Exempelvis Anno, af, eller datum. Exempel: DEM 23 OTOPER räknas som 1 text.

Enstaka bokstav: Ensamma bokstäver utan synlig relation till något annat.

Enstaka siffra: Ensamma siffror, som inte står i relation till något annat.

Figur annan: Sammanhållna, fristående figurer som inte kan hänföras till andra kategorier. Kan vara föreställande figurer eller omramningar och andra dekorativa element. Exempel: skepp, ornament. Den ofta förekommande ristningen som ser ut som ett O genomkorsat av ett L har räknats som en figur.

Obestämd/svårtolkad: Ristningar som inte kan hänföras till andra kategorier, som är starkt vittrade eller som är ristade under eller över andra figurer. De har inte kunnat uttolkas ordentligt och har räknats efter bästa förmåga.

Tabell med ristningar indelat efter kategori

Kategori	Antal
Initialer	437
Bomärken	350
Årtal	97
Del av årtal	63
Sköld	69
Heraldisk sköld	11
Namn	17
Ortnamn	15
Text	11
Kompassros	2
Enstaka bokstav	66
Enstaka siffra	17
Figur annan	70
Obestämd/svårtolkad	15
Summa	1240

Fyndlista

Identifikationsnr	Sakord	Preciserad benämning	Antal	Material	Beskrivning
UM029712:01a	Tegel	Tegelsten, del av	1	Tegel	Del av tegelsten, delvis sotig.
UM029712:01b	Gryta	Trefotsgryta	4	Keramik(Lergods)	Yngre rödgods. Mynning och buk av trefotsgryta. Invändig brun glasyr. Bitarna har passning.
UM029712:01c	Övrigt slagen	Övrigt slagen, med bruksretusch. En eldslagningsflinta?	2	Flinta	Övrig slagen. Varav en bränd och en med bearbetade kanter, tydliga nagg/slagspår. Eldslagningsflinta?
UM029712:02a	Övrig slagen	Övrig slagen, med bruksretusch.	15	Flinta	Övrig slagen flinta, varav 4 brända och 4 med bruksretusch. Eldslagningsflinta?
UM029712:02b	Avslag		3	Flinta	Tre avslag av flinta av god kvalitet
UM029712:02c	Gryta	Del av trefotsgryta	1	Keramik(Lergods)	Ben till trefotsgryta, delvis sotig.
UM029712:02d	Tegelsten?	Tegelfragment	16	Tegel	
UM029712:02e	Kritpipa, del av	Pipskaft, del av	5	Piplera	Fragment av kritpipsskaft, varav ett med banddekor.
UM029712:02f	Glasfragment	Glas, iriserat	1	Glas	En glasfragment, iriserat, odefinierat föremål, ev. från flaska, bägare, skål? Ej planglas.
UM029712:02g	Övrig slagen	Övrig slagen kvarts	1	Kvarts	Mindre bit slagen(?) klar genomskinlig kvarts, ev. bergkristall?
UM029712:03a	Mynt	Mynt, recenta	2	Metall	Mynt, recenta/sentida, en 50-öring (1980) samt en enkrona (1998). Kraftigt rostfärgade, ej konserverade.
UM029712:03b	Glas	Dricksglas	1	Glas	Del av modernt dricksglas, botten. Klart genomskinligt glas med facetterade sidor.
UM029712:03c	Övrig slagen	Övrig slagen	1	Kvartsit	Övrig slagen kvartsit
UM029712:03d	Glas	Glasbitar från två föremål	2	Glas	Två tunna, mindre fragment av olika gröna glasföremål. En ev från halsen till mindre flaska?
UM029712:03e	Näver?	Näverfragment	3	Näver	Tre små fragment av organiskt material som verkar vara näver.

Identifikationsnr	Sakord	Preciserad benämning	Antal	Material	Beskrivning
UM029712:03f	Kritpipa	Pipskaft+huvud	8	Piplera	Fragment av kritpipor, 8 delar från 3 olika pipor. Skaft + huvud.
UM029712:03g	Övrig slagen	Övrig slagen, varav tre med bruksret?	34	Flinta	Slagen flinta, varav enstaka med bruksretusch
UM029712:03h	Kärl	Yngre rödgods, buk, ben, handtag	19	Keramik(Lergods)	Fragment av yngre rödgodskärl, bl a trefotsgryta, vissa bitar med glasyr.
UM029712:03i	KOL	Kolfragment	10	Träkol	Fragment av träkol
UM029712:03J	Tegel?	Tegelfragment	1	Tegel	Tunna tegelfragment, kraftigt spjälkade, med enstaka spår av ytbehandling i form av avstrykning. Funna i undre del av sandlagret mot berghäll, i innersta delen av fyndområde 1001. Enstaka kolfragment påträffades i samma kontext.
UM029712:04a	Kärl	Yngre rödgods. Buk, botten, mynning, ben	10	Keramik(Lergods)	Fragment av yngre rödgodskärl, bl a trefotsgryta och mindre fat(?). Minst tre olika kärl är representerade, varav två är glaserade mynningsbitar.
UM029712:04b	Tegel?	Tegelfragment	4	Tegel	Fragment av tegel(?), kraftigt spjälkade.
UM029712:04c	Kritpipa	Kritpipskaft, del av	6	Piplera	Fragment av kritpipa, delar av skaft, varav ett med klack bevarad (saknar stämpelmärke).
UM029712:04d	Mynt	Mynt, recenta	2	Metall	Två mynt, nutida; en krona från sent 1900-tal och en tioöring från 1938.
UM029712:04e	Föremål?	Järnföremål, korroderat	1	Järn	Ett mindre järnföremål, korroderat. Ev en ten?
UM029712:04f	Glas	Planglas, fragment	1	Glas	Ett mindre fragment av planglas, Trekantigt, svagt iriserad yta.
UM029712:04g	Övrig slagen?	Övrig slagen?	2	Bergart	Övrig slagen bergart, bl a kvartsit, kvarts, diabas?
UM029712:04h	Övrig slagen	Övrig slagen, enstaka brända fragm. En eldslagningsflinta?	30	Flinta	Övrig slagen flinta av varierande kvalitet, samt enstaka avslag. En bit med bruksretusch/haggad kant? Eldslagningsflinta?

